

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
ім. А.С.Макаренка

Тарелкін Ю.П., Цикін В.О.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

В СТИСЛОМУ ВИКЛАДІ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ І ЕКЗАМЕНІВ

Суми
СумДПУ ім. А.С.Макаренка
2010

УДК 1(091) (075.8)
ББК 87. 3
Т 19

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор філософських наук, професор **В.А. Косяк**;
доктор філософських наук, професор **І.П. Мозговий**;
доктор філософських наук, професор **В.С. Ратніков**

Тарелкін Ю.П., Цикін В.О.

Т 19 Історія філософії в стислому викладі: Навчальний посібник для підготовки до семінарських занять і екзаменів. – 2-ге вид., вип. і доп. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2010. – 226 с.

ISBN 978-966-698-141-0

«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів» – лист 16.07.09 р. № 1/11-5555.

У посібнику висвітлюється історія світової та вітчизняної філософської думки в розмаїтті філософських шкіл, течій, напрямів, починаючи з філософії Стародавнього Китаю і закінчуючи світовою філософською думкою ХХ – ХХІ століть.

Для студентів, аспірантів, викладачів, а також усіх, хто цікавиться філософією.

ISBN 978-966-698-141-0

УДК 1(091) (075.8)
ББК 87. 3

© Тарелкін Ю.П., Цикін В.О., 2010
© Вид-во СумДПУ, 2010

ПЕРЕДМОВА

Автори посібника виходять з тези, що вступити до сфери філософії можна лише через її історію, що людині потрібно вчитися розуміти філософію не як певну окрему філософську доктрину, а як процес створення і взаємодіалогу множини філософських учень, як процес творчого синтезу людських знань, аналізу пізнавальних зусиль, як критику і сумніви.

Однією з особливостей цього посібника є те, що він враховує тенденцію, яка передбачає відмову від монотеоретичної системи викладання філософії і перехід до нової, плюралістичної моделі її вивчення, спрямованої на ознайомлення студентів з багатовимірним світом філософської ідей, широким спектром різноманітних підходів до найважливіших питань світобудови і людино творення.

Посібник написано відповідно до програми курсу “Філософія” для студентів вищих навчальних закладів. Сучасна педагогіка вважає одним з важливих методологічних принципів поєднання абстрактного й конкретного, наочного й образного, емпіричного й теоретичного. Даний посібник відповідає цим вимогам оскільки містить, з одного боку, наочні структурно-логічні схеми, а з іншого – теоретичні коментарі до них.

Автори розуміють, що розгляд філософських шкіл, течій, напрямів, понять, принципів, закономірностей в єдності наочного і абстрактного може певною мірою спростити підхід до опанування програмовим матеріалом. Але, з огляду на обмеженість часу на вивчення цього предмету, слід визнати, що позитивний аспект, який досягається завдяки цьому поєднуванню, переважає.

Використовуючи даний посібник у процесі підготовки до семінарських занять і екзаменів з філософії, студенти зможуть у гранично стислі терміни систематизувати та конкретизувати набуті знання, зосередити увагу на основних поняттях і визначеннях, скласти логічний план виступу на семінарах та підготувати відповіді на можливі екзаменаційні питання.

Посібник не є альтернативою першоджерелам, монографіям і підручникам для одержання фундаментальних філософських знань, але

серйозно допоможе студентові під час підготовки до семінарських занять, проміжних атестацій та екзаменів в умовах упровадження кредитно-модульної системи освіти у ВНЗ.

ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ ФІЛОСОФІЇ, ЇЇ ПРОБЛЕМИ І РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

1. Призначення філософії.
2. Світогляд і філософія.
3. Предмет філософії.
4. Функції філософії.
5. Предмет історії філософії

Література:

- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Аристотель. Метафізика // Соч.: В 4 т. – М., 1996. – Т. 1. – С. 63–94.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Беллин И. Назначение философии // Вопросы философии. – 1999. – № 5.
- Волинка Г.І. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті: Навч. посібник. – К., 2005.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Золотова Ф. Существует ли мировая философия? // Вопросы философии. – 1997. – № 4.
- Каган М. С. Философия как мировоззрение // Вопросы философии. – 1997. – № 9.
- Йосипенко С. Філософія історії в історико-філософському дослідженні // Філософська думка. – 2007. – № 1.
- Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Харків, 2003.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Спиркин А.Г. Философия. – М., 2002.
- Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2001.
- Філософія: Підручник / За ред. І.В. Бичко та ін. – К., 2001.
- Філософія: Світ людини: Курс лекцій. – К., 2003.
- Хрусталеv Ю.М. Введение в философию. – Ростов-на-Дону, 1999.

Людське буття є надзвичайно парадоксальним. Людина сягає граничних меж Всесвіту, але не може досягнути найважливіше для себе. Хто вона? Що вона може знати? Як вона має чинити? На що вона може сподіватися? Пізнати себе – це прагнення не облишає людину з перших кроків її самоусвідомлення. Ці одвічні питання людина намагається розв'язати за допомогою філософії.

Термін "філософія" означає "любов до мудрості". Мудрістю люди називають досконале і повне знання й відповідний досконалий спосіб життя.

Сутність філософії полягає у роздумах про всезагальні проблеми в системі "світ – людина".

Основні риси філософського мислення

- Має рівень гранично широкого узагальнення. Закони, принципи, категорії філософії виходять на межі буття і небуття;
- постає формою людського самоусвідомлення, мисленням під кутом зору людини як найвищої цінності;
- окреслює дійсність не лише такою, якою вона є, а й такою, якою вона має бути;
- є більшою мірою мисленням про саме мислення, ніж мисленням про конкретну реальність;
- постає логічно обґрунтованим мисленням;
- прагне розв'язати одвічні, граничні, абсолютні проблеми людського буття.

1. Призначення філософії

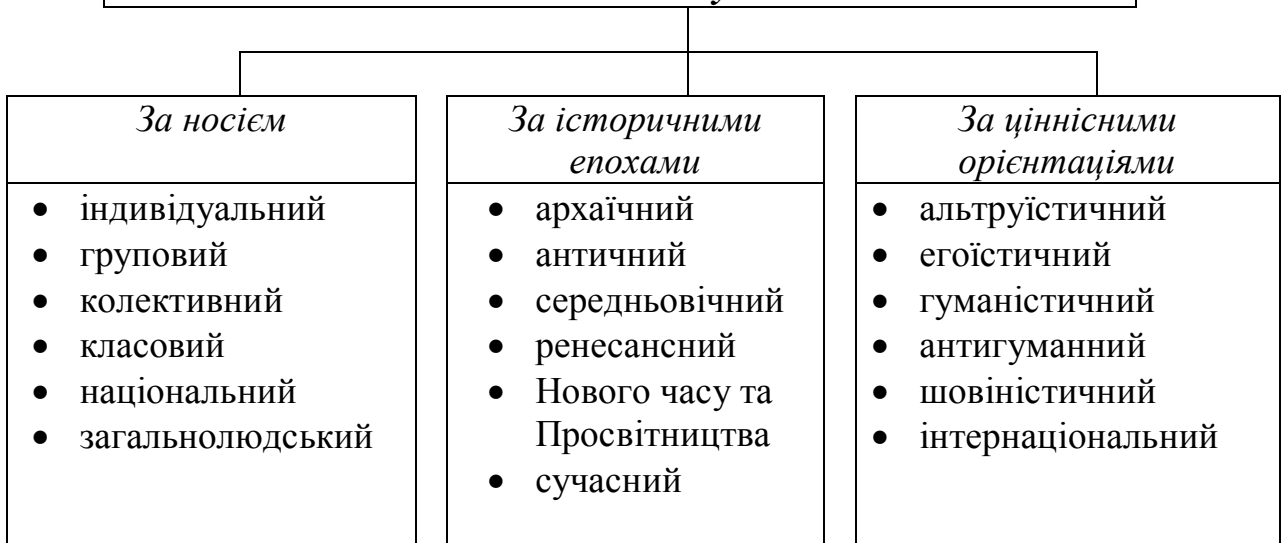
Що дає філософія людині?

- Відкриває зразки людської мудрості;
- формує здатність до самостійного мислення;
- визначає глибину самосвідомість. Лише філософська рефлексія здатна забезпечити усвідомлення раніше не усвідомлених переконань, уподобань;
- вможливорює гнучкість мислення;
- підтримує прагнення пізнати світ в єдності його різноманітних форм;
- розвиває здатність до творчості – діяльності з вироблення, реалізації задумів, планів, розв'язання теоретичних проблем;
- визначає добре продуману і чітко сформульовану систему ціннісних орієнтацій;
- є підґрунтям гуманістичного методу логотерапії, або лікування смислом;
- філософське знання не утилітарне (не практично-корисне). Воно елітарне, добірне.

2. Світогляд і філософія

Світогляд – сукупність найбільш загальних поглядів на світ і місце людини у ньому.

Поділ поняття “світогляд” за суттєвими ознаками:

Історичні типи світогляду

Міфологічний світогляд

Міфологія – наука про міфи, що нагромаджені різними етносами, культурною традицією.

Основні питання, на які відповідають міфи	Риси міфу
---	-----------

• Походження Всесвіту, Землі, людини; • пояснення природних явищ; • сенс життя людини; • моральні норми.	• Олюднення природи; • наявність фантастичних істот, їх взаємозв’язок із людиною; • відсутність філософської рефлексії; • практична спрямованість міфу на вирішення конкретних життєвих проблем; • відтворення наявного стану речей.

Релігійний світогляд – спосіб усвідомлення дійсності, ґрунтований на вірі в існування надприродних істот та їх втручання у людське життя.

Основні функції релігії

- Світоглядна;
- консолідуюча;
- культурологічна (сприяє розповсюдженню певної культури);
- морально-виховна;
- естетично-виховна;
- аксіологічна (формує певні цінності).

Науковий світогляд (наука) – це теоретично-практично означена система знань, що перебуває у безперервному розвитку і намагається віднайти об'єктивну істину в тій чи іншій сфері відношення "людина – світ". Цей світогляд дає відповідь не лише на питання "як?", а й на питання "чому?"

Мистецький світогляд – світогляд, що ґрунтується на художніх образах та витворах мистецтва, які задовольняють естетичні потреби людини і суспільства відповідно до смаків, ідеалів, переконань.

Філософія як світогляд

Філософія – система загальних теоретичних поглядів на світ і місце людини в ньому.

Основні стадії еволюції філософії як світогляду

Космоцентризм – філософський світогляд, в основі якого лежить пояснення світу через могутність космосу.

Теоцентризм – тип філософського світогляду, що ґрунтується на поясненні світобудови як результату дії надприродної сили – Бога.

Антропоцентризм – сукупність поглядів на людину як кінцеву мету світобудови, на центр Всесвіту.

3. Предмет філософії

- Світ як ціле. Вчення про буття світу вивчає філософська онтологія.
Основні проблеми: як виникає, існує і в якому напрямку розвивається цей світ.
- Суспільство як цілісність. Вивчає соціальна філософія (філософія історії).
Основні проблеми: співвідношення суб'єктивного та об'єктивного, скінченного і нескінченного у суспільстві.
- Людина. Вивчає філософська антропологія (вчення про природу і сутність людини).
Основні проблеми: співвідношення об'єктивного та суб'єктивного, скінченного і нескінченного у людині.
- Пізнання світу. Вивчає гносеологія (вчення про пізнання світу).
Основні проблеми: можливість чи неможливість адекватного відображення світу.
- Перетворення буття. Вивчає праксеологія (вчення про практичну діяльність).
Основні проблеми: ефективність перетворення буття.

- Людське спілкування. Вивчає етика.
Основні проблеми: розуміння, спілкування.
- Ціннісно-орієнтаційна діяльність. Вивчає аксіологія (наука про цінності).
Основні проблеми: реалізація життєвого сенсу, найважливіших людських цінностей.
- Естетичне опанування світом. Вивчає естетика.
Основні проблеми: діяльність за закономірностями краси.
- Релігійне ставлення до світу. Вивчає філософія релігії.
Основні проблеми: можливість існування чогось святого.

4. Функції філософії

<p><i>Функції філософії – основні напрямки реалізації мети та призначення філософії.</i></p>

- ***Світоглядна.*** Сприяє формуванню цілісного бачення світу, уявлень про його устрій, про місце людини в ньому.
- ***Методологічна.*** Філософія виробляє засадничі принципи пізнання і перетворення буття.
- ***Гносеологічна.*** Забезпечує відповідність змісту людських знань змістові об'єкта пізнання.
- ***Логічна.*** Сприяє формуванню культури людського мислення.
- ***Критична.*** Уможливує розширення меж пізнання, руйнування звичних стереотипів та забобонів, пошук шляхів до більш людського світу.
- ***Аксіологічна.*** Аксіологія – філософська теорія загальнозначущих принципів, які визначають вибір напрямку діяльності.
- ***Соціальна.*** Пояснює сучасний стан, рушійні сили й еволюцію соціуму, допомагає зорієнтуватися у складних проявах суспільного життя і виробленні власної соціальної позиції.
- ***Гуманістично-виховна.*** Справжня філософія пропагує гуманістичні цінності та ідеали, сприяє зміцненню моралі, допомагає людині визначити сенс життя.
- ***Прогностична.*** Полягає в тому, щоб спрогнозувати тенденції розвитку природи, суспільства і людини.

5. Предмет історії філософії

Історія філософії – наука про розвиток філософських знань, становлення науково-філософського світогляду. Як особлива сфера дослідження історія філософії зародилась у далекій давнині. У творах Платона і Арістотеля можна знайти критичний аналіз учень їхніх попередників. Першим власне історико-філософським твором вважається праця Діогена Лаертського (1 половина III ст.) «Про життя, учення й висловлювання знатних філософів». Цей твір містить певну концепцію історико-філософського процесу, що постає як боротьба між догматизмом і скептицизмом. Аналогічний характер має твір систематизатора скептицизму Секста Емпірика (початок III ст.) «Пірронові засади», в якому з позицій скептицизму розглядається історія античних філософських учень.

У добу середньовіччя, а також у XVI – XVIII ст. історико-філософські дослідження в основному були коментарями до творів видатних філософів.

Поворотним пунктом у становленні історико-філософської науки стали «Лекції з історії філософії» Гегеля, який розглядав історико-філософський процес як закономірний поступальний розвиток, в якому кожна філософська система є самосвідомістю історично-конкретної епохи.

Перехід до сучасної епохи означає виникнення нової філософії, яка зберігає основні принципи попередніх історико-філософських систем, позбавляючи їх від історичної обмеженості.

Резюме

1. Філософію не можна уявляти як систему знань, відірваних від реального життя. Вона допомагає людині пізнавати та вдосконалювати себе, виробляти свої особисті світоглядні ідеали і цінності, долати життєві негаразди та досягати поставленої мети.

2. Найпершою формою сенсожиттєвого людського орієнтування постає світогляд, що являє собою сукупність найбільш загальних поглядів на світ і місце людини у ньому. Щодо філософії, то вона є системою загальних поглядів людини на світ і місце людини в ньому, спрямованих на критичний аналіз світоглядних уявлень з метою поглиблення їх достовірності та надійності.

3. Історично першим типом світогляду був міфологічний, який формувався стихійно і характеризував таку стадію людської рефлексії, на якій практично не існувало чіткої межі між людиною і природою.

4. Філософське знання формується усвідомлено, воно має авторський характер, виділяє людину із природи, індивіда із соціуму. У порівнянні з релігією, мистецтвом та наукою у філософському мисленні міркування виводяться на гранично широкий рівень узагальнення, стають аргументованими, системними і саморефлексивними.

5. На перших етапах свого існування філософія являла собою “сукупне знання” про світ, яке містило в собі елементи механічних, фізичних,

хімічних, біологічних та інших знань, які згодом ставали самостійними галузями наукового знання.

Теми рефератів

1. Роль філософії в житті людини і суспільства.
2. Місце філософії в системі культури.
3. Історичні типи світогляду.
4. Особливості історичного зародження філософії.
5. Філософія і міфологія.
6. Особливості філософії як форми духовного осягнення світу.
7. Розуміння «клітинки» філософського знання.
8. Загальноцивілізаційне і національне у філософії.
9. Значення філософських знань для педагога.

Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться філософія і світогляд?
2. Яке місце посідає філософія в системі світоглядного знання?
3. Яке співвідношення філософії і науки?
4. Назвіть і охарактеризуйте основні складові світогляду.
5. Розкрийте зміст основних функцій філософії.

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. Назвіть історичні типи світогляду та дайте їм стислу характеристику.
2. Яке з наведених визначень філософії найбільш повне і правильне? Обґрунтуйте свій вибір.
 - Філософія – це логіка мови науки.
 - Філософія – це наука про існуюче.
 - Філософія – це система найбільш загальних уявлень про світ, людину, місце її в світі, теоретичне підґрунтя світогляду.
3. Якщо є основне питання філософії, то сформулюйте його та обґрунтуйте свою позицію.
4. Яке коло основних проблем, що цікавлять філософів?
5. Виділіть із наведених понять філософські категорії: енергія, матерія, маса, суспільство, республіка, розвиток, істина, прискорення, валентність, якість, добро, благо, підліток, людина. Обґрунтуйте свій вибір, згадавши, які ознаки відрізняють філософські категорії від усіх інших понять.
6. Як, на ваш погляд, змінювався предмет філософії за час свого історичного розвитку? Звужилося чи розширилось коло питань, якими займається філософія?

7. Які критерії науковості знань існують, наскільки вони притаманні філософії?
8. Якщо жодна філософська проблема не отримала остаточного вирішення, чи потрібно займатись філософією?
9. Що таке мудрість? Чим мудра людина відрізняється від інтелектуала? Яка різниця між мудрою та розумною людиною?
10. Які основні структурні елементи світогляду?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

“Поняття філософії, її проблеми та роль у суспільстві”

I. Філософія – це:

1. Любов до мудрості.
2. Теоретичне (умоглядне) освоєння світу людиною.
3. Пізнання сутності й буття.
4. Наука про загальні закони розвитку світобудови, суспільства та людини.
5. Вид духовного пізнання.

А: 1, 2, 3, 4; Б: всі відповіді правильні; В: 2, 3, 4; Г: 2, 3, 4, 5.

II. Філософія відрізняється від науки:

1. Умоглядним методом.
2. Широтою охоплення предмета.
3. Вивченням явищ навколишнього світу.
4. Пізнанням сутності буття.

Одна відповідь неправильна.

III. Для міфологічного сприйняття дійсності характерні:

1. Нечутливість до протиріч.
2. Алогічність.
3. Образність.
4. Символічність.
5. Установлення причинно-наслідкових зв'язків явищ.
6. Особистісність.

Одна відповідь неправильна.

IV. Цілісний системний світогляд можливий на підставі:

1. Науки.
2. Філософії.
3. Релігії.
4. Марновірства.
5. Ілюзій.
6. Установлення причинно-наслідкових зв'язків.

Дві відповіді неправильні.

V. Філософія вперше виникла в:

1. Давньому Китаї.
2. Древній Індії.
3. Древній Греції.
4. Месопотамії.
5. Єгипті.
6. Китаї, Індії й Греції одночасно.

VI. До філософських наук можна віднести:

1. Метафізику.
2. Онтологію.
3. Космологію.
4. Етику.
5. Естетику.
6. Суспільствознавство.

А: 1, 2, 3, 4, 5; Б: всі відповіді правильні; В: 2, 3, 4; Г: 2, 3, 4, 5, 6; Д: 1, 2, 3, 6;
Е: 1, 2, 3.

VII. Предмет філософії:

1. Заздалегідь визначений, поданий та відомий.
2. В цілому досі незбагнений.
3. Розкривається, формується в процесі історико-філософського розвитку.
4. Відповідає предмету інших наук і відрізняється лише широтою охоплення.

VIII. Світогляд – це:

1. Раціоналізований погляд на світ.
2. Сукупність усіх уявлень людини про світ, суспільство та про себе саму.
3. Наукова картина світу.
4. Встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

IX. Передумовами становлення філософського знання є:

1. Розвинена міфологія.
2. Комплекс наукових знань про світ.
3. Розвинена міська культура.
4. Висока землеробська культура.

Одна відповідь неправильна.

X. Методом філософського пізнання дійсності переважно є:

1. Розум.
2. Віра.
3. Уява й фантазія.
4. Сенсуалізм і емпіризм.

XI. Становлення філософії відбувалось:

1. У протистоянні з міфологією.
2. На підставі міфології.
3. Одночасно у протистоянні з міфологією і на ґрунті запозичення з неї певних ідей.
4. Філософія за своєю сутністю теж є різновидом міфології.

ХІІ. Марнівірство може бути сумісним з:

1. Науковою картиною світу (науковим світоглядом).
2. Релігією.
3. Філософією.
4. Установленням причинно-наслідкових зв'язків.

Дві відповіді можуть бути правильними.

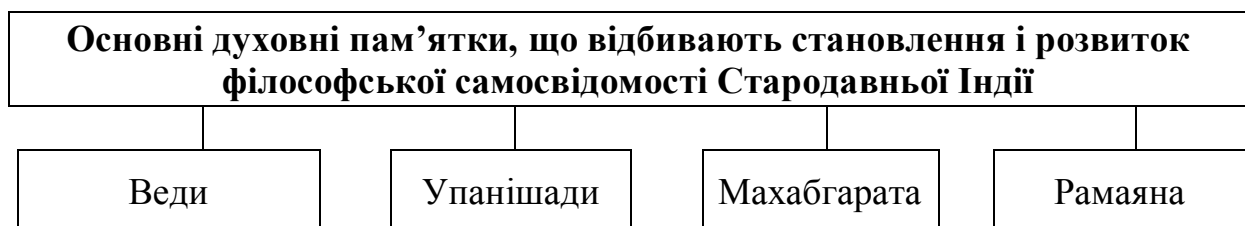
ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СХОДУ

1. Філософія Стародавньої Індії. 2. Філософський світогляд Стародавнього Китаю.

Література:

- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Волинка Г.І. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті: Навч. посібник. – К., 2005.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Вступ до філософії: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К., 1999.
- История китайской философии. Пер. с кит. – М., 1989.
- История философии в кратком изложении. – М., 1991.
- Історія філософії Підручник для вищої школи. – Харків, 2003.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Литман А.Д. Современная индийская философия. – М., 1985.
- Лукьянов А.Е. История Дао. Древнекитайский Миф. – М., 1992.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Стрелкова А. «Не-Я» Будди та «Не-Я» Догена // Філософська думка. – 2007. – № 1.
- Титаренко М.Л. Древнекитайская философия МО-ДИ, его школа и учение. – М., 1985.
- Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2004.
- Чаньшев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981.
- Философия в современной культуре: Новые перспективы. Материалы круглого стола // Вопросы философии. – 2004. – № 4.
- Філософія Стародавнього світу. Читанка з історії філософії. – Кн. 1. – К., 1998.

1. Філософія Стародавньої Індії

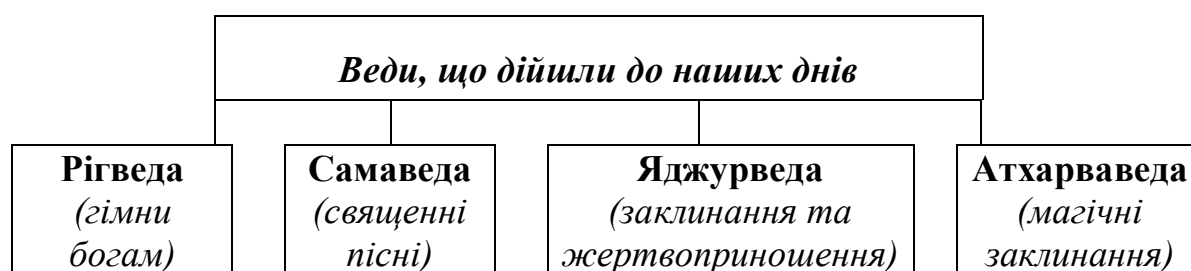
Веди – назва священних книг, що містили набір текстів (молитов, ритуалів, заклинань).

Махабгарата і Рамаєна – це народні епоси, які складені в середині I тис. до н.е. У них розглядаються соціальні проблеми, суперечності між багатими і бідними, описуються міжусобні війни, розкривається зміст ряду філософських шкіл.

Упанішади – останній вид ведичної літератури. Це збірки філософських бесід мудреців зі своїми учнями.

Основний зміст Упанішад

- трактування першооснови буття як універсального принципу, який ототожнюється із світовим духом – Брахманом та індивідуальною духовною сутністю людини, її душею – Атманом;
- найдавніші версії виникнення світу;
- бачення миттєвої долі людини: безмежне коло перевтілень душі та закон карми. Нічого не губиться, нічого не зникає, тому все погане і все добре впливає на долю душі в її подальших втіленнях;
- позитивна оцінка ролі пізнання як самозосередження на первинних сутностях світу. Усвідомлення єдності Брахмана й Атмана як умови «звільнення» від безмежного кола перевтілень;
- можливість та умови здійснення людської свободи, яка здатна подолати космічний закон карми.

Найбільш загальні поняття релігійно-філософських систем Індії

Карма – результат добрих і поганих людських вчинків, які викликають справедливу відплату як передумову подальшого існування.

Сансара – вчення про вічність душі, яка проходить ланцюг страждань у земному житті.

Агімса – єдність усіх форм життя на землі. Найважливіший принцип агімси – не заподіювати шкоду будь-якому творінню, заборона вбивати або чинити насильство.

Мокша – вища моральна доскональність, після досягнення якої еволюція душі (карма) припиняється. Душі, що досягли мокши, звільняються від перевтілень і стають махатмами – великими душами.

Нірвана – вищий стан “блаженства” людської душі, яка звільняється від потоку перевтілень і зливається з “божественною” першоосновою світу.

Філософські школи, що визнають авторитет Вед (астика)

- веданта;
- йога;
- вайшешика;
- ньяя;
- міманса;
- санкх'я.

Крім Йоги Патанджалі – хатха йоги (фізичної йоги), існують: карма-йога – йога дії; лайя-йога – йога волі; дх'яна-йога – шлях роздумів; самадхі-йога – шлях поєднання зі світовою душею. Королевою вважається раджа-йога –

Веданта

(санскр. – "кінець", "завершення Вед") – філософська школа, що узагальнила ідеї Упанішад. Основні ідеї викладені у "Веданта-сутрі".

Основна суть веданти

- Світ складається зі світового духу Брахмана і людської душі Атмана;
- душа вічна. Після смерті тіла душа переселяється в інше тіло (сансара);
- суспільне становище людини визначається кармою;
- після звільнення від життєвих турбот настає вищий стан "блаженства" людської душі – нірвана.

Йога

(санскр. – "з'єднання")

- Засновником вважається Патанджалі. Основна праця - "Йога-сутра" (II ст. до н.е.).
- Це філософська система звільнення від страждань шляхом самовдосконалення душі та тіла.
- Самовдосконалення реалізується шляхом самозаглиблення у свій внутрішній світ.
- Моральними вимогами є: не заподіювати шкоди, бути правдивим, поміркованим, не брати подарунків тощо.

панування над усіма силами інтелекту і повна байдужість до всього.

Вайшешика

Засновником вважається філософ Канада (III ст. до н.е.)

Основні ідеї

- Світ є поєднанням 5 матеріальних компонентів: землі, води, вогню, повітря і ефіру;
- усі предмети і явища є продуктом первинних атомів;
- світ створений Богом з атомів;
- Бог діє за законами карми.

Ньяя

(санскр. – букв. "правило", "логіка", "міркування")

Засновником вважається філософ Готама (IV –V ст.). Основна праця – "Ньяя-сутра".

Основні ідеї

- Світ складається з дрібних частинок (ану) води, землі, вогню і повітря;
- джерелами знання є чуттєве пізнання, точне свідчення, аналогія та умовивід;
- дослідженню філософських проблем допомагає формальна логіка. Вперше в Індії розроблена теорія силогізму. На відміну від давньогрецького, індійський силогізм складався з п'яти членів – засновку, доведення, ілюстрації, застосування доказу і заключної частини.

Міманса

(санскр. – "роздуми", "дослідження")

Філософія міманси зводилася до обґрунтування авторитету Вед. Світ створений Богом відповідно до законів карми.

Санх'я

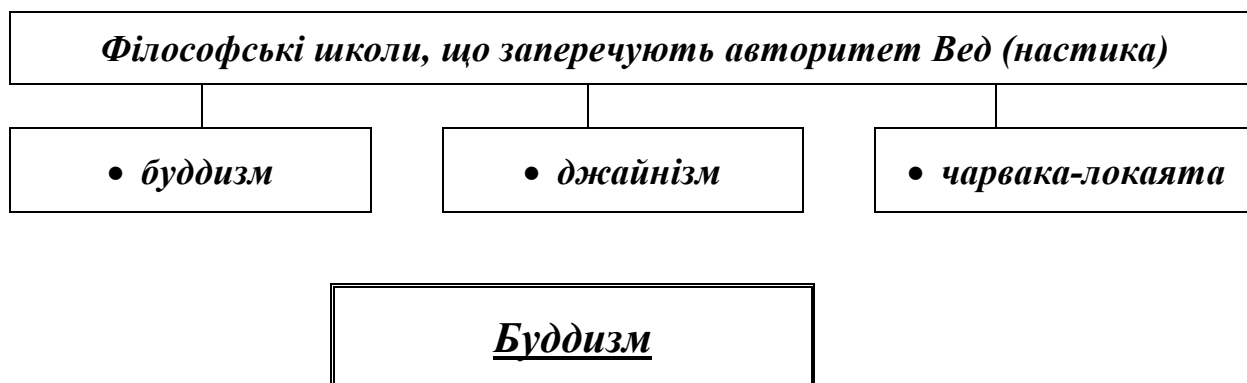
(санскр. – "рахунок", "міркування")

Засновник – мудрець Капіла (VII – VI ст. до н.е.)

Основні ідеї

- У світі існує два самостійні начала: Пракриті та Пуруша;
- Пракриті – матеріальний першопочаток;
- Пуруша – дух;
- душа людини від втілення до втілення вчиться не чинити зла;
- мета життя – звільнення душі від пут оточуючого світу завдяки аскетизму;

Аскетизм – граничне обмеження потреб, відмова від насолод.

Буддизм є найдавнішою із світових філософсько-релігійних систем. Якщо звернутися до буддиста із запитанням про те, як виникла релігія, котру він сповідує, то відповідь буде короткою: її проголосив людям Шак'я-Муні (пустельник із племені шак'їв) понад 2,5 тис. років тому в Індії.

За легендою, після нескінченних перероджень Будда (що означає на санскриті «просвітлений вищими знаннями») прийшов на землю, щоб виконати свою місію порятунку, вказати людству шлях до виходу із страждань. Для свого останнього переродження (а їх було 550: 85 разів він був царем, 83 рази пустельником, 5 разів рабом, тричі парією, а також багатьма різноманітними тваринами). Будда обрав образ царевича Сіддхартхи, який належав до знатного роду (родове ім'я - Гаутама).

Рід належав до племені шак'їв, що жило у 500 – 600 р. до н.е. в долині р. Ганг, в середній її течії. Мати Сіддхартхи – дружина правителя Майя – одного разу побачила уві сні, що їй у бік увійшов білий слон, а через деякий час вона народила дитину, яка з'явилася на світ незвичайним способом (вийшла з боку матері). Малюк зробив кілька кроків і вигукнув заклик, який почули усі боги Всесвіту.

Дізнавшись про народження царського сина, палац повелителя шак'їв відвідав старий мудрець Асита. Побачивши на тілі новонародженого «риси величі», Асита засміявся і заплакав. «Я сміюсь, – сказав він, – від радості, що рятівник явився на землю, і плачу тому, що мені не випадає щастя жити довго, щоб побачити звершення ним свого подвигу». Новонародженого назвали Сіддхартхою, що означає «той, хто виконує своє призначення».

Але цар зовсім не хотів втратити сина, що обов'язково сталося б, якби син вирішив присвятити себе релігії. Тому він оточив дитину піклуванням і багатством, старанно маскуючи від нього похмурі сторони життя. Ще хлопчиком Сіддхартха вражав усіх своїми непересічними здібностями, силою, спритністю та розумом. Досягнувши повноліття, він одружився. Дружина подарувала йому сина. Життя сім'ї сповнилося радості й щастя.

Одного разу під час прогулянки містом Сіддхартха побачив вкритого виразками хворого, згорбленого старця, поховальну процесію та замисленого аскета.

Ці «чотири зустрічі» змінили його життя. Він дізнався про страждання, які випадають на долю людини. Тієї ж ночі він крадькома залишив свій дім, щоб на самоті знайти шлях, який звільнив би людей від страждань. Шлях до порятунку відкрився на березі річки, коли під час відпочинку під деревом Сіддхартху осяяла істина, і він став Буддою.

Суть відкриття, зробленого Гаутамою у день великого прозріння (що є власне квінтесенцією буддизму), викладена у першій же проповіді Будди. В ній стисло розкривається вчення про **чотири «благородні істини»**: **«жити – означає страждати», «причина страждань – бажання»; «для звільнення від страждань необхідно позбавитися бажань»; «шлях позбавлення від бажань – сповідування вчення Будди»**. Це вчення може привести віруючого до головної мети його буття – нирвани (заспокоєння, згасання), тобто стану повного подолання людських почуттів, бажань, досягнення вічного блаженства у житті з божеством і абсолютного спокою.

Страждання обумовлюються насамперед факторами біологічними (смерть, хвороба, народження) і психологічними (смуток, відчай), однак буддизм не залишає без уваги інші фактори.

Будді, наприклад, приписують такі слова: «Володарі царств, котрим належать багатства і скарби, пожадливо позирають один на одного, підкоряючись своїм ненаситним бажанням. І якщо вони діють саме так, не знаючи втоми, пливучи течією ненадійності, ведені хтивістю і звірячим бажанням, то хто ж тоді може спокійно ходити по землі?»

У більшості релігійно-філософських систем, як правило, «світ земний», «світ чуттєвий» принижується, а протиставлений йому «світ небесний» звеличується, утверджується як «істинне надбуття». Звідси впливає логічний висновок, що перебування у земному світі повинне бути використане для підготовки до «буття» у потойбічному. Зрозуміло, що «вічне життя» дається як винагорода за страждання, перенесені під час перебування на землі.

Як бачимо, ототожнюючи будь-яке існування зі стражданням, буддизм уже не зміг припустити можливість якогось іншого буття, крім повного страждання. Смерть, що є водночас стражданням, також не позбавляє від мук. Після неї розпочинається нове, знову наповнене стражданнями існування: вчення веданти щодо переродження залишилося у буддизмі незмінним.

Будда вказує людині шлях до порятунку, до подолання страждань. Цей шлях полягає у повному подоланні людських почуттів, бажань, вічному блаженстві у злитті з божеством і досягненні абсолютного спокою – нирвани. Шлях до порятунку, як уже відзначалось, сформульовано у **«третьій благородній істині»**: **«Що ж є істиною позбавлення страждань? Це – повне позбавлення бажань, повне заперечення їх і усунення їх»**.

На означення вчення про вічність душі, яка проходить ланцюг страждань у земному житті, в буддизму використовується термін «сансара». Навряд чи була потреба переконувати віруючих Індії епохи формування буддизму в тому, що світ сповнений страждань. Це стверджували існуючі релігійні філософські традиції, це відчували прості люди, котрих на кожному кроці підстерігала загроза, зубожіння, рабства тощо. За таких умов філософсько-релігійне

критичне ставлення до чуттєвого світу знайшло своє повне завершення. Саме тому буддистські проповідники повністю заперечували існування життя без страждань.

Сили зла намагались залякати Будду. Щоб змусити його відмовитись від вказування людям шляху до порятунку, бог смерті Мара послав до Будди своїх гарних дочок, щоб спокусити його. Сім днів розмірковував Будда і все-таки переборов нерішучість. Неподалік від Бенареса (нині Сарнатх) Будда виголосив перед п'ятьма майбутніми учнями свою першу проповідь. В ній він стисло сформулював основні положення нової релігії, або, як кажуть прихильники буддизму, «привів у рух колесо дхарми». Протягом 40 років, оточений учнями, ходив він горами й долинами Ганга, творячи дива і проповідуючи своє вчення. Спочатку воно називалося дхармою (слід розуміти як закон життя). Потім нова релігійна філософія отримала ім'я свого засновника – буддизм.

Помер Будда, згідно з легендами, у 80-літньому віці. Останній раз він звернувся до ченців і мирян з такими словами: «Тепер, ченці, мені нічого більше сказати, крім того, що все створене підлягає руйнуванню! Для порятунку докладіть усіх зусиль!». Смерть Будди буддисти називають досягненням великої нірвани. Згідно з каноном, Будда помер у день травневої повні. Цю дату шанують і як дату народження та прозріння, тому її називають «тричі святим днем».

Буддистська релігійно-філософська література нараховує багато тисяч творів. Канонічною вважається Трипітака, що включає в себе 3 частини: віная-пітака (міфи про Будду та його повчання); сутта-пітака (притчі й бесіди Будди та його послідовників), абхидхарма-пітака (філософія буддизму).

Текст Трипітаки викарбувано на 729 мармурових плитах, які виставлені в храмі Кутодо.

Моральні заповіді буддизму (панчашила) мають характер заборон: 1) не вбивати жодну живу істоту; 2) не брати чужої власності; 3) не торкатися чужої дружини; 4) не говорити неправди; 5) не пити вина.

Послідовник Будди не повинен платити злом за зло, має захищати інших від насильства, мститися за несправедливість. Буддист спокійно, терпляче ставиться до зла, ухиляючись лише від співучасті в ньому. Положення буддизму про непротивлення насильству, заклики до терпіння примиряють віруючу людину з її долею, роблять її пасивною та покірною.

Перші буддистські громади склалися із жебрущих ченців. Вони носили простий одяг жовтого кольору (ознака нижчої касты), жили з милостині, їли один раз на добу – перед заходом сонця, тобто вели суворий, аскетичний спосіб життя. Чернечий буддизм отримав назву **хінаяна**. Але не всі послідовники Будди погоджувалися бути ченцями. Залишившись «у світі», вони склали другий напрям у буддизмі – **махаяна**. Їхні головні релігійні обов'язки – виконувати п'ять моральних заборон, жертвувати на користь чернечої громади. Основу буддійської релігійної організації (махаяна) складає група віруючих мирян, очолюваних ченцем, які гуртуються навколо певного храму.

Протягом VII-XIV ст. у Тибеті виникла і набула поширення така форма буддизму, як *ламаїзм* (лама – чернець). Ламаїзм, поряд з істинами буддизму, пропагує антинаукові уявлення про світ, надприродні сили.

Одним із різновидів буддизму є *дзен-буддизм*. Засновником цього філософсько-релігійного напрямку, який останнім часом викликає жвавий інтерес у США та Західній Європі, вважається індійський монах Бодхидхарма, який начебто прибув у 520 р. до Китаю і заснував там особливу «езотеричну», тобто призначену лише для вузького кола «посвячених», школу буддизму.

Основною формою відтворення дзен-буддизму був і залишається монастир. Життя монастиря починається звичайно о 3 годині ранку. Снідають поночі, обідають о 10 ранку, вечеряють о 4 годині дня, причому в їжу вживають лише рис, ячмінь, бобові, овочі. Роздача і прийом страв здійснюються за складним ритуалом і супроводжуються великою кількістю дій, що мають символічний зміст. Після сніданку всі приступають до роботи: прибирання приміщень і монастирського дворища, обробіток землі, що належить монастирю, тощо. Невід'ємною складовою монастирського побуту є фізична праця. Розпорядок дня включає також співбесіди з наставниками, які супроводжуються ритуалом.

Розпорядок певною мірою змінюється в періоди інтенсивних духовних сесій, які проводяться щомісячно протягом 7-8 днів. Під час сесій сеанси споглядання тривають по 17-18 годин на добу. Ченці сидять у позі лотоса, розслабившись і напівприкривши очі. Їхня мета – досягти високого ступеня зосередження, втратити відчуття особистого «я» і зануритися в абсолютне «бездум'я», віддатися Пустоті й Абсолюту. За учнями спостерігає чернець, який ходить заломом й бамбуковим кийком б'є по спинах тих, хто втомився.

Вивчення дзенбуддистської філософії в монастирі триває в середньому 10 – 12 років.

Захоплення дзен-буддизмом наприкінці 50-х років XX ст. охопило широкі кола інтелігенції, студентства. Творча інтелігенція пов'язала із дзен-буддизмом надії на духовне оновлення, відчуття повноти буття, свободи. Різноманітні течії бітників та хіпі вбачали у ньому ідейне виправдання морального нігілізму, повну зневагу до соціальних обов'язків. Добропорядні обивателі намагалися в цій модній новизні знайти ефективний засіб психотерапії, здатний послабити тиск «безглузлого світу», альтернативу кризі європейської культури. І, нарешті, свою роль відіграла добре поставлена реклама, яка подавала дзен як панацею від усіх хвороб сучасного світу.

У наш час важливу суспільно-політичну й культурну роль буддизм відіграє у країнах Індокитайського півострова. За винятком В'єтнаму, в усіх інших країнах Індокитаю поширений *хінаяністський буддизм*. У Бірмі, Камбоджі, Таїланді, Японії буддизм державною релігією. В Таїланді король вважається головою буддистської церкви, всі чоловіки обов'язково перебувають певний час у монастирі. У Бірмі буддизм є панівною релігією.

На ґрунті широких демократичних рухів в країнах Азії намітилася тенденція до зближення буддистських церков і окремих сект. На буддистському з'їзді в Коломбо (Шрі-Ланка) у 1950 р. було створено «Всесвітнє братство

буддистів». Резиденцію його виконавчого комітету пізніше було перенесено до Бірми, а потім до Таїланду. Комітет, незважаючи на основну ідею буддистського віровчення, бере активну участь у міжнародній політиці, відображаючи настрої народних мас, особливо в їхній боротьбі за мир.

Джайнізм

Джайнізм – неортодоксальна індійська релігійно-філософська система, заснована близько VI – V ст. до н.е. Засновник – Вардхамана, якому пізніше було дане ім'я Джина (“переможець”).

Філософія джайнізму заперечує авторитет Вед, жертвопринесення тварин, концепцію створення світу богами, вважаючи, що світ одухотворений і потребує дбайливого ставлення до себе. Вони також заперечують Варни – всі люди рівні. Людина є вмістилищем божественного начала. Бог – єдиний, найвищий, найблагородніший і найповніший вияв сил, що існують у тілі і душі людини. Душа може бути врятована за допомогою правильних віри, знання і поведінки. Джайнізм високо цінує аскетизм у всіх його проявах, заохочує пустельництво. Джайністи гуманно ставляться до жінок, допускають їх до чернецтва, дозволяють їм читати священні книги і брати участь у молитовних зборах.

У джайнізмі порівняно з брахманізмом значно спрощений культ. Молитовні зібрання проводять для читання священних текстів. Нескладні й ритуали, в яких віруючі беруть участь оголеними.

Як релігійно-філософська система джайнізм не вийшов за межі Індії, хоча й поступився у конкуренції буддизму. Він поширений серед гендлярів і лихварів, яких єднає у впливову економічну силу. Через численні культові розбіжності єдиної джайністської церкви не існує, але внутрішньоджайністські зв'язки дуже ефективні. Джайнізм дав імпульс виникненню своєїрідної культури, найпомітнішими в якій є література та архітектура.

Основні ідеї

- усе існуюче поділяється на дві вічні та неподільні першооснови: душу (дживу) та недушу (адживу). У цьому полягає дуалізм джайнізму;
- душа притаманна вітру, вогню, рослинам, тваринам, людям, вона вічна;
- недуша включає матерію, простір та час;
- спосіб тілесного існування душі визначається кармою;
- етичні погляди ґрунтуються на вченні про агімсу;

- етичними ідеалами є праведна віра, праведна поведінка та праведне знання.

Чарвака-локаята

Заснована у середині I тис. до н.е.

Засновниками вважаються легендарні мудреці *Бріхаспати і Чарвака*.

Основні ідеї

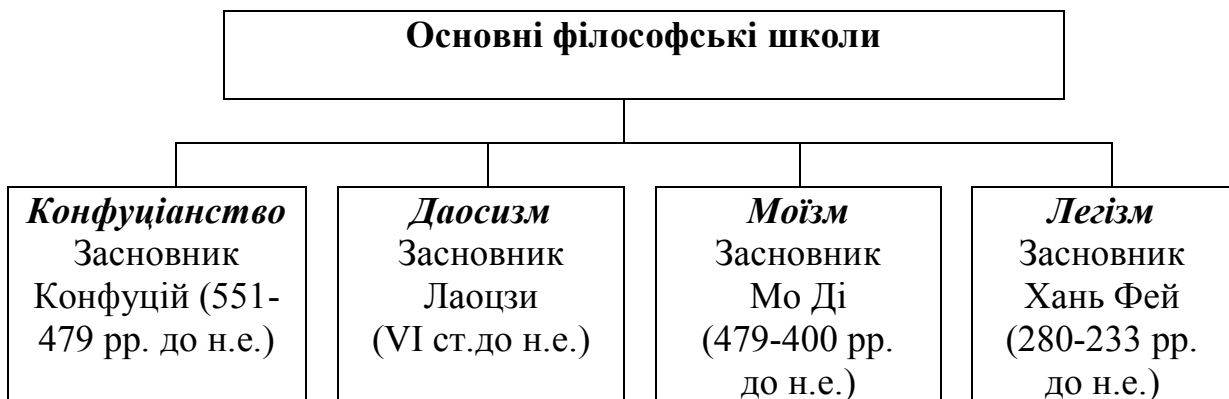
- основу всього суцього становлять чотири елементи: вода, земля, вогонь, повітря. Ці елементи породжують свідомість людини;
- заперечення авторитету Вед;
- заперечення існування Бога і закону карми;
- душа не існує окремо від тіла;
- джерелом знань і критерієм істини є відчуття;
- сенс людського існування полягає в щасті, яке створює сама людина.

2. Філософський світогляд Стародавнього Китаю

Характерні риси

- Сприйняття своєї країни як центру світу;
- сприйняття людини, природи і Космосу як єдиного цілого;
- оберненість свідомості в минуле;
- невід'ємність особистості від колективу;
- пріоритет колективних форм праці (Великий китайський мур);
- перевага земного життя над потойбічним;
- повага до батьків, старших людей, предків.

Основні філософські школи

Конфуціанство

Конфуціанство – давньокитайська філософська школа, а пізніше найвпливовіша поряд із даосизмом і буддизмом релігійно-філософська течія Китаю. Заснував її відомий учений, філософ, релігійний реформатор Конфуцій (Кун-Фу-цзи). Конфуцій народився в 551 р. до н.е. у шляхетній, але збіднілій родині.

Деякий час він перебував на державній службі, отримав пост міністра юстиції. І все ж там він себе не знайшов і зосередився на філософській діяльності. Конфуцій мав понад 3 тис. учнів, багато з яких стали видатними людьми Китаю. Після смерті Конфуція послідовники записали його філософські бесіди і висловлювання, що склали книгу Лунь-юй – “Бесіди і судження”.

В 479 р. до н.е. Конфуцій помер. Учні поховали його над річкою Си. Тепер там пантеон Конфуція та його учнів.

У Цюйофу на тому місці, де знаходився його будинок, у XII ст. було споруджено храм Конфуція. Він має форму імператорського палацу, оточеного стіною з червоної цегли, з чотирма вежами на кутах. Симетрично розташовано ряд будинків. Головний з них – Палац вищої досконалості. Там стоїть статуя Конфуція і здійснюють жертвопринесення. Храм є справжнім музеєм китайської культури.

Учення Конфуція розвивав його учень Мен-цзи (прибл. 372-289 до н.е.). Він написав трактат “Мен-цзи”, де розмірковував над питанням про “справедливого володаря”, яке становило підґрунтя політичної концепції конфуціанства. Одночасно Мен-цзи поглибив конфуціанське релігійно-філософське вчення, визнаючи за народом (землевласниками, чиновниками, монахами) право змінити правителя, який пішов проти нього.

Із зростанням авторитету конфуціанства відбувався і процес канонізації особи Конфуція. З 555 р. обов’язковою стає наявність храму Конфуція в кожному місті. У храмі спочатку поклонялися поминальним табличкам Конфуція, потім – його скульптурам. Лише в КНР культ Конфуція припинив своє існування на державному рівні, але в побуті зберігся дотепер.

Давньокитайська релігія до Конфуція вже остаточно сформувалась. Це було вчення про Небо, духів і душі предків з відповідною системою релігійного культу. Національна свідомість китайців, їх любов до порядку зумовили чітке впорядкування і релігійного культу. Але їх релігія ввібрала в себе у застиглому вигляді дуже давні вірування, не мала духовенства, священного писання і богослов’я. Головними були зовнішні дії, зумовлені звичаями. Конфуцій все це сприйняв як абсолютну істину. Він не хотів бути релігійним реформатором. В існуючу систему анімістичних і фетишистських уявлень Конфуцій вніс ідеї, яких потребувало суспільство. **Його вчення – не стільки філософсько-релігійне, скільки етико-політичне.** Іншими словами, Конфуцій у релігійно-філософському вченні зробив наголос на етико-політичних проблемах.

Конфуцій не змінив релігійних обрядів, а дбайливо збирав, об'єднував обрядові правила і норми, з повагою ставився до традицій. Він вважався знавцем культу, виконував усі обряди і навчав цього інших.

Віра в надприродне присутня в усіх міркуваннях Конфуція про природу, суспільство і людину. Його релігійно-філософська концепція має виразне соціальне спрямування. Її підґрунтя складають відносини людини, держави і суспільства. **Конфуцій визнавав сучасну йому суспільну структуру непорушною, існуючий суспільний лад – досконалим.** На його думку, людина має пізнати існуючий лад і суворо дотримуватись його. **Держава, яка забезпечує цей лад, вища за все, особа – ніщо перед державою.** Це повинна утверджувати й підтримувати філософія.

У вирішенні міждержавних проблем Конфуцій не заперечував війн, але вважав можливою альтернативою їм поширення на ці країни його вчення, яке забезпечило б безконфліктну гармонію під егідою китайських імператорів.

Важливим, за Конфуцієм, є вчення “про імена”: будь тим, хто ти є за своїм становищем у суспільстві: хлібороб має бути хліборобом, чиновник – чиновником, батько – батьком, син – сином, раб – рабом. Кожна соціальна група має дотримуватися певних норм поведінки та поважати предків. Державу мають очолювати мудрі люди, які особистим прикладом виховують підлеглих. За потреби вони мусять “виправляти імена”, ставити кожного на своє місце в суспільстві.

Не приховуючи соціальної скерованості своїх поглядів, Конфуцій вчив, що відмінність між вельможним панством і простим народом не може бути знівельованою: “Що то за держава, якщо в ній панство і прості люди будуть рівні? Знатні люди – мудрі люди. Саме Небо надало їм владу. А прості люди – нерозумні. Вони мають працювати на ланах і годувати шляхетних панів.” Тому суспільство і поділяється на “благородних мужів”, які мають високі моральні якості, та “нікчемних людей”, призначення яких – бути відданими першим.

За Конфуцієм, основою суспільних відносин має бути гуманність. Для впорядкованості суспільства, бездоганності дій держави всюди потрібно впроваджувати принципи гуманності. Конфуцій старанно аналізує їх сутність. Це, по-перше, повага до батьків, потім – повага до старших за віком і вищих за суспільним становищем, вірність, відданість, прощення, доброчесність, знання, хоробрість, шанобливість, великодушність, вірність, доброта. Ці моральні якості прикрашають людину. В них простежуються принципи загальнолюдської моралі, що є вагомим досягненням конфуціанства. Саме це забезпечило йому стабільний авторитет протягом двох з половиною тисяч років.

Таким чином, релігійно-філософське вчення Конфуція міцно вкоренилось у свідомість китайського народу.

Основні принципи конфуціанства

- Повага до старших;
- гуманізм;
- справедливість;
- ритуальність;
- доброчесність;
- прощення;
- відданість;
- знання;
- довіра;
- вірність;
- шанобливість;
- великодушність.

Погляди Конфуція на людину

Шляхетна людина	Низька людина
<ul style="list-style-type: none">▪ вибудовує свою поведінку відповідно до волі Неба;	<ul style="list-style-type: none">▪ не має внутрішніх переконань;
<ul style="list-style-type: none">▪ в її душі діє доброчинність;	<ul style="list-style-type: none">▪ діє під впливом юрби або безпосередніх життєвих потреб;
<ul style="list-style-type: none">▪ живе за принципами поваги до батьків, людинолюбства.	<ul style="list-style-type: none">▪ дбає лише про зиск.

Бути гуманним – означає

- Любити не стільки себе, скільки інших;
- на несправедливість відповідати справедливістю;
- за добро платити добром;
- не робити іншим того, чого не бажаєш собі;
- слухати багато, але вибирати найкраще;
- віддавати перевагу особистому прикладу.

Даосизм

Даосизм є однією з провідних релігійно-філософських течій Китаю. Він виник одночасно з конфуціанством у другій половині I тис. до н.е. Засновником

даосизму вважають давньокитайського філософа Лао-цзи. Відомості про Лао-цзи дійшли до нас із легенд. За легендою, мати носила його кілька десятків років, народивши старим (звідси ім'я - "Стара дитина"). Той самий знак "цзи", щоправда, означає і "філософ". Сутність даосизму викладено у книзі "Дао де цзин".

Основна ідея даосизму полягає в тому, що природа, суспільство і людина окремо підкоряються не Небу, а всезагальному закону – Дао. Саме Дао вносить порядок у хаос речей. Воно має об'єктивний характер. Порушення Дао в усьому спричиняє ненормальний стан. Особливо це позначається на житті суспільства, коли нерозумний правитель забуває про Дао.

Дао – не якесь божество. Це щось близьке до розуму, природи, шляху чи закону. Воно не персоніфіковане, але передує всьому. Дао – першопочаток усього, в тому числі й неба. З нього все починається, і ним все закінчується, воно регулює все існуюче. Це загальний закон природи, джерело матеріального і духовного буття, їх мета. Дао неможливо сприймати безпосередньо, воно перебуває поза відчуттями людини. Тому все, що людина відчуває, - це не Дао, а лише його вияв. Пізнання Дао може бути дане тільки самим Дао.

Кожній людині надзвичайно важливо зрозуміти сутність Дао. Спершу Дао існувало абсолютно, але невиразно, а нині його сутність розкрита мислителями для людей. Люди мусять пізнати Дао і жити відповідно до його вимог. Так буде добре і для людей, і для держави.

Пізнання Дао відбувається через наслідки його дій, вони виявляються через Де – доброчесність, благодать, енергію. Там, де вони є, там діє Дао; хто доброчесний, той виконує закон Дао. Внаслідок пізнання Дао відбувається повернення людини до світової гармонії, злиття її з природою. Всі порушення нормального стану речей у природі (посуха, повінь тощо) є порушеннями її гармонії. Несправедливість, порушення суспільного порядку – теж порушення гармонії, але в суспільстві. Потрібна дія Дао, щоб усунути будь-які порушення. Втручання людини в дії Дао неприпустиме. Кожна людина повинна дотримуватися принципу "недіяння". Даосизм схвалює пустельництво, пасивне життя, яке віддає людину владі стихійного розвитку подій.

Тривалий час даосизм виступав лише як філософська концепція. Ідея Дао більш-менш точно відображала всезагальний зв'язок явищ і предметів об'єктивного світу. Вона наблизилась до розуміння причинності, до визнання об'єктивності закономірностей світу. Але Дао тлумачили і як духовну першооснову речей. Тому філософію даосизму не можна розглядати як матеріалістичну чи ідеалістичну. Вона поєднує і те, і інше. Для безпосередніх учнів Лао-цзи даосизм не був релігією. Він зовсім не був пов'язаний із релігійним культом і релігійних рис набув через 500 років після смерті Лао-цзи. Даосизм як релігія – зовсім інша сутність, ніж філософський даосизм. Перетворившись на релігію, він виробив свою анімістичну систему, міфологію, розбудував фетишизм і магію на основі релігійного культу, до якого раніше вдавалося конфуціанство.

Основні філософські положення даосизму

- Поняття *Дао* має два значення:
 1. Всезагальний шлях, якого дотримуються всі предмети і явища.
 2. Першооснова світу, “матір усіх речей”.
- *Дао* постійне, безіменне, проявляється в усіх речах;
- *Дао* перебуває в недіянні, але немає нічого, чого б воно не робило;
- все у світі перебуває у русі, змінах, де все непостійне, скінченне;
- *Дао* породжує *єдине*. *Єдине* породжує два початки: *інь* і *ян*. *Інь* та *ян* – два протилежні начала всього, що існує. *Інь* уособлює страдницьке, пасивне, вологе, темне – загалом жіноче начало. *Ян*, відповідно, - активне, ділове, сухе, світле, тобто чоловіче начало;
- набуття конкретного змісту речей досягається завдяки *Де*;
- *Де* – добротність, благодать, енергія, яка надається зверху;
- зміна речей пов’язана з наявними в них протилежностями;
- протилежності переходять одна в одну (криве стає прямим, коротке – довгим, старе – новим);
- будь-яка війна підлягає осуду. Гарне військо – засіб нещастя. Прославляти себе військовими перемогами – те саме, що радіти вбивству людей;
- вищим принципом людської поведінки є недіяльність. Люди вже все мають від природи.

Моїстична школа

Засновник школи моїзму – китайський філософ і політичний діяч Мо Ді. “Мо-Цзи” – книга, в якій викладені погляди моїстів, складалася протягом V-III ст. до н.е. Моїсти виступили як ідейно-теоретичні опоненти вчення Конфуція, в якому обстоювалася непорушність панування спадково аристократії. Коли конфуціанство було проголошене офіційною державною ідеологією, моїсти зазнали переслідувань.

Основні ідеї моїзму

- Ніякої волі Неба не існує;
- народ приречений на нещастя через три лиха: голод, холод і тяжка праця;
- щоб позбутися лиха, треба скасувати рабство і припинити війни;
- обов’язком для всіх має бути загальна любов, шанування єдності, мудрості, економія.

Основні постулати легізму

- Людина первісно зла;

- рушійною силою людських вчинків є егоїзм;
- інтереси людей взаємопротилежні;
- держава має впливати на людину за допомогою нагород і покарань (метод "батога і пряника");
- закони мають бути однакові для всіх, окрім правителя, який є творцем законів.

Резюме

1. Глибоким та різнобічним культурно-історичним утворенням постає філософська думка Стародавнього Сходу, ідейні засади якої яскраво демонструють могутність людського духу, розкривають його творчі можливості та багатий змістовний характер.

2. У філософській думці Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю розроблені та глибоко проаналізовані оригінальні уявлення про світобудову, про матеріальне і духовне буття. У цих філософських системах окрема людина органічно включається як у соціум, так і у світову спільноту.

3. Система філософських ідей Стародавнього Сходу формувалася на засадах провідних духовних цінностей народів цих давніх країн, активно їх розвивала, розробляла оригінальні концепції світобудови, життєвих імперативів до людини та головних засад взаємин у соціумі.

4. Однією з характерних рис філософії Стародавнього Сходу є мистецько-образний, афористичний стиль мислення, прагнення до цілісного розгляду різноманітних форм буття, тісне переплетіння філософських і релігійних поглядів.

Теми рефератів

1. Філософські ідеї Стародавньої Індії та їх сучасне значення.
2. Філософсько-світоглядне значення проблеми "Схід-Захід" в її сучасному вимірі.
3. Особливості та характерні риси західного та східного типу цивілізацій.
4. Гаутама Сіддхартха – засновник буддизму.

Питання для самоконтролю

1. Значення проблеми співвідношення західного та східного типу цивілізації для розуміння процесів суспільного життя.
2. Які філософські школи Стародавньої Індії ви знаєте і яка суть їх філософування?
3. Як ви оцінюєте провідні ідеї даосизму?
4. Як ви оцінюєте морально-філософські погляди Конфуція?
5. Про які фундаментальні моральні ідеї йдеться у найдавніших духовних джерелах Стародавньої Індії і Стародавнього Китаю?

6. Який моральний заклик Конфуція майже дослівно повторили Христос та І. Кант?

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. Які соціальні проблеми розглядаються у народних епосах “Махабхарата” і “Рамаїяна”?
2. У чому, на вашу думку, полягає сенс життя за філософією йоги?
3. Як, на вашу думку, співвідносяться філософські категорії “карма” і “доля”?
4. Чим визначається суспільне становище людини з точки зору філософської школи “веданта”?
5. Яка філософська школа Стародавньої Індії розробила теорію силогізму?
6. Чи згодні ви з однією з благородних істин, що їх відкрив Будда, про те, що життя – це страждання?
7. Які основні принципи філософії конфуціанства і чи мають вони значення в наш час?
8. Що означає бути гуманним за конфуціанською традицією?
9. Чи згодні ви з філософським положенням даосизму, що “гарне військо – засіб нещастя”?
10. Чи згодні ви з одним із постулатів легізму, що людина первісно зла?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ
“Філософія Давньої Індії”

I. До пам'яток давньоіндійської культури належать:

1. Махабхарата.
2. Книга пісень.
3. Веди.
4. Книга змін.
5. Упанішади.
6. Епос про Гільгамеша.

Три відповіді правильні.

II. Пізнання в Індії починається з:

1. Зовнішнього світу.
2. Космосу.
3. Природи.
4. Людського “Я”.
5. Історичного минулого.

III. Буддизм – це релігія:

1. Теїстична.
2. Неатеїстична.
3. Авраамістична.
4. Світова.
5. Національно-територіальна.
6. Одкровенна.

Дві відповіді правильні.

IV. Світоглядні риси давньоіндійської культури:

1. Політеїзм.
2. Пантеїзм.
3. Монотеїзм.
4. Тотемізм.
5. Анімізм.

Дві відповіді правильні.

V. Соціальна диференціація давньоіндійського суспільства представлена такими варнами:

1. Варни.
2. Брахмани.
3. Общинники.
4. Кшатрії.
5. Вайшы.
6. Шудри.

Обрати правильні відповіді та розташувати їх у відповідній ієрархічній послідовності.

VI. У буддизмі визнається:

1. Вічність, незнищенність душі.
2. Субстанціальність людської душі світу.
3. Буття Бога.
4. Справедливість існування варн.
5. Брахманічний ритуалізм.

А: всі відповіді правильні; Б: всі відповіді неправильні; В: 1,2; Г: 4,5; Д: 1,2,3.

VII. До філософських шкіл Давньої Індії належать:

1. Веданта.
2. Йога.
3. Буддизм.
4. Джайнізм.
5. Даосизм.
6. Легізм.

Дві відповіді неправильні.

VIII. Для релігії індуїзму характерні:

1. Метемпсихоз.
2. Уявлення про одиничність земного життя людини.
3. Утвердження вічності душі.
4. Утвердження її смертності.

Дві відповіді правильні.

IX. Центральним світоглядним поняттям в Індії є:

1. Дао.
2. Логос.
3. Брахман.
4. Небо.

X. Досягнення стану нирвани в буддизмі пов'язано з:

1. Виконанням відповідних ритуалів.
2. Поклонінням божеству.
3. Вірою.
4. Відповідним чином життя й медитацією.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ
“Філософія Давнього Китаю”

I. Риси давньокитайського світогляду:

1. Зооморфізм.
2. Евгемеризм.
3. Традиціоналізм.
4. Новаторство.
5. Монотеїзм.
6. Особистісність.

Три відповіді правильні.

II. Етико-соціальна доктрина конфуціанства зводиться до:

1. Слідування шляху.
2. Справедливості незалежно від соціального стану.
3. Поваги до старших за віком.
4. Підпорядкування соціальній ієрархії.

Одна відповідь неправильна.

III. До основних пам'яток давньокитайської культури належать:

1. Книга змін.
2. Книга пісень.
3. Веди.
4. Упанішади.
5. Луньюй.
6. Дао де цзин.

Дві відповіді неправильні.

IV. Основні поняття давньокитайської культури:

1. Інь.
2. Ян.
3. Сонце.
4. Небо.
5. Дао.
6. Першопредок.

Одна відповідь неправильна.

V. Легісти обстоюють:

1. Мораль.
2. Любов.
3. Слідування завіту предків.
4. Закон.

VI. Для давньокитайського суспільства характерна:

1. Правова держава.
2. Деспотія.
3. Республіка.
4. Теократія.
5. Демократія.

VII. Концепція даосизму полягає в:

1. Ненасильстві.
2. Недіянні.
3. Ієрархічності соціуму й дотриманні принципу старшинства.
4. Безмолвії.
5. Спонтанності.
6. Прихильності до минувшини як соціального ідеалу.

Дві відповіді неправильні.

VIII. Моїсти переконують дотримуватись:

1. Любові.
2. Користі.
3. Закону.
4. Моралі.
5. Завітів предків.

Дві відповіді правильні.

IX. Специфіка давньокитайської культури полягає в:

1. Традиціоналізмі.
2. Космоцентризмі.
3. Персоналізмі.
4. Есхатологізмі.

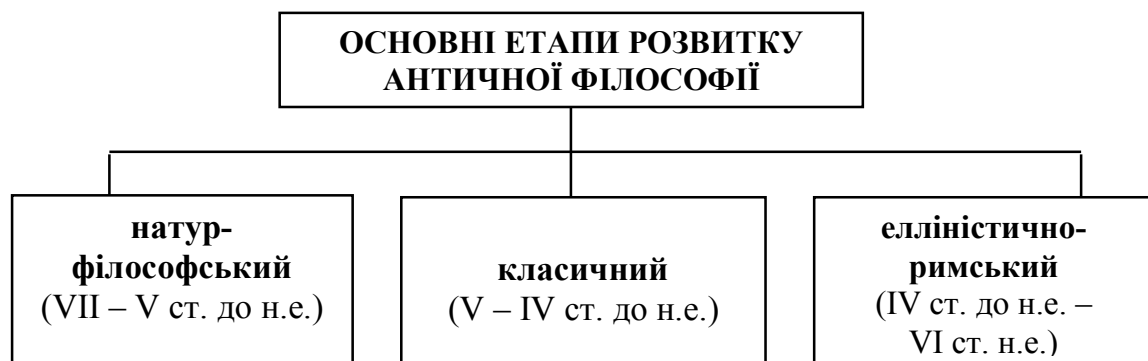
ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

1. Найбільш відомі ранні філософські школи Давньої Греції. 2. Класичний етап розвитку античної філософії

Література:

- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Аристотель. Метафізика // Соч.: В 4 т. – М., 1996. – Т. 1.
- Асмус В.Ф. Историко-философские этюды. – М., 1984.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Богомоллов А.С. Античная философия. – М., 1985.
- Волинка Г.І. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті: Навч. посібник. – К., 2005.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Вступ до філософії: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К., 1999.
- История философии в кратком изложении. – М., 1991.
- Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Харків, 2003.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Платон. Собр. соч.: В 4 т. – М., 1990. – Т. 1. – С. 70-96.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2004.
- Целлер Э. Очерк истории греческой философии. – М., 1996.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981.
- Яковлев В.А. Философия творчества в диалогах Платона // Вопросы философии. – 2004. – № 6.
- Янков В.А. Строение вещества в философии Анаксагора // Вопросы философии. – 2003. – № 5.

Антична філософія – сукупність філософських учень, що розвивалися в давньогрецькому суспільстві з кінця VII ст. до н.е. і у давньоримському суспільстві з IV ст. до н.е. до початку VI ст. н.е.

1. Найбільш відомі ранні філософські школи Давньої Греції

- Мілетська школа;
- школа піфагорійців;
- школа Геракліта Ефеського;
- елейська школа;
- атомісти Давньої Греції.

Особливості філософування

- здатність набувати різних форм та виявів;
- яскраво виражений космоцентризм;
- велика увага до проблем пояснення явищ природи;
- пошук першоначал, що породили все суще;
- гілозоїзм (одушевлення сил природи);
- доктринерський (не дискусійний) характер філософських теорій;
- динамічний характер, швидке накопичування ідей, теорій, концепцій.

Мілетська школа та Геракліт

Представники Мілетської школи

Геракліт Ефеський
(540–480 рр. до н.е.)

Геракліт жив у сусідньому з Мілетом морському порту Ефес. На відміну від мілетців, він не пропонував якихось стабільних першоначал. Він вважав, що «все тече і все змінюється». У той же час Геракліт відкрив субстанцію (першооснову), змінюваність якої збігається з її буттям. Цією субстанцією є вогонь. «Оцей космос, однаковий для всіх речей, не створений ніким із богів і ніким із людей, завжди був, є і буде вічно живим вогнем, то спалахуючим і то згасаючим».

Образ вогню є надзвичайно філософічним уявленням, що свідчить про неабияку глибокодумність Геракліта. Вогонь, по-перше, є живою суперечністю: його життя збігається з його вмиранням. По-друге, вогонь демонструє суттєві антропоморфні риси: він буває ніжним і брутальним, він захищає і руйнує. За Гераклітом, усе в Космосі підпорядковане плинності та зазнає змін. Єдино постійним, тим, що зберігає свою постійність, є не речовина, не субстанція, а закон змін – логос.

Метафізика вогню з притаманною їй онтологією і психологією тісно пов'язана з його діалектичним ученням про боротьбу протилежностей. Усе виникає через протилежність, і все тече, як річка. Одна з протилежностей, яка призводить до виникнення космосу, називається війною і незгодою, а інша, що призводить до згорання, - згодою і миром. Згущаючись, вогонь зволожується і, стикаючись, стає водою; вода, тверднучи, перетворюється на землю.

За свідченням Діогена Лаєртія, Геракліт був високомудрий, як ніхто, і всіх зневажав, як це видно з його твору, де зазначено: «Багатознання розуму не навчає».

Отже, Геракліт є засновником діалектичного мислення, яке намагається всю різноманітність суцього звести до певної внутрішньої енергетики.

Основні погляди Геракліта

- Першоосною світу вважав вогонь;
- обґрунтував єдність і боротьбу протилежностей;
- вважав, що весь світ перебуває у постійному русі («В одну й ту ж річку не можна увійти двічі»);
- увів до наукового обігу поняття “логос” у значенні загального закону буття, світового розуму;
- обстоював матеріальність людської та світової душі.

Піфагорійський союз (піфагорійці)

Засновник – філософ, математик і астроном **Піфагор**
(570 – бл. 500 рр. до н.е.)

Сучасник Геракліта **Піфагор** народився на о. Самос, в юнацькі роки перебував під впливом мілетської натурфілософії (Фалес, Анаксимандр), багато подорожував. У Південній Італії Піфагор заснував так званий Піфагорійський

союз. Піфагорійці поєднували аскетичну заглибленість у релігійні переживання з інтенсивними заняттями з дослідження природи. Піфагор першим почав розглядати всесвіт з архітектурної точки зору, називаючи його *світобудовою*. Він першим увів до обігу поняття «*філософія*». Піфагорійці навчилися виражати раціональні співрозмірності за допомогою відношень між числами. Числа від природи посідають перше місце. Наприклад, така-то властивість чисел є справедливість, а така-то – душа і розум, інша – вдача. Увесь Всесвіт є гармонією і числом.

Кожне число піфагорійці зіставляли з певним геометричним об'єктом, оскільки геометрією легше пояснити порядок світобудови. Кожен фрагмент світобудови нагадує певну геометричну фігуру. З одиниці походить точка, з двійки – лінія, з трійки – площина, з четвірки – об'єм.

Як послідовник релігії орфізму (вчення, засновником якого вважається міфічний поет Орфей), Піфагор обстоює концепцію переселення душ. Душа є центром і єднальним началом людини. Символом душі у піфагорійців було число сім. Воно посідало особливе місце у числовій містиці піфагорійців. Сімка не народжена і не народжує, вона дорівнює самій собі і нерухома.

Отже, високий рівень абстрактності вчення Піфагора змушував античних філософів шукати зв'язків між абстракціями та конкретним життям.

Основні погляди піфагорійців

- Першоосновою світу є число. Число є ідеальним, повністю відірваним від чуттєвого світу утворенням. "Все подібне до числа або пропорції" (Піфагор);
- світ пізнається через число;
- виділили співвідносні категорії буття (верх-низ, праворуч-ліворуч, парне-непарне).

Елейська школа (елеати)

Основними представниками школи були Ксенофан (прибл. 570 – 478 рр. до н.е.), Парменід (бл. 540 – бл. 470 рр. до н. е.) і Зенон Елейський (бл. 490-430 рр. до н.е.)

Основні ідеї представників елейської школи

- Існує лише те, що мислиме і що виражається в словах, тобто буття;
- буття – це те, що існує, а те, що не існує, є небуття; мислити – означає бути, тобто мислення і буття тотожні;
- головне доведення буття полягає в тому, що його можна мислити;
- на противагу Геракліту, який стверджував, що світ постійно

змінюється, Парменід доводив, що у світі панує нерухомість і несуперечність;

- буття непорушне тому, що йому нікуди рухатися, оскільки саме воно є єдиним буттям;
- Зенон висунув п'ять спростувань руху, так званих "апорій" (грец. "апорія" – відсутність виходу), довівши об'єктивну суперечність руху. Одна з них формулюється так: Ахілл ніколи не дожене черепахи. Перш ніж він подолає шлях до черепахи, вона проповзе певну відстань. Щоб подолати цю відстань, Ахіллові знадобиться певний час, протягом якого черепаха проповзе ще якусь відстань, і так без кінця;
- заперечення руху базується на сприйнятті головної тези елеатів про єдність і несуперечливість буття.

Атомісти (Демокріт, Левкіпп) (V ст. до н.е.)

Основні положення філософії атомістів

- Першосутністю матеріального світу є найменші неподільні частинки – атоми;
- атоми вічні, неподільні, відрізняються один від одного за формою, розміром, порядком, станом;
- атоми перебувають у постійному русі;
- між атомами існує простір (порожнеча).

2. Класичний етап розвитку античної філософії

Софісти

У V ст. до н.е. у Греції з'являються платні вчителі філософії, красномовства (риторики) і мистецтва дискусії (еристики) – **софісти**. Потреба в навчанні риторики та еристики була обумовлена вимогами демократичного суспільства. Софісти як носії мудрості були першими, хто взявся відповісти на питання політичної практики. За винагороду вони почали готувати молодих політиків до практичної діяльності. Вони вчили логіці, риториці, політиці, етиці, праву тощо. Деякі з них були серйозними філософами, прибічниками філософського скептицизму. Більшість же софістів отримували гроші за навчання мистецтву еристики та ведення дискусій. Метою їх учнів було виграти спір або судовий процес, а не пошуки істини. Більш за все софісти вчили вивертам та хитрощам дискусій, ніж мистецтву логічної аргументації. Врешті-решт вони перетворилися на витончених гравців словами. Найбільш відомими софістами вважаються Горгій, Протагор, Продік та ін.

Горгій (бл. 483 – 374 до н.е.) перший назвав себе «носієм і володарем істини» та почав торгувати знаннями, беручи плату за навчання. Об'єктивної істини та якихось її критеріїв, на його думку, взагалі не існує. У своєму творі «Про не-сущє, або Про природу» Горгій виокремив три розділи: перший – про те, що нічого не існує; другий – про те, що навіть якби воно існувало, то було б неосяжним для людини; третій – про те, що навіть якби воно було пізнаваним, то його не можна було б висловити і пояснити іншим.

Протагор (480 – 410 до н.е.) був слухачем Демокрита, який помітив молодого чоловіка – носія дров, котрий зв'язував їх якимось дивовижним способом, і взяв до своєї філософської школи. Однак Протагор розчарувався у тих філософських істинах, які панували у цій школі.

Основний твір Протагора «Антилогії» починається тезою: «Людина – міра всіх речей, існуючих, які існують, неіснуючих, які не існують». Цю тезу можна тлумачити таким чином: як окремі явища постають переді мною, такими вони є для мене, як перед тобою, такі вони для тебе. Наприклад, вітер для того, кому холодно, холодний, а для того, кому тепло, – теплий. А якщо так, то ні перша, ні друга думка не є хибною. Тому про ту саму річ можна говорити як завгодно. Як мінімум, «про всяку річ є дві думки, протилежні одна одній».

Протагор першим почав влаштовувати спори-змагання і вигадував різні хитрощі. Про істину він не турбувався, сперечаючись про слово. Збереглася розповідь про те, що Протагор погодився навчити свого учня Еватла судочинству за умови, що після першого виграного Еватлом судового процесу він заплатить Протагорові за навчання. Навчання закінчилося, Еватл не платить, міркуючи так: якщо Протагор подасть до суду і виграє, то Еватл суд програє і не платитиме за угодою. Якщо ж Протагор програє, то Еватл не платитиме за судовим рішенням. Протагор міркував по-іншому: якщо ми подамо до суду і виграю я, то Еватл заплатить, тому що виграв я; якщо виграє Еватл, то він теж заплатить, тому що я навчив його судочинству. Це міркування є софізмом у чистому вигляді, свідомим застосуванням хибних доказів. Логічна помилка полягає в тому, що у першому випадку Еватл вважає підставою для несплати угоду, а в другому – рішення суду. Тієї самої помилки припускається і Протагор.

Таким чином, софісти не сформували єдиної філософської школи, їх об'єднувало професійне навчання мистецтву евристики та ведення дискусій. Вони перенесли центр ваги зі сфери натурфілософії у сферу проблем етики, політики, теорії пізнання.

Основні ідеї софістів

- Першими повернули філософську проблематику від пізнання природи (космосу) в напрямі людини (мікрокосмосу), її суб'єктивного світу;
- були першими античними просвітителами-енциклопедистами, вчителями красномовства і всіляких знань, необхідних для активної участі в громадському житті грецьких полісів;

- розробляли принципи скептицизму, сумніву у вірогідності знань (Горгій);
- у центрі уваги софістів перебували проблеми логічного і мовного аналізу понять, теорії пізнання, етики, політики;
- Протагор сформулював знамениту тезу про центральну роль людини у світі: "Людина є мірою всіх речей, існування існуючих і не існування неіснуючих". Ця теза вважається яскравим виявом суб'єктивізму та релятивізму (все є відносним);
- специфічною рисою людини є здатність міркувати про речі, оцінювати їх, відрізнити одну від одної, тобто індивідуалізувати;
- пізніше вчення софістів вироджується у так звану *софістику* – суто формальне "вміння" доводити та спростовувати будь-які твердження, де використовуються всякого роду логічні виверти, застосування закономірностей однієї групи явищ до явищ іншої групи, однієї історичної епохи – до подій іншої епохи і т.д.

Філософія Сократа

Сократ (469 – 399 до н.е.) жив і вчив у Афінах. Філософія, яку він проповідував усно, є поворотним пунктом в історії філософії. Незадоволений філософією свого часу, Сократ звернувся до вивчення людини і можливостей її самопізнання. Так званий “сократичний метод” (маєвтика, або повивальне мистецтво) полягав у тому, що, гуляючи площами і вулицями Афін, Сократ вступав у бесіди з людьми, щоб за допомогою вмілих питань викликати справжні філософські думки.

Сократ вважав, що процес пізнання полягає у перетворення уявлення на поняття. Уявлення має конкретний характер і постійно змінюється. Поняття має загальний характер, воно позначає сутність речей і тому не змінюється.

Одна з головних проблем, які досліджував Сократ, – етична. На його переконання, добродетель тотожна знанню.

Людина, яка пізнала добро, стає безумовно доброю. Звинувачений у тому, що він вводить нових богів і становить загрозу для моральності юнаків, Сократ був засуджений в Афінах до смертної кари. Навіть у в'язниці Сократ вів філософські бесіди з учнями. Смерть він прийняв мужньо і спокійно.

Головні ідеї Сократа

- у центрі філософії Сократа перебуває людина як мета всього в світі;
- вихідні тези Сократа: “Пізнай самого себе” і “Я знаю лише те, що нічого не знаю”;
- у пошуках істини використовував засоби маєвтики та іронії;
- маєвтика – мистецтво виявляти сховані в людині знання;
- іронія – засіб з’ясування слабких місць у знанні людини;
- джерелом духовного вдосконалення людини є знання.

- Сократ відкрив самоцінність людини і діалектику мислення;
- сприяв розповсюдженню знання;
- шукав відповіді на вічні проблеми людства – добра і зла, любові, честі тощо;
- відкрив діалогічний метод винайдення істини;
- дав поштовх розвитку низки шкіл, які продовжили його справу. Найбільш відомі з них – Мегарська школа, заснована Евклідом, і Кіренська, заснована Арістіппом.

Філософія Платона

Платон (427 – 347 до н.е.) народився у відомій аристократичній сім'ї в Афінах. Серед предків його батька був цар Кодр. В юнацькому віці він познайомився із Сократом і став його кращим учнем. Платонові доводилося брати участь у військових походах, в яких він відзначився. На Сицилії тиран Діонісій примусив Платона жити при ньому, а потім продав його у рабство, з якого філософа викупили друзі. В Афінах Платон написав свої філософські твори, надавши їм форми діалогів.

За Платоном, сутнісною основою буття всього суцього є **незмінні ідеї**. Речі постійно змінюються, але світ не зникає. Отже, в основі речей лежать певні **ідеальні, незмінні сутності**. Їх не можна побачити, але можна осягнути розумом. Світ ідей – це особлива, надчуттєва реальність, яка своєю повнотою і досконалістю перевищує все чуттєве. Речі – лише тіні ідей. Духовне і тілесне протистоять одне одному. Потойбічне царство ідей мудре, божественне, досконале. Воно підноситься над неповноцінним, примарним світом речей.

Світ ідей, як ідеальний світ, стає метою земного буття. Людина має наблизитися до **справжнього світу – світу ідей**, головне місце серед яких належить ідеї Блага. Основними іпостасями буття, за Платоном, є діалектична тріада «Єдність – Розум – Світова душа». Основою всякого буття і всієї дійсності є Єдине, яке тісно пов'язане і зливається з Благом. Єдине – Благо трансцендентне. Воно перебуває потойбік чуттєвого буття. Саме це згодом дозволить неоплатонікам започаткувати роздуми про трансцендентне єдине, про єдиного Бога.

Друга основа (іпостась) буття – Розум – є породженням Блага. Підкреслюється ідеальна чистота Розуму, який є живою істотою, досконалою та прекрасною. Третьою основою буття, за Платоном, є Світова Душа, що виступає як начало, яке об'єднує світ ідей із світом речей. Світова Душа відрізняється від Розуму своєю безтілесністю і безсмертям. Космос постає як досконала гармонійна істота, яка за своєю структурою є божественним Розумом, Світовою Душею і світовим тілом.

Сутністю людини є її розумна душа і тлінне тіло – в'язниця для душі. Поряд із розумною існує нерозумна частина душі. У діалозі «Федон» Платон

підкреслює, що в тому разі, якщо душі вели спосіб життя, пов'язаний із пристрастями, насолодою, після смерті тіла вони не можуть відділитися від тілесності. Такі душі певний час кружляють навколо могил, подібно до привидів. Ті ж душі, які діяли за законами добродетності, втілюються в тілах гідних людей або симпатичних тварин. Кращі душі дістаються прихильникам мудрості й краси, а гірші переселяються у тіла тиранів.

Процес пізнання, за Платоном, являє собою пригадування первісного існування душі в світі ідей. Філософія, як безкорисливе прагнення до істини, як любов до мудрості, надає душі можливість пригадати своє первісне буття серед мудрих і прекрасних богів.

Основні ідеї Платона

- Платон – засновник об'єктивного ідеалізму;
- першосутністю світу є сукупність ідей (ейдосів);
- ідеї незмінні, вічні, вони не залежать від матеріального світу;
- оточуючий світ є лише відображенням чистих ідей (ейдосів);
- теорія пізнання – теорія амнезису (пригадування), згідно з якою знання виникає внаслідок того, що душа, яка протягом певного часу у світі ідей, пригадує все, що вона там бачила;
- Платон уперше виділяє філософію як самостійну науку, завдання якої – давати людям уявлення про світ, пізнання вічної ідеї, вищого блага. На цих підставах будується світогляд.

Історичне значення філософії Платона

- Уперше філософ залишив багато творів, що дійшли до наших днів. Найбільш відомі з них: “Апологія Сократа”, “Парменід”, “Горгій”, “Федон”, “Держава”, “Закони”;
- покладений початок об'єктивного ідеалізму як авторитетного філософського напрямку;
- вперше серйозно досліджені проблеми не тільки природи, а й суспільства (держави, закони тощо);
- виділена низка філософських категорій (буття-становлення, вічне-тимчасове, рух-спокій та ін.);
- створена філософська школа (Академія), що існувала майже 1000 років.

Філософія Арістотеля

Арістотель (384 – 322 р. до н.е.) народився в м. Стагирі і тому інколи іменується Стагиритом. Його батько Никомах був лікарем при дворі македонського царя. У віці 18 років молодий Стагирит поїхав до Афін для

завершення освіти і вступив до Академії Платона. В ній він перебував близько 20 років і мав славу одного з найкращих учнів Платона.

У 342 р. до н.е. македонський цар Філіпп II запросив Арістотеля виховувати свого сина Александра. Після вступу Александра на престол Аристотель в Афінах, поблизу храму Аполлона Лікейського, відкрив свою власну філософську школу, яка дістала назву Лікею. Лекції він читав у саду, прогулюючись тінистими алеями, тому його школу, а згодом і філософію стали звати перипатетичною (від грец. періпатос – прогулянка).

Сприймавши цілу низку думок учителя, Арістотель не сприйняв його теорії ідей. Стагирит проголосив, що ідея та річ – це те саме, тільки річ існує у реальності, а ідея – у нашому пізнанні. Вона позначає не одиничне, а загальне в різних речах. Якщо ідея і річ тотожні, то пізнання слід спрямувати на вивчення внутрішньої будови речей. **За своєю будовою речі складаються з матерії та форми.** Матерія є пасивним матеріалом; поза формою вона лише чиста можливість. Дійсність речей більше пов'язана з формами, що їх продукує «форма всіх форм», або світовий розум. Світовий розум, мислячи самого себе, утворює всі можливі форми.

Збереглися твори Арістотеля, можна сказати, чудом. До I ст. до н.е. вони зберігалися в підземному книгозховищі, а потім опинилися в Римі, де і були видані Андроником Родоським, який став на чолі тодішніх перипатетиків.

Перша філософія Арістотеля, що має своїм предметом першоначала і причини буття, викладена у творі, що одержав назву «Метафізика». Це слово виникло випадково, через те, що у зібранні Андроника Родоського цей твір знаходився за фізикою (meta physika). З часом за цим словом закріпився особливий зміст: учення про першооснови буття.

Твори Арістотеля поділяються на кілька груп: 1) логічні трактати, сукупність яких дістала назву “Органон”. До них належать “Категорії”, “Про тлумачення”, “Аналітика перша і друга”, “Топіка” і “Про софістичні спростування”; 2) трактати про природу і рух: “Фізика”, “Про походження і знищення”, “Про небо”, “Про небесні явища” та ін.; 3) біологічні трактати: “Про душу”, “Про частини тварин” та ін.; 4) твори про першу філософію (“Метафізика”); 5) етичні твори: “Никомахова етика”, “Велика етика”, “Евдемова етика”; 6) соціально-політичні твори: “Політика”, “Економіка”; 7) праці з психології: “Про душу”, “Про пам'ять і спогад”, “Про сон”, “Про безсоння”, “Про натхнення уві сні”, “Про тривалість і стислість життя”, “Про життя і смерть”; 8) праці про мистецтво, поезію і риторику.

Основні ідеї Арістотеля

- Піддав критиці вчення Платона про чисті ідеї. Саме йому належать відомий вислів: “Платон мені друг, але істина дорожча”;
- основою буття вважав матерію, яка існує вічно;
- матерія складається із чотирьох елементів: землі, води, повітря, вогню. Простір наповнений п'ятим елементом – ефіром;

- матерія пасивна. Вона не здатна нічого народити;
- активність матерії надає форма. Матерія – це можливість речей, а форма – реалізація можливості;
- визначив рух як зміну взагалі: “Рух був і в усі часи буде”;
- джерелом руху є співвідношення матерії та форми, де друга діє на першу, викликаючи певні зміни;
- визнає пізнаванність світу. Його “Метафізика” починається зі слів: “Усі люди від природи прагнуть знань... Любов до знань не безплідна”;
- виділив три рівні душі: душа рослин, душа тварин і душа людини;
- вичленив 10 філософських категорій: сутність, місце, час, якість, кількість, відношення, дія, положення, володіння, страждання;
- вважається творцем логіки;
- сформулював основні закони логіки (закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього);
- продовжив платонівське вчення про державу;
- під мистецтвом розумів усю предметну діяльність людини та її результати;
- його книга “Нікомахова етика” стала настільною для мільйонів читачів.

Отже, Платон і Аристотель – неперевершені мислителі доби античності. Їхні думки багато в чому визначили і визначають духовну атмосферу Європи. Багатогранна творчість цих філософів завершує собою класичний період давньогрецької філософії. Це був період інтенсивної, різнобічної та продуктивної творчості у сфері філософського духу.

Резюме

1. Антична філософія – це своєрідний початок європейської культури і великий ідейний здобуток людства. Вона вперше в Європі окреслила основні напрями філософської проблематики. Її характерними особливостями були: космоцентризм, пошук першоначал, що породили все суще, динамічний характер розвитку ідей і концепцій, увага до головних сфер людської життєдіяльності.

2. У свій класичний період антична філософія стала розгалуженою, деталізованою, систематизованою. Неперевершеними корифеями грецької філософії були Платон і його учень Аристотель, які створили дві провідні системи філософського мислення – екзистенціально-містичну (Платон) та раціонально-логічну (Аристотель).

3. Провідні ідеї античної філософської думки певною мірою ввійшли і в духовну скарбницю України, де завдяки першим християнським текстам із Візантії мислителі Київської Русі засвоювали ідеї Демокріта, Піфагора, Сократа, Платона і Аристотеля.

Теми рефератів

1. Філософія Мілетської школи.
2. Платон – видатний представник об'єктивного ідеалізму.
3. Особистість філософа Сократа.
4. Метафізика Арістотеля.
5. Відмінності філософії Платона від філософії Арістотеля.
6. Проблема людського пізнання у діалозі Платона “Тімей”.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає своєрідність античної філософії та які її основні проблеми?
2. У чому полягає діалектична природа всього суцього за Гераклітом?
3. У чому суть атомістичного матеріалізму?
4. У чому полягає головний сенс учень софістів і Сократа про людину та її чесноти?
5. У чому полягає суть “сократівської іронії” та “маєвтики”?
6. Яка суть етичних ідеалів античності?
7. Як ви розумієте афористичний вислів: “Людина є міра всіх речей: існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують”?

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. Кому з філософів античності належить афористичний вислів: «Людина є міра всіх речей: існуючих, що вони існують, неіснуючих, що вони не існують»?
2. Яке із висловлювань про ідеї належить Платонові?
 - а) «Кожна з ідей існує... Речі отримують свої імена завдяки приналежності до них»;
 - б) «Ідеї в такій формі, як це дехто стверджує, не існують. Як можуть ідеї, будучи сутностями речей, існувати незалежно від них?».
3. Згідно з ученням Демокріта:
 - а) атоми – невидимі неподільні незліченні частинки, нескінченні за кількістю;
 - б) атоми – подільні невидимі незліченні частинки всесвіту, нескінченні за кількістю;
 - в) атоми не є мінімальними першотілами, проте вони складають різноманітні речі.
4. Хто з давньогрецьких філософів вважав, що первоначалом світу є повітря?
 - а) Анаксимандр;
 - б) Геракліт;
 - в) Анаксімен.
5. Що, за Демокрітом, лежить в основі буття?
 - а) вода;

- б) апейрон;
 - в) атоми.
6. Хто з наступних філософів вважав першопочатком світу воду?
- а) Анаксімен;
 - б) Фалес;
 - в) Левкіпп.
7. Арістотель твердив:
- а) кожна річ має чотири причини виникнення;
 - б) ідея речі – єдина причина речі;
 - в) речі виникають із атомів за необхідністю.

ТЕМА 4. ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКА ФІЛОСОФІЯ

1. Загальна характеристика еллінізму.
2. Кінізм.
3. Стоїцизм.
4. Скептицизм.
5. Неоплатонізм.
6. Епікуреїзм.

Література:

- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Асмус В.Ф. Историко-философские этюды. – М., 1984.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Богомоллов А.С. Античная философия. – М., 1985.
- Волинка Г.І. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті: Навч. посібник. – К., 2005.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Вступ до філософії: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К., 1999.
- История философии в кратком изложении. – М., 1991.
- Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Харків, 2003.
- Канке В.А. Философия. – М., 2002.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Философия / Под ред. В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова. – М., 1998.
- Философия: Учебник для вузов / Под ред. В.Н. Лавриненко. – М., 1998.
- Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2004.
- Целлер Э. Очерк истории греческой философии. – М., 1996.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981.

1. Загальна характеристика еллінізму

Еллінізмом називають добу в історії країн Східного Середземномор'я між 323 і 30 р.р. до н.е., коли боротьба за владу між полководцями А. Македонського після його смерті призвела до утворення замість імперії кількох держав: Селевкідів, Птолемеїв, Пергама, Понтійського царства та ін.

Загострення суперечностей рабовласницького суспільства призвело до кризи вільних стародавньогрецьких міст-полісів. Втрата Грецією самостійності зумовила зміну становища людини в світі, суспільстві, зміни у взаєминах між людьми. Все це позначалося на культурі та філософії елліністичного періоду.

Основні риси елліністичної філософії

- Елліністична людина вже не є громадянином суверенного полісу. Вона підданим велетенської монархічної держави, в якій від неї нічого не залежить;
- проста людина втрачає значущість. Індивід, окрема людська особистість стають предметом філософського осмислення;
- творчий характер елліністичної філософії спрямовується на переробку і пристосування перехідних філософських систем до нових історичних умов;
- на перше місце ставиться етика як учення про моральність, а в ній головним стає питання про те, як бути щасливим і вільним.

У цих умовах формуються типово елліністичні філософські школи: кїнізм, стоїцизм, скептицизм, неоплатонїзм та епїкуреїзм.

2. Кїнізм

***Кїніки**, кїнічна школа (лат. "супїсі" – "цинїки") – давньогрецька сократична філософська школа. Заснована в IV ст. до н.е. Антисфеном, який викладав філософїю в афїнській гїмназїї під назвою Кїносарг ("зїркий пес"). Представники кїнічної філософїї стверджували, що потреби людини мають тваринний характер і називали самих себе собаками.*

Найбільш яскравим філософом-кїніком був Дїоген Сїнопський, який не тїльки розвинув ідеї Антисфена, але і створив ідеал кїнічного життя. Гаслом усїх кїнікїв були слова Дїогена "Шукаю людину". За переказами, Дїоген ходив серед бїлого дня з лїхтарем і повторював цю фразу.

Основні ідеї кїнікїв

- Вперше в історії філософії дали визначення поняття (Антисфен, бл. 446 – 366 рр. до н.е.);
- заперечували існування загальних понять, відкидали платонівський світ ідей і вважали, що реально існують тїльки конкретні предмети, які сприймаються чуттєво;
- з презирством ставилися до задоволень і насолод;
- справжнє щастя - у свободї, а вільний лише той, хто вільний від бїльшостї потреб;
- відмовилися від підкорення будь-яким законам, суспїльним нормам.

Дїоген залишився в історії прикладом мудреця-аскета. Він не мав ніякої власності. Деякий час він жив у пїфосї – великій глиняній дїжцї з-під вина. Інколи він просив милостиню у статуй. На запитання, навіщо він це робить, відповідав так: "Щоб привчити себе до відмов";

- ідеалом, метою життя для кініків була **автаркія** (самодостатність), коли людина осягає світ і стає байдужою до всього, крім спокою своєї душі. Філософія кініків мала значний вплив на формування стоїцизму, який значно пом'якшив кінічні парадокси.

3. Стоїцизм

Стоїцизм – впливовий філософський напрям епохи еллінізму. Назва походить від слова "стоя" - портик в Афінах, де виникла ця школа у 300 р. до н. е. Засновником вважається Зенон з Кітіона (о. Кіпр). В історії цього напрямку розрізняють Давню Стою (III – II ст. до н.е., представники - Зенон, Клеанф, Хрісіпп); Середню Стою (II – I ст. до н.е., представники – Панецій, Посідоній) і Пізню (Римську) Стою (I – II ст. н. е., представники Сенека, Епіктет, Марк Аврелій).

Основні ідеї Давньої та Середньої Стої

- Світ єдиний, скінченний, кулястий, тому зручний для руху;
- розрізняють начала й основи світобудови. Начала не виникають і не зникають. Матеріальним началом є матерія, духовним – Розум, Логос, Бог;
- Бог не людиноподібний, він творець усієї сукупності, яка існує. Це активний, діючий космос;
- основи світобудови – це те, з чого все виникає й на що все перетворюється. Так, вогонь є гарячою основою, вода – вологою, земля – сухою, повітря – холодною;
- у світі панує невблаганна необхідність, і немає можливості протистояти їй. І мудрець, і невіглас підкоряються необхідності, однак "мудрого необхідність веде, дурного ж волочить";
- для протидії необхідності слід виробити в собі чотири чесноти: розсудливість, невибагливість, справедливість, мудрість. Таким чином можна виробити мудре ставлення до світу – апатію (відсутність переживань);
- щастя людини полягає в тому, що вона не бажає ніякого щастя;
- безпристрасність (апатія) та незворушність, байдужість (атараксія) є ознаками не слабкості людини, а її сили.

Пізня (Римська) Стоя

Луцій Анней Сенека (4 до н.е. – 65 н.е.) є автором багатьох праць, як-от: "Про щасливе життя", "Про стоїчну філософію", "Про вільний час", "Про доброчесність" та ін.

Він народився у Південній Іспанії – місті Кордубі (Кордові), отримав юридичну освіту, вивчав природничі науки та філософію. Певний час Сенека був вихователем римського імператора Нерона. Після сходження Нерона на престол отримував найвищі почесті та посів високе суспільне становище. На початку свого правління жорстокий, самозакоханий Нерон прислуховувався до порад Сенеки, викладених у трактаті “Про милосердя”, а потім різко змінив погляди. Потрапивши в немилість, Сенека залишив Рим і поселився у своєму помісті, де займався літературно-філософською діяльністю. Основними працями Сенеки були такі: “Судження про провидіння”, “Про щасливе життя”, “Про стоїчну філософію”, “Про добродієвість”, “Моральні листи до Луцілія” та ін. Він був добре обізнаний в історії філософії, постійно звертався до творчості багатьох мислителів античності. Праці попередників і сучасників цікавили його перш за все з огляду на моральні питання. Філософ сприймав, услід за Гераклітом, тезу про мінливість буття, поділяв погляди Піфагора про переселення душ. Він скептично ставився до елеатів, кіренаїків, представників мегарської школи, з повагою – до Сократа і Платона, яких він цинив як учителів моральності. Особливо Сенека захоплювався стоїками, ставлячи їх особисте життя вище за їхнє вчення.

Поділяючи філософію на умоглядну і прикладну, Сенека протиставляв філософію знанню. Відмінність між філософією і знаннями він вбачав у тому, що завдяки знанням людина стає вченішою, а не кращою. Філософія, мудрість є надійним керівництвом до життя. Філософ навіть вимагав обмежувати знання, бо для мудрості потрібний простір, тоді як знання забивають голову дурницями. Мета філософії – формувати характер людини, щоб вона була здатна протистояти всім ударам долі. Предметним змістом філософії Сенека вважав природу, вдачу і розум, поділяючи філософію на логіку, фізику та віддаючи перевагу етиці.

Як і його попередники – представники Давньої та Середньої Стої, Сенека оголосив на початку буття, яке включає пасивну матерію і активний розум. Матерія бездіяльна, нерухома, пасивна. Рухає матерію розум, він надає їй форми, створює всілякі предмети та явища. Сенека – діалектик. На його думку, в природі ніщо не затримується, неперервно тече і поступається місцем іншому. Згідно із законом природи, під яким розуміється закон долі, непідвладний людині, все безперервно змінюється. Жодні моління не зупинять цього закону, він ітиме своїм незворотним шляхом, який обумовлений долею.

З філософських позицій Сенека тлумачив і Бога, якого не може бути без природи, а природи без Бога. Бога шанує той, хто його пізнав. А намагатися підкупити Бога жертвоприношеннями, просити у нього якихось благ – означає не поважати його.

Етика Сенеки – етика пасивного героїзму. У листі до Луцілія Сенека писав: “Є одне благо, і в ньому джерело і запорука блаженного життя: покладатися на себе. ...Зроби сам себе щасливим! Це тобі під силу, якщо збагнеш одне: благо лише те, в чому присутня добродієвість, а те, що причетне до зла, ганебне”. І ще: “Уникнути неминучого неможливо – його можна тільки перемогти. ...Цей шлях відкриває перед тобою філософія. Звернись до неї,

якщо хочеш не зазнати лиха, бути безтурботним, щасливим і, головне, вільним. Іншим шляхом цього не досягнеш”.

Основні погляди Сенеки

- протиставляв знання і філософію. Завдяки знанням людина стає вченішою, але не кращою. Філософія ж, мудрість є керівництвом до життя;
- мета філософії – формувати характер людини, щоб вона була здатна протистояти ударам долі;
- не може бути природи без Бога, а Бога без природи (пантеїзм);
- змінити в житті нічого неможливо. Можна тільки презирливо ставитися до життєвих негараздів;
- щастя залежить від нас самих, а нещасливим є той, хто сам себе вважає таким;
- розумного доля веде, а нерозумного волочить;
- найдорожче, що має людина, – це час, бо час – це життя людини.

Епіктет (бл. 50 – бл. 138 н.е.) – рабське прізвисько, букв. "прикуплений" – філософ-стоїк. Був рабом одного з фаворитів Нерона, пізніше відпущений на волю. За прикладом Сократа брав участь у вуличних дискусіях. Як і Сократ, нічого не писав, імовірно, був неписьменний. Бесіди збереглися у записах його учня Флавія Арріана.

Основні погляди Епіктета

- Людина за будь-яких умов має зберігати внутрішню незалежність від цих умов і духовну свободу;
- усі речі справи людині треба поділити на залежні від неї і незалежні від неї. щодо перших слід мужньо виконувати свій обов'язок, другі – ігнорувати;
- оскільки змінити об'єктивний світ людині не під силу, то й не слід прагнути цього. "Не бажай, – говорив Епіктет, – щоб усе відбувалося, як ти хочеш, а бажай, щоб усе йшло, як ідеться, і буде тобі добре жити";
- світ, природа розумні, проникнуті світовим розумом, логосом, який забезпечує у природі порядок і закономірність;
- розум людини є складовою світового космічного розуму, разом із свободою думки і свободою волі він не може бути відчуженим від людини.

Марк Аврелій (121–180 н.е.) – імператор Римської імперії, філософ-стоїк, автор праці "До самого себе".

У філософії стоїцизму Марк Аврелій шукав світоглядний засіб гармонізації суспільства. В осмисленні світу, сенсу людського буття він виходив із визнання одного великого "Цілого", яким керує його Розум – Логос. В "Цілому" розміщується і Бог, який піклується про благо людей. Люди, як розумні істоти, мають єдину світову душу і єдиний розум, завдяки чому вони розуміють одне одного. Ідеалом для філософа була зріла, мужня, віддана інтересам держави людина, яка відчуває себе на варті. Головними моральними цінностями Марк Аврелій вважав справедливість, розсудливість, мужність. Він наголошував, що при всій суєтності буття варто дбати про чистоту помислів, правдивість мови, вести загальнокорисну діяльність, зберігати душевне налаштування, що дозволяє з радістю сприймати все як необхідне. Людина залежить від Бога, тому слід відмовитися від активної боротьби зі злом. Жити треба так, наче кожний день останній і кожна справа, яку людина робить, остання. Піти із життя філософ радив з таким полегшенням, як падає дозрілий плід, благословляючи природу, яка його породила. Усьому цьому навчає філософія.

Основні ідеї Марка Аврелія

- В осмисленні світу і людського буття виходив з визнання одного великого "Цілого", яким керує його Розум. В "Цілому" розміщується і Бог, який піклується про благо людей;
- стверджував, що всі люди мають єдину світову душу і єдиний розум, завдяки чому вони зближуються;
- оголошував розум людини її генієм, божеством, яке треба берегти;
- слід пам'ятати про сором, не давати своїй душі впасти до негідного;
- закликав відмовлятися від активної боротьби зі злом, сприймати життя і смерть такими, якими вони є.

Стоїцизм у цілому співчутливо сприймався християнською думкою за його інтерпретацію Бога, Божого промислу і долі.

4. Скептицизм

Скептицизм – філософський напрям, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу. Виник у IV ст. до н.е. Набув завершеності в ученнях давньогрецьких філософів Піррона, Енесідема, Секста Емпірика та ін.

Основні ідеї скептицизму

- всяке знання недостовірне. Об'єктивний світ існує, але про нього не можна нічого достовірно сказати;
- у світі все тече і змінюється, і ні про що загалом сказати не можна, бо всі говорять не про те, що є насправді, а тільки про те, що їм здається. Кожна

точка становлення буття йде в минуле в той самий момент, коли вона з'явилася, а її місце заступає інша, з якою знову відбувається те саме;

- кожна річ є "це" не більшою мірою, ніж "те", бо все існує і не існує, однакове і неоднакове, постійне і непостійне (Піррон);
- щодо світу, слід повністю утриматися від будь-яких суджень;
- вищим блаженством мудрої людини є безтурботність, байдужість, незворушливість.

В основі всіх суджень скептиків лежали три запитання з трьома відповідями:

1. Якими є всі речі? – Не більше такими, ніж будь-якими іншими.

2. Що можна сказати про такі речі? – Краще не сказати нічого, утримуючись від суджень.

3. Як чинити людині, яка перебуває у стосунках із такими речами? – Зберігати самовладання.

Останній злет, а згодом і занепад античної філософії знайшли вияв у неоплатонізмі.

5. Неоплатонізм

Неоплатонізм – впливовий напрям у філософії, що виник у часи занепаду Римської імперії (III – VI ст. н.е.) і пропагував нову інтерпретацію ідей Платона.

Основними представниками неоплатонізму були Плотін, Порфірій, Ямвліх, Прокл. Це була остання спроба на ґрунті платонізму поєднати різні системи античної філософії, насамперед стоїцизм, скептицизм, піфагореїзм, арістотелізм.

Основні ідеї неоплатоніків

- Платонівську ідею "блага" як Єдиного, неоплатоніки тлумачили як абсолютну повноту буття, яке "переповнює" саме себе і ніби "переливається через край". Це "переливання" неоплатоніки називали "еманацією" (випромінюванням). Таким чином виникає Розум ("Нус") – мислення й одночасно вищий ступінь буття. Нус, у свою чергу, породжує нову "еманацію" – світову Душу, яка висвітлює другу душу – природу;
- матерія є нижчим продуктом розгортання першогоєдиного і першопричинного зла всього світу людського буття;
- щоб досягти блаженства, людина мусить відмовитися від усього матеріального, позбавитись усіх тілесних бажань;
- добродетельність дозволяє звільнити душу для її вищого призначення – мислення і пізнання, мета яких – злиття з Богом.

6. Епікуреїзм

Епікуреїзм – філософсько-етичне вчення, яке виходить з атомістичних та етичних ідей давньогрецького філософа Епікура (342 – 271 рр. до н.е.) і є різновидом гедонізму – філософсько-етичного вчення, згідно з яким найвищим благом, до якого прагне людина, є насолода. До розвитку епікуреїзму прислужився римлянин Тит Лукрецій Кар (95 – 55 рр. до н.е.).

Основні ідеї епікуреїзму

- Арістотелівському поділу світу на надмісячну і підмісячну його частини протиставляється вчення про матеріальну єдність світу;
- підтримка "закону збереження буття", згідно з яким ніщо не виникає з неіснуючого і ніщо не гине та не перетворюється на неіснуюче;
- усі зміни і перетворення обумовлені переміщенням атомів, для руху непотрібні ні світова душа Платона, ні першодвигун Арістотеля;
- етика є наукою про поведінку людей серед собі подібних. Мета етики – навчити людей бути щасливими;
- прикладом для людини може бути жива природа, де все живе намагається позбутися страждань і досягти насолоди;
- не варто боятися смерті, бо смерть і життя ніколи не зустрічаються. Доки людина живе – смерть для неї не існує, а коли людина мертва, то не існує життя;
- найбільше, чого може досягти людина в житті, – це звільнення від страху та неприємних відчуттів, отримання від життя насолоди;
- найбільшою насолодою є душевна рівновага, незворушність і безпристрасність – досягнення стану атараксії;
- на думку Лукреція, страхи виникають тому, що людина через незнання не відчуває свого місця в світі, не може пояснити природні процеси.

Систематизований виклад епікуреїзму являє собою зміст поеми Лукреція Кара "Про природу речей".

Резюме

1. Школи завершального етапу розвитку античної філософії були чітко орієнтовані на захист окремого індивіда в умовах поступового руйнування класичного античного полісу. Елліністично-римська філософія поставала індивідуалістичною, суб'єктивістською.

2. Характерною ознакою елліністично-римської філософської думки було епігонство. Філософи не стільки продукували нові філософські ідеї, скільки використовували вже наявні, які часто еkleктично поєднували.

3. Кожний із напрямів елліністичної філософії вказує на наявність внутрішнього духовного світу особистості, в якому домінує непідвладність зовнішній необхідності. Звідси позиція "можливого відгородження" від світу зовнішньої необхідності та "втечі" від нього в глибини свого внутрішнього "Я" – атараксія (епікуреїзм, скептицизм), апатія (стоїцизм).

Теми рефератів

1. Проблема людини у філософії еллінізму.
2. Елліністично-римська філософія і сучасність.
3. Діоген Синопський як філософ.
4. Філософія стоїцизму про свободу та необхідність.
5. Філософія епікуреїзму про людську долю.

Питання для самоконтролю

1. Які основні риси елліністичної філософії?
2. Хто такі "кініки" і звідкіля походить ця назва?
3. У чому полягає суть стоїцизму?
4. Розкрийте основні ідеї скептицизму.
5. Що таке неоплатонізм і чим він відрізняється від платонізму?
6. Які ідеї пропагує епікуреїзм?

Проблемо-пошукові завдання і вправи

1. Який період в історії людства називають еллінізмом?
2. Які ідеї пропагували представники кінічної філософії?
3. Як розуміти одну з ідей стоїцизму про те, що і мудрець, і невіглас підкоряються необхідності, однак "мудрого необхідність веде, дурного ж волочить"?
4. Чи згодні ви з висловлюванням Сенеки, що завдяки знанням людина стає вченішою, але не кращою?
5. Чи згодні ви з висловлюванням Епіктета, що оскільки змінити об'єктивний світ людині не під силу, то їй не слід прагнути цього?
6. Як ви ставитесь до висловлювання скептика Піррона, що все існує і не існує, однакове і неоднакове, постійне і непостійне?
7. У чому суть неоплатонізму як філософського напрямку?
8. Що таке епікуреїзм і які його основні філософські ідеї?
9. Чи може етика епікуреїзму навчити людей бути щасливими?
10. Чи стає людина щасливою завдяки знанню?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ
“Антична філософія”

I. Розквіт давньогрецької культури припадає на:

1. Кінець II тис. до н.е.
2. Початок I тис. до н.е.
3. V – IV ст. до н.е.
4. III – II ст. до н.е.
5. Перші століття н.е.

II. Підвалини законотворчої діяльності в Афінах заклав:

1. Фалес.
2. Солоній.
3. Периандр.
4. Сократ.
5. Перикл.

III. Софісти були:

1. Нігілістами.
2. Анархістами.
3. Суб’єктивістами.
4. Сенсуалістами.
5. Законодавцями.

Одна відповідь неправильна.

IV. Першодвигун Арістотеля:

1. Перебуває в постійному русі
2. Пізнається тільки розумом
3. Нерухомий і перебуває в блаженстві

Одна відповідь неправильна.

V. Для давньогрецького мислення характерний:

1. Теоцентризм.
2. Антропоцентризм.
3. Космоцентризм.
4. Традиціоналізм.

VI. Для діяльності семи давньогрецьких мудреців характерні:

1. Філософування.
2. Наукові пошуки.
3. Подорожі.
4. Законотворчість.
5. Військова доблесть.

VII. Софісти й Сократ були однодумцями в:

1. Дотриманні законів.
2. Зверненні від космосу до людини й суспільства.
3. Дотриманні моральних норм.
4. Пошуках істини.

VIII. Для римсько-елліністичної епохи характерно:

1. Змішання культур.
2. Інтернаціоналізм.
3. Заглиблення у внутрішній світ людини.
4. Руйнування кордонів поліса.
5. Виникнення імперій.
6. Розвиток демократії.

Одна відповідь неправильна.

IX. Особливості влади в давньогрецьких полісах визначаються:

1. Деспотизмом.
2. Владою служителів культу.
3. Наявністю писаних законів.
4. Теократією.

X. Давньогрецька афінська держава була:

1. Монархією.
2. Рабовласницькою демократією.
3. Тиранією.
4. Олігархією.
5. Аристократією.
6. Теократією.

XI. Арістотель критикував теорію ідей Платона за:

1. Подвоєння світу.
2. Винесення сутності речі за її межі.
3. Особливу змоглядність і недовіру до почуттєвої реальності.
4. Прагнення пізнати сутність світу і явищ.

Одна відповідь неправильна.

XII. Доба еллінізму характеризується:

1. Інтернаціоналізмом.
2. Космополітизмом.
3. Пошуками безтурботного стану духу.
4. Перетворенням філософії на цілительку душ.
5. Пошуками абстрактного архе.

Одна відповідь неправильна.

XIII. Відмову від підкорення будь-яким законам пропагували:

1. Орфіки.
2. Кініки.
3. Скептики.
4. Стоїки.
5. Неоплатоніки.

XIV. “Зроби сам себе щасливим”, – закликав:

1. Зенон.
2. Епіктет.
3. Марк Аврелій.
4. Сенека.
5. Епікур.

ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА І ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

1. Особливості середньовічної філософії. 2. Загальна характеристика середньовічної патристики, схоластики, номіналізму і реалізму. 3. Арабський аристотелізм, аверроїзм. 4. Філософія доби Відродження.

Література:

- Августин Аврелий. Исповедь. – М., 1991.
- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Брайчевский А.Н. Средневековье и современность // Наука и культура. Украина. – 1989. – № 13.
- Волинка Г.І. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті: Навч. посібник. – К., 2005.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Вступ до філософії: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К., 1999.
- Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1984.
- Гуревич А.Н. Средневековый мир. – М., 1981.
- Горбачев В.Г. История философии. – Брянск, 1998.
- Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Харків, 2003.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії: Навч. посібник. – Львів, 2001.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. – М., 1991.
- Хвостова К.В. Развитие правовых понятий в эпоху Средних Веков // Вопросы философии. – 2004. – № 1.

1. Особливості середньовічної філософії

Середньовічна філософія – етап розвитку філософської думки, що започаткований після падіння Римської імперії (V ст.) і тривав до виникнення ранніх форм європейського капіталізму (XIV-XV ст.).

Поява й утвердження християнства в Європі спричинилися до духовної революції у розвитку європейської цивілізації. Відбулося суттєве просування

філософської думки в таких галузях, як онтологія, логіка, теорія пізнання, антропологія. Про це свідчить порівняння античного та середньовічного світоглядів за їх основними характеристиками.

Античний світогляд

- Космос, природа – загальні умови існування людей і богів
- Політеїзм (багатобожжя)
- Боги є частиною природи або уособленням природних сил
- Боги впорядковують світ
- У своїх вчинках людина спирається на знання
- Головне життєве завдання людини – перетворення дійсності
- Люди поділяються за етнічними та соціальними ознаками
- Панування натуралістичного світосприйняття

Середньовічний світогляд

- Космос, природа не можуть існувати без божественної енергії;
- Монотеїзм
- Бог трансцендентний (перебуває за межами світу)
- Бог творить світ
- Людина в усьому покладається на Бога
- Головне життєве завдання людини – спасіння душі
- Всі люди рівні перед Богом
- Панування символічного світосприйняття

Людське життя набуває цільового спрямування, а історія – часового виміру. Все людство напружено очікує другого пришествя Ісуса Христа. Створений світ не впливає на Бога, оскільки Бог – це духовна сутність, сукупність усіх можливих досконалостей. Лише із власного милосердя Бог може відкрити себе людині. Це відбулося, коли Він послав на Землю свого сина – Ісуса Христа.

Головні ідеї філософії середніх віків

- Теоцентричність мислення. Первинною реальністю є вже не космос, а Бог, який існує у трьох іпостасях;
- богословське знання дає відповіді на всі питання буття;
- постає питання про природу зла та відповідальність за його існування;
- обґрунтовується теодицея (“боговиправдання”) – релігійно-філософське вчення, яке усуває суперечності між вірою у всемогутнього Бога і наявністю зла на землі;
- формується новий погляд на людину. Вона створена Богом, а отже, вона богоподібна і водночас гріховна;
- постає християнський гуманізм, який виходить із рівності людей. “...Всі ви одно в Христі Ісусі”, – йдеться у посланні апостола Павла (Галатам 3, 28);

- світ набуває подвійного буття: одне буття – божественний світ, друге – тваринний, людський гріховний світ;
- формується так зване “апофатичне богослів’я”. Доводиться, що Бога пізнати неможливо, оскільки перебуває Він по той бік буття і пізнання;
- інформацію про себе Бог дає через одкровення, яке викладене у Біблії.

Основні догмати теологічної філософії

- Бог створив світ із нічого;
- створений Богом світ постійно змінюється;
- пізнати світ можна тільки, пізнаючи Бога;
- Бог є осередком добра, і створений ним світ сповнений добра; зло у світ приніс сатана – диявол (падший ангел), який виступив проти Бога;
- спасіння людини можливе лише через Сина Божого і людського Ісуса Христа;
- Бог хоче повернути людині безсмертя, яке було втрачене внаслідок гріхопадіння.

2. Загальна характеристика середньовічної патристики, схоластики, номіналізму і реалізму

Становлення середньовічної філософії пов’язане з патристикою.

Патристика (від лат. pater – “батько”, “отець”) – система вчень “отців церкви” – теологів, філософів у добу від I по VIII ст.

Першими представниками патристики вважаються Юстин Мученик (бл. 100 – 165), теолог, письменник Климент Александрійський (150 – 215), Квінт Тертулліан (160 – 220), Оріген (185 – 254), Василій Великий (330 – 379), Григорій Нисський (335 – 394), Григорій Назіанзин (330 – 390), Августин Блаженний (354 – 430).

“Отці церкви” закладали підвалини християнського віровчення. Головними проблемами раннього періоду патристики були такі: **по-перше**, проблема сутності Бога та його троїстості (тринітарна проблема); **по-друге**, співвідношення віри й розуму; **по-третє**, визнання свободи волі та можливості спасіння людини; **по-четверте**, проблема походження зла у світі та причини, через які його терпить Бог; **по-п’яте**, розуміння історії як руху до визначеної кінцевої мети – “граду Божого”.

Тезу про неможливість об’єднання філософії та релігійної віри активно розробляв римський адвокат **Квінт Тертулліан**. Основна його праця “Апологетикум” (“захист”). Сили людського розуму, за Тертулліаном, повинні підпорядковуватися вірі. Філософ оригінально доводив буття Божого: “Син Божий помер: належить цьому вірити, бо мій розум постає проти цього. Він постав з гробу, в який був покладений: діло вірне, тому що здається

неможливим”. Ці рядки Тертулліана відкрили новий напрям алогічного мислення – дзеркально-паралельну філософію і були перефразовані у відомий афоризм: “Вірую, тому що абсурдно”. Наукові дослідження за цих умов стають зайвими, коли є авторитетне джерело будь-якого знання – Євангеліє.

Представником ранньої патристики був філософ з Александрії **Оріген**, який вважав християнство завершенням філософії еллінізму. Оріген обґрунтував нематеріальність, досконалість і вічність Бога. Друга властивість Бога проявляється в його нескінченності, яка впливає з його нематеріальності. Відступ Орігена від попереднього християнського вчення полягав і в тому, що творення світу Богом не є одноразовим актом. Одвічність Бога, за Орігеном, допускає й одвічність процесу творення. Бог щораз створює світ, обмежений у просторі й часі. Після закінчення одного зі світів Бог створює новий, і цей процес створення світів не має кінця.

До найбільш відомих діячів східної гілки патристики відносять “трьох світочів церкви” з провінції Каппадокія, що межувала з Вірменією. Це **Василій Великий** (330 – 379), єпископ Кесарійський, який вважається засновником каппадокійського гуртка; його молодший брат **Григорій Нисський** (335 – 394), єпископ з міста Ніса, та їх друг **Григорій Назіанзин** (330 – 390) – єпископ, а згодом патріарх Константинопольський, названий **Богословом**.

Василій Великий (Василій Кесарійський) народився в Кесарії у християнській сім’ї. Отримав освіту в Афінах, де познайомився з Григорієм Назіанзином. Повернувшись до Кесарії, разом з Назіанзином та іншими однодумцями він створив невелику громаду, в якій вивчали теологію, особливо твори Орігена. У 370 р. Василій був обраний єпископом Кесарії. Його погляди викладені у працях “Про Святий Дух”, “Дев’ять бесід на Шестиднев”, “Шість днів творення” та ін. Основною теологічною проблемою для Василя Великого була проблема Трійці. Саме він створив учення про єдиносутнісну триіпостасну Трійцю. За Василієм, Третя іпостась, Дух святий, повинна була посісти рівноправне місце поряд із двома першими. Саме цей філософ запропонував нормативне застосування терміна “іпостасіс” (іпостась, субстанція). Цей термін означав індивідуальне існування кожної з Трьох Осіб, тотожне родовій субстанції, тобто сутності Трійці.

Григорій Назіанзин був сином єпископа міста Назіанз. Освіту отримав у Кесарії та в Афінах. За сприяння Василя став єпископом, а потім деякий час був патріархом Константинопольським. Твори Григорія в основному складаються з віршів, листів та промов. Саме Григорію Назіанзину належить заслуга в остаточному оформленні тринітарної проблеми та включення її до Східної теології. Саме цим пояснюється його величезний авторитет, що приніс йому ім’я Богослова.

Брат Василя Великого **Григорій Нисський** послідовно виступав проти аріанства. Аріанство – течія у християнстві у IV – VI ст., ідейним батьком якого був священник Арій з міста Александрія. Аріани не сприймали один з основних догматів офіційної християнської церкви про єдиносущність Бога-отця і Бога-сина (Ісуса Христа). За ученням Арія, Христос як творення Бога-отця – істота,

яка перебуває нижче Бога-отця. Церковними соборами аріанство було засуджене як єресь.

В теології Григорій Нисський поділяв точку зору Орігена, яка була засуджена ортодоксією, про тимчасовість, а не вічність пекельних мук, про остаточне просвітлення і повернення до Бога всіх душ.

Таким чином, каппадокійці поглибили ідею трансцендентності (потойбічності) Бога. При цьому вони користувалися неоплатонічними методами у річищі апофатичної (негативної) теології. Згідно з нею, Бог не має атрибутів, не підлягає визначенню і перебуває за межами буття. Але така деперсоналізація Бога відкрила дорогу пантеїзму (Бог розлитий у речах світу). Виходячи з цього, каппадокійці доповнили ідею трансцендентності Бога ідеєю приходу Бога у світ через боголюдину.

Григорій Нисський доповнив віру в єдиносущність Отця, Сина і Святого Духа принципами розуміння їх єдності, запозиченими з неоплатонізму. Неоплатоніки у сфері ідеального світу розрізняли три іпостасі, або три субстанції. Цими іпостасями були: єдине, ум (логос) і світова душа. Кожна наступна з них менш досконала, ніж попередня. Григорій Нисський почав розглядати кожну з трьох субстанцій як тотожні іпостасі божественної Трійці. Він запропонував розрізняти сутність (сутність усіх ликів Бога одна) та іпостась (їх три). Завдяки Григорію Нисському в християнській теології закріпили концепція творення людських душ Богом у момент народження тіла й учення про безсмертя безтілесної душі завдяки воскресінню в плоті.

На ранньому етапі свого розвитку патристика набула характеру апологетики.

Апологетика – розділ теології, що захищає християнство від античної філософії. До складу апологетики входять: доведення буття Бога, безсмертя, душі, вчення про божественне одкровення тощо.

Першим апологетом (грец. – “захисник”) християнства був **Юстин Мученик**. У своїх апологіях Юстин захищав молоде християнство від звинувачень з боку “язичників”. Він пояснював, що мудрі люди були причетні до божого слова (логоса) задовго до пришествя Ісуса Христа. Без Божого впливу мудрим бути неможливо.

Юстин народився в язичницькій грецькій сім’ї, прийняв хрещення. Прибувши до Риму, він заснував там філософсько-теологічну школу. Юстин вважається першим християнським філософом. Він зіткнувся з ворожістю до християн із боку римських властей і був страчений за відмову принести жертву язичницьким богам.

Філософсько-апологетична діяльність Юстина, у ході якої формувалися його власні думки щодо питань метафізики, гносеології, антропології, моралі, була спрямована проти сучасних йому філософів, переважно “нових стоїків”. Ці філософи мали величезний вплив як наставники правителів. Так, імператор Марк Аврелій, до якого звертався Юстин у своїх “Апологіях на захист

християн”, сам був видатним стоїком, учнем відпущеного раба Епіктета. Язичницькому багатобожжю у першій “Апології на захист християн” протиставлена ідея монотеїзму язичницькому моралізму й егоїзму – християнська любов до ворогів, милосердя, смиренність. Друга “Апологія на захист християн” присвячується сенсу життя, долі, боротьбі зі злом. Філософа хвилювали питання про Бога та Його відношення до створення світу, про місце людини у цьому світі та її призначення. Ці питання Юстин розглядав і у “Діалозі з Трифоном Іудеєм”, і в “Апологіях”.

Однією з головних тем розмови з Трифоном Іудеєм є учення про єдину причину всіх речей – Бога-творця і правителя Всесвіту. Звернення до цієї теми викликане тим, що Юстин намагався спрямувати свої думки не лише проти стоїків, а й проти іудейського філософа Філона Александрійського, який припускав, що співвічним началом є не тільки Бог, а й матерія. Обґрунтовуючи есхатологію (учення про скінченну долю світу і людини), Юстин твердив: “Якщо світ має початок, то з необхідністю повинен бути і кінець. Бог заради християн зволікає зруйнувати та розрушити всесвіт... Ми стверджуємо, що світ загине, і вогненне знищення покладе йому кінець”.

Звертаючись до проблем антропології, Юстин дотримувався біблійної точки зору. “Спочатку, - пише він, - Бог створив рід людський розумним і вільним. І в світі людському справи вершаться не за необхідністю долі. Якщо ж це не так, якщо все буває від долі, то зовсім немає у нас свободи. Якщо долею визначено одному бути добрим, а іншому злим, то не можна одного схвалювати, а іншому дорікати... Оскільки Бог спочатку створив ангелів і людей зі свободною волею, то по справедливості вони нестимуть покарання у Вічному Вогні за гріхи свої”. Нагородою за добродієність буде безсмертя душі, яка зіллється з воскреслим тілом.

Юстин захищав християнство не лише від нападок язичницьких філософів, а й від поширених у ті часи єресей. Єресь – це доктрина, яка пропонувала іншу, неортодоксальну точку зору на те чи інше принципове питання. Єресі ставили віруючого в ситуацію сумніву, невизначеності і тому розхищували віру. Головними єресями, виникненням яких супроводжувалось поширення християнства, були гностицизм, маніхейство й аріанство, про яке ми вже згадували.

Гностицизм (від грец. гносис – знання, гностикус – той, хто пізнає, знає) – теологічна доктрина, збірна назва породжених розкладом рабовласницького суспільства релігійно-містичних учень, що поєднували в собі ідеї раннього християнства з ідеями іудаїзму, неопіфагореїзму, зороастризму та інших релігій. З II ст. гностицизм стає суперником християнства. Найбільш відомими прибічниками гностицизму були Василід із Сирії (середина II ст.) та Валентин з Єгипту. Всім напрямам гностицизму притаманний дуалістичний світогляд, за яким світ є ареною боротьби двох самостійних начал, а саме: матерії (начала зла, п'їтьми) та духу (начала добра, світла). Цей дуалізм суперечив християнському монотеїзму, оскільки ґрунтувався на ідеї одвічності та несотворенності матерії, а відтак і одвічності зла у світі.

Маніхейство – релігійне вчення, започатковане персом Сураїком Ібн Фатаком (бл. 217 – 276), котрого за його гострий розум прозвали **Мані** (від грец. манес – дух, розум). Головна ознака маніхейства – відкритий дуалізм, який визнає вічність боротьби двох богів, що втілюють добро і зло, світ і темряву. Пов’язуючи зло, темряву з матеріальним началом, а добро, світло – з духовним, маніхейство розглядало світ як втілення зла. Людина – образ змішаного світу, вона має дві душі – світлу і темну.

Відомим апологетом і учнем Юстина був **Татіан Сирієць** (прибл. 125 – 175), який теж народився в язичницькій сім’ї в країні асирійців. Прибувши до Риму, він прийняв християнство і став учнем Юстинової школи. У творі “Промова проти еллінів” Татіан прямо стверджував, що християнський світогляд та антична філософія – непримиренні. Ні антична міфологія, ні антична філософія не задовольняли Татіана. Перша, на його думку, глибоко аморальна, друга – суперечлива і різноголоса. Еллінські філософи, за Татіаном, сперечались між собою, розмовляли, як сліпий із глухим. Він дошкульно критикував і грецьких філософів: Емпедокл, на його думку, – хвалько і брехун, Платон був проданий Діонісієм у рабство за ненажерство, Аристип – розпусник, Арістотель, – підлабузник, який так виховав Александра Македонського, що той вбив Калісфена.

Критикував Татіан і античне мистецтво, особливо скульптуру, яка увічнювала в камені непристойне.

Схильний до крайнощів, Татіан згодом відходить від християнської церкви, повернувся на Схід і створив гностичну секту.

У другій половині V ст. видатну роль у християнській теології відіграли чотири релігійно-філософські праці: “Про імена Божі”, “Про містичну теологію”, “Про небесну ієрархію”, “Про церковну ієрархію”. Твори підписані ім’ям Діонісія Ареопагіта. Однак Діонісій Ареопагіт жив на кілька століть раніше і, відповідно, не міг бути автором цих трактатів. Автора цих творів почали називати Псевдо-Діонісієм. **Ареопагітика** – це синтез християнства і неоплатонізму. Головний зміст ареопагітики – метод пізнання Бога. Одним із шляхів пізнання Бога є так звана **негативна теологія**, яка виходить із тези, що не можна всі незліченні властивості приписувати Богу. Богові не личить, наприклад, гнів чи сп’яніння. Сутність Бога невимовна, Його пояснити неможливо.

Поєднання християнства і неоплатонізму заклало підвалини середньовічної схоластики, що розвивалася протягом IX – XV ст. як продовження розвитку етапу патристики.

Схоластика (з грец. “школа”, “вчення”) – специфічна християнська філософія, що панувала в шкільному навчанні. Основне завдання схоластики полягло в обґрунтуванні, захисті та систематизації непорушних богословських істин.

Схоластичне філософське мислення було пов’язане з іменами таких його провідних теоретиків, як Іоанн Скот Еріугена, П’єр Абеляр, Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Вільям Оккам та ін. Їх філософування зосереджувалося, в першу чергу, на двох проблемах:

- суперечці між реалізмом і номіналізмом;
- доказах буття Божого.

У період ранньої схоластики виникає суперечка щодо того, чи існують реально загальні поняття. Відомо, що ще Арістотель критикував свого вчителя Платона за визнання існування незалежного світу ідей. Арістотель стверджував, що ідеї як сутності речей не можуть бути відокремлені від того, сутністю чого вони є.

У добу Середньовіччя ця суперечка вилилася у спір між номіналізмом і реалізмом про універсалії – загальні поняття. Проблема була пов'язана з християнським догматом про триєдину сутність Творця.

Реалісти вважали, що загальні поняття (універсалії) передують одиничним предметам і не залежать від них. Так, один із засновників схоластики, реаліст Ансельм Кентерберійський (1033 – 1109) розробив загальновідомий “онтологічний” доказ буття Бога. Він міркував так: у всіх людей є думка про існування Сутності, вище за яку немає нічого (Бога). Якщо така думка існує, то Бог є насправді, а не тільки в розумі. Отже, загальне існує реально, як і одиничні речі. У словах “Вірю, щоб розуміти” чітко виражена позиція схоласта.

Таке розуміння загального заперечував французький філософ і теолог **Іоанн Росцелін** (1050 – 1125). Будучи представником протилежного напрямку – номіналізму, він вважав, що у світі існують лише одиничні речі, а загальне реально не існує. Переносячи своє розуміння на догму про Трійцю, він твердив, що, оскільки існує лише “одиничне”, то Трійця – це або три окремі особи, або три назви однієї Особи. З цієї причини вчення Росцеліна було визнане єретичним.

Перший період розвитку схоластики яскраво представлений у вченні ірландського мислителя **Іоанна Скота Еріугени** (бл. 810 – 877). Основні праці: “Про приречення”, “Про поділ природи”. Еріугена висував тезу, яка стосувалася всієї схоластики: справжня релігія є і справжньою філософією, і навпаки.

Для Еріугени характерні елементи пантеїзму. У трактаті “Про поділ природи” Бог ототожнюється з природою. Філософ виділив чотири ступені розвитку природи. Перший ступінь: природа нестворена і разом із тим створююча – це природа Бога; другий ступінь: природа створена і разом із тим створююча – це природа ідей; третій ступінь: природа створена і нестворена – це природа конкретних речей; четвертий ступінь: природа нестворена і нестворена. Це Бог як початок, середина і кінець усього космосу.

Основне завдання розуму, за Еріугеною, – з'ясувати смисл божественного одкровення. Істинний розум ніколи не суперечить вірі, тому в пошуках знань слід орієнтуватися на авторитет отців церкви.

Вчення Еріугени кілька разів оголошувалося церквою єретичним. Трактат “Про поділ природи” було засуджено до спалення.

Учень Іоанна Росцеліна, французький філософ, поет і теолог **П'єр Абеляр** (1079 – 1142) намагався примирити реалізм і номіналізм. У своєму вченні, яке отримало назву **концептуалізму**, він дійшов висновку, що загальне не існує

реально поза речами. Загальне існує в самих речах і виділяється розумом людини тоді, коли речі вивчаються.

Розум (“концепт”) породжує загальне. Для розуму людини загальне є реальним. Щодо вчення про Трійцю, то Абеляр пропонував вважати три особи Трійці трьома атрибутами (невід’ємними якостями) Бога. Ними є могутність, мудрість, доброта. Це означало, що Абеляр фактично говорить про одну особу Бога. Такий погляд церква оголосила еретичним, тому Абеляр мусив власноруч кинути у вогонь свою працю і піти в монастир із суворим статутом.

Важливий внесок у розвиток середньовічної філософії зробив відомий християнський богослов, учитель церкви *Августин (Блаженний) Аврелій* (354 – 430). Основні праці Августина: “Про Трійцю”, “Про град Божий”, “Сповідь”. Світогляд Августина глибоко теоцентричний: у центрі духовних бажань перебуває Бог як вихідний і кінцевий пункт міркувань. Світ, природа і людина – суть творіння Бога.

Прагнучи дослідити взаємодію минулого, теперішнього і майбутнього, Августин прийшов до геніальної ідеї. Суть її полягає в тому, що ні минуле, ні майбутнє реально не існують. Насправді існує тільки теперішнє, яке, за Августином, у думці розкладається на “теперішнє минулого” (пам’ять); “теперішнє теперішнього” (споглядання); “теперішнє майбутнього” (надія).

Великий вплив на християнську філософію справило вчення Августина про божественну благодать у її ставленні до волі людини. Суть вчення полягає в тому, що перші люди до гріхопадіння мали вільну волю і могли не грішити. Але Адам і Єва погано використовували цю волю. Після гріхопадіння вони волю втратили і вже не могли не грішити.

Філософія історії знайшла відображення у великій праці Августина “Про град Божий”. Уся історія людства, на його переконання, є історією боротьби двох ворожих царств. Це царство Бога і царство диявола. Царство диявола Августин пов’язує з державою. Царство Бога – церква – і є той “град Божий”.

Зміст історії, стверджує Августин, полягає у перемозі християнства у всесвітньому масштабі. Траєкторія руху історії оптимістична: від зла до Бога, від граду земного до граду Божого.

Велике значення для філософії Середньовіччя мала перекладацька і коментаторська діяльність у галузі гносеології та логіки. Творцем середньовічної логіки в Західній Європі по праву вважається римський філософ, теолог і поет *Аніцій Манлій Северин Боецій* (480 – 524). Він переклав і прокоментував усі основні логічні твори Арістотеля. До XII ст. логіка як наука розвивалася на ґрунті ідей та принципів, сформульованих у працях Боеція.

Популярність Боеція пов’язана з його глибокими теолого-філософськими трактатами “Про святу Трійцю”, “Проти Євтихія і Несторія”, де філософ сформулював поняття про *Бога як субстанцію*. Божественна субстанція, за Боецієм, “є форма без матерії, а між тим єдина і є те, що вона є”. Праця Боеція “Утіха філософією” – це своєрідні філософські пошуки, вислід наукової діяльності, підсумок життя. Цей твір, написаний у в’язниці перед стратою, автор, присвятив проблемі свободи духа. Праця “Утіха філософією” стала

однією з книг, що викликали найбільший інтерес читачів протягом цілого тисячоліття.

Відомими представниками схоластики розвиненого Середньовіччя були **Джованні Фіданца** (1221 – 1274), якого в дитинстві було названо **Бонавентурою** (“благе прищестя”), **Роджер Бекон** (1214 – 1292) і **Альберт Великий** (1193 – 1280).

Джованні Бонавентура у своєму творі “Путівник душі до Бога” подав відносно струнку класифікацію пізнавальних здібностей людини: чуття, уява, розум, розумове споглядання та розрізнення добра і зла. Повне пізнання Бога можливе лише за допомогою екстазу (захоплення, захвату).

Схоластика цього періоду була тісно пов’язана з науковими досягненнями. Так, англійський філософ **Роджер Бекон** радив досліджувати природу, розвивати технічні знання і в пізнанні спиратися на наукові результати. У праці “Великий твір” Р. Бекон застерігав від помилок у знанні. Він визначив основні джерела хибного знання, а саме: 1) псевдоавторитет; 2) неуцтво; 3) звичка утримувати хибне; 4) упередженість неосвіченої більшості. З метою покращення якості життя філософ пропонував реформувати церкву і суспільство, за що його було ув’язнено.

У цей час пристосування філософії Арістотеля до вимог католицької церкви стало життєвою необхідністю. Це завдання виконали схоластики домініканського ордену німецький філософ **Альберт Великий** і **Тома Аквінський** (1226 – 1274). Альберт Великий одним із перших спробував використовувати ідеї Арістотеля для систематизації християнського світогляду. Сучасно звучить теорія моралі Альберта Великого, основні положення якої є такими:

- 1) людина наділена свободою волі, і тому в неї є можливість вибору;
- 2) головне у поведінці людини – свідоме обмеження інстинктивних бажань;
- 3) вирішальною інстанцією в житті людини має бути совість.

Почесне місце серед релігійних філософів християнства посідає Тома Аквінський – сьомий син графа Аквінського Ландольфа. З раннього дитинства Тома виявив схильність до чернецтва. Всупереч запеклому опору сім’ї, Тома вступив до Домініканського Жебрацького ордену. Він навчався в Паризькому університеті, очолював кафедру.

Основними творами Томи Аквінського вважаються “Сума теології” (сукупність теологічних учень) і “Сума проти язичників”. Тома Аквінський став засновником одного з найвпливовіших напрямів християнської філософії – томізму.

Вирішуючи питання про природу загальних понять (універсалій), Тома Аквінський стверджував, що ідеї можуть існувати “до речей” (у божественному промислі, як вважали реалісти). Вони можуть існувати “у речах” (як їх сутність, на переконання концептуалістів) і “після речей” (як результат людського пізнання, згідно з позицією номіналістів).

У питанні про попередню божественну визначеність людської долі Тома виходив із такої позиції. У людській душі на самому початку закладено потяг

до добра, але не кожна людина здатна на добро. У такому разі Бог допомагає людині словом Святого Письма, прозрінням святих. Якщо й це не допомагає, то Бог ускладнює шлях гріха і полегшує шлях істини. За таких умов людина здатна активно впливати на свою долю.

***П'ять доказів буття Божого, висунутих Томою
Аквінським у "Сумі теології":***

1. Рух. Усе, що рухається, має причиною свого руху щось інше. Останньою причиною руху є Бог.
2. Причина. Все, що існує, має причину. Першопричиною всього є Бог.
3. Випадковість і необхідність. Випадкове залежить від необхідного. Абсолютною, первинною необхідністю є Бог.
4. Ступінь якості. Все, що існує, має свою якість (краще – гірше, добро – зло). Тому повинно бути мірило якостей. Цим мірилом, вищою досконалістю є Бог.
5. Мета. Світ цілеспрямований. Отже, існує той, хто спрямовує все до мети. Це Бог.

Учення Томи Аквінського в 1879 р. було проголошене офіційною філософською доктриною католицької церкви під назвою "неотомізм".

3. Арабський аристотелізм, аверроїзм

Наприкінці VII ст. в результаті арабських завоювань утворилася держава, що простягалася від Туркестану до Іспанії, – Арабський халіфат. Релігійним центром халіфату стало місто Мекка, де народився пророк Мухамед (бл. 570 - 632).

З VIII ст. в арабському світі почався стрімкий розвиток наук – математики, хімії, географії, медицини, музики тощо.

З IX ст. розвиток арабської філософії був тісно пов'язаний із проблемою примирення філософського знання і мусульманського віровчення.

Родоначальником ісламської філософії був великий прибічник ідей Аристотеля ***аль-Кінді*** (800 – бл. 879), який обстоював тезу: "якщо віруємо у те саме, у що вірив Мухамед, то можна філософувати так, як Аристотель". У трактаті "Про розум" аль-Кінді ввів до ісламської духовної культури аристотілівське розрізнення розуму пасивного та розуму пошуково-активного. Активний, діяльний розум приходить "ззовні". Він виконує функцію каталізатора пасивних людських розумів, спонукаючи їх до трансцендування – виходу за власні природні межі.

Послідовником аль-Кінді був ***аль-Фарабі*** (870-950) – яскравий представник арабської класичної філософії.

Народився аль-Фарабі у рустиці Фараб на березі Сирдар'ї у сім'ї полководця Тюрка. Здобувши початкову освіту на батьківщині (сучасний Казахстан), він удосконалював свої знання у Багдаді. Аль-Фарабі – один з основоположників аристотелізму на Близькому і Середньому Сході. Він носій почесного прізвиська “альмуалхім ассані” (“другий учитель” після Арістотеля). Аль-Фарабі створив коментарі до творів Арістотеля “Категорії”, “Аналітика”, “Топіка” та ін., а загалом понад сто оригінальних творів. Найбільшу популярність здобули трактат “Перлина премудрості” і “Трактат про погляди мешканців добродесного міста”. Мислитель високо оцінював роль філософії у суспільстві. Соціальне призначення філософії – бути джерелом громадської та інтелектуальної добродесності. Аль-Фарабі розвивав учення про “добродесне місто”, яким керує філософ. У “добродесному місті” найвища цінність – філософія, а теологія – її служниця. В основі онтології (вчення про буття) лежить платоністичне вчення про еманацию (витікання різних середовищ буття з “Єдиного”). Матеріальний світ складається із *субстанцій* та її *акцидентії* (постійного й тимчасового). “Все, що існує, або існує само собою, або не існує само собою”. Цей поділ через суперечності, за якими не можна помислити і зрозуміти дещо середнє між ними. Існуюче само собою називають субстанцією, а те, що не існує само собою, – акцидентією. Світ складається з речей, які утворюються з матеріальних елементів. Речі виникають, змінюються і знищуються, а елементи існують вічно. Предметний світ містить у самому собі можливість руху.

Процес пізнання, за аль-Фарабі, має два ступені: відчуття і мислення. Вони відображають різні аспекти речей і явищ. Через відчуття пізнаються зовнішні властивості речей, а за допомогою мислення – їх сутність.

Головні філософські ідеї аль-Фарабі

- Підґрунтя вчення про буття становить платонівська ідея еманациї;
- погоджується з аристотелівським поділом буття на два види – речі, існування яких обумовлене зовнішніми причинами, й речі, існування яких закладене в їх сутності;
- істотою, що породжує “перший розум” і володіє абсолютним знанням, є Аллах;
- “перший розум” не лише споглядає Бога, який є джерелом абсолютного буття, а й мислить самого себе. Із споглядання Бога породжуються розуми все менших розмірів. Із саомислення “першого розуму” породжується матерія і душі дев'яти включених одна в одну сфер – небосхилів;
- буття пізнання за допомогою відчуття і мислення. Провідне місце в системі наук посідає логіка, яка дає змогу відокремити істинне знання від хибного;
- людське щастя – абсолютна цінність, тому щастя – межа устремлінь всіх людей.

Спрямування на пріоритет розуму продовжував виходець із туркестанської Бухари, філософ і лікар *Ібн Сіна* (980 – 1037), якого в Європі називали *Авіценною*.

На Сході його називали аш-Шейх – мудрець, духовний наставник або ар-Раїс – глава, правитель, тому що він виховав цілу плеяду обдарованих філософів і став візирем (вищим сановником).

Ібн Сіна аш-Шейх ар-Раїс народився в одному із селищ Афшана, поблизу Бухари, у родині чиновника фінансово-податкового відомства. Юнаком вивчив Коран, опанував основами мусульманського права поступово – філософією, логікою, фізикою та іншими науками, згодом вивчив праці з медицини, займався зціленням. Наукова діяльність Ібн Сіни охопила всі галузі середньовічних знань. Йому належать праці з медицини, математики, астрономії, хімії, фізики, музики, психології, логіки, філософії. Найвидатнішими філософськими працями Ібн Сіни є “Книга зцілення”, “Книга порятунку”, “Книга знання”. Його головна енциклопедична праця “Книга зцілення” складається із чотирьох розділів: логіки, фізики, точних наук (математики, астрономії, музики) та метафізики (філософії).

Головне завдання філософії, на переконання Ібн Сіни, – пізнання істини й добра. Філософія поділяється на умоглядну та практичну. До умоглядної філософії належать фізика (природознавство), математика і теологія, до практичної філософії – етика, економіка і політика. Всі природні тіла складаються з матерії та форми. Форма є досконалістю предмета, наприклад, душа є формою тіла і його першою досконалістю. Як і Арістотель, Ібн Сіна стверджував, що душа має три види: рослинний, тваринний й розумний.

Учення про пізнання ґрунтується на чуттєвому сприйманні образу речі, існуючої об’єктивно. Людина здатна досягти вищого ступеня інтелектуального розвитку – абстрактного мислення.

Основні філософські ідеї Ібн Сіни

- У творі "Книга зцілення" з позицій арістотелізму вчений розглядав широке коло питань з логіки, математики, фізики та метафізики (філософії);
- Бог (як і в Арістотеля) є формою всіх форм;
- заперечує створення світу Богом і пояснює виникнення світу, в річищі неоплатонізму, еманациєю (вилиття);
- природа розвивається за принципом саморуху;
- головне завдання філософії – пізнання істини і добра;
- філософія поділяється на умоглядну та практичну;
- теорія пізнання ґрунтується на чуттєвому сприйманні предметів і явищ.

Аверроїзм – це напрям середньовічної філософії, що його заснував арабський мислитель XII ст. Ібн Рушд (1126-1198) – арабський філософ, відомий під латинізованим іменем Аверроеса.

Ібн Рушд жив і творив на заході Арабського халіфату, в іспанській Кордові.

Ібн Рушд – яскравий представник східного аристотелізму. Він мешкав у Севільї, Кордові і Марокко, обіймав посади судді та придворного лікаря емірів Юсуфа й аль-Мансура. Тоді ж слава Ібн Рушда як філософа і вченого досягла апогею. Більшість філософських праць Ібн Рушда являють собою коментарі до вісімнадцяти творів Арістотеля. Про виняткову працелюбність великого філософа свідчить зізнання, що він не працював у своєму житті лише два дні – у день смерті батька і в день свого весілля.

Із філософських творів Ібн-Рушда популярністю користувалися “Спростування спростування”, твори з логіки, “Проблема часу”, “Питання філософії” та ін. Ібн Рушд ставив під сумнів ісламський догмат, за яким Божа воля не тільки створила світ, але й безперервно діє на всі явища навколишнього світу. Бог у Ібн Рушда – перша дійсність усього існуючого. Але Бог не спроможний створити будь-що без матерії. Якщо немає матерії – джерела, то і дійсності немає.

Ібн Рушд розходив з Арістотелем у поглядах на взаємодію матерії та форми. Матерія сама має всі форми і витворює їх із себе.

Розглядаючи взаємодію філософського, наукового знання і віри, філософ стверджував, що філософія та релігія різняться між собою, тому що мають різні сфери застосування. Метод філософії полягає в чистому умоспогляданні. Проте істини релігії розкриваються в образній, зрозумілій для будь-якого простолюдина формі. Такі висновки сприяли формуванню вчення про “*двоїсту істину*”. Ібн Рушд стверджував, що чернь має потребу у вірі. Віра “тримає в шорах людей з народу, перешкоджає їм нищити одне одного і сваритися”.

Наприкінці життя філософ був звинувачений у ересі. Приводом для звинувачення стала його бесіда з приводу передбаченого астрологами урагану. Ібн Рушд висловив сумнів у тому, що у Корані містяться достовірні дані про причини походження урагану. Присутні були вражені таким зухвалим запереченням положень Корану. Після суду філософ потрапив у немилість, а його праці зібрали та спалили на вулицях Кордови.

Основні філософські погляди Ібн Рушда

- Матерія має всі форми і витворює їх із себе;
- абсолютну істину слід шукати не в божественному одкровенні, а у творах Арістотеля;
- одкровення не лише не засуджує філософію, а, навпаки, зобов'язує звертатися до неї. Коран зобов'язує людину вивчати природу речей, щоб вона могла підвестися думкою до пізнання Творця;

- закон Божий зобов'язує спостерігати природу за допомогою розуму, завдяки чому ми можемо зробити висновок про існування Бога через його творіння;
- філософія є абсолютною істиною у чистому вигляді;
- дійшов висновку про “двоїсту істину” – філософську і релігійну.

Точка зору Ібн Рушда на співвідношення філософії (розуму) й одкровення (віри) надзвичайно вплинула на західну схоластику, сприявши розвитку концепції незалежності філософії від теології.

Визначною постаттю пізнього Середньовіччя був англійський філософ **Вільям Оккам** (1285 – 1349). У творах “Розпорядок”, “Вибране”, “Вся логіка” Оккам наголошував на неможливості розумового осягнення сутності Бога. Він рішуче обстоював номіналістичну традицію. Універсалії не можуть існувати поза свідомістю; у такому випадку вони були б одиничними речами. За Оккамом, знання відкриті лише окремі речі. Міркування й обґрунтування не повинні надмірно віддалятися від речей. Якщо якийсь поняття не підлягає перевірці досвідом, то його слід виключити з науки. Цей принцип пізніше одержав назву “бритви Оккама”, або “принципу економії мислення”. Стисло він формулюється так: “Не слід множити суть, не маючи необхідних на це підстав” (“Не слід надмірно множити суть”), або “Без необхідності не слід стверджувати більшого”, або “Даремно робити за допомогою більшого те, що може бути зроблене за допомогою меншого”.

Цей принцип, урешті-решт, був спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов.

Такою є загальна характеристика схоластики як найважливішого філософсько-теологічного напрямку середньовічної філософії і теоретичних надбань найяскравіших її представників. Цей напрям із часом визначив важливий етап у становленні сучасної філософії Заходу.

4. Філософія доби Відродження

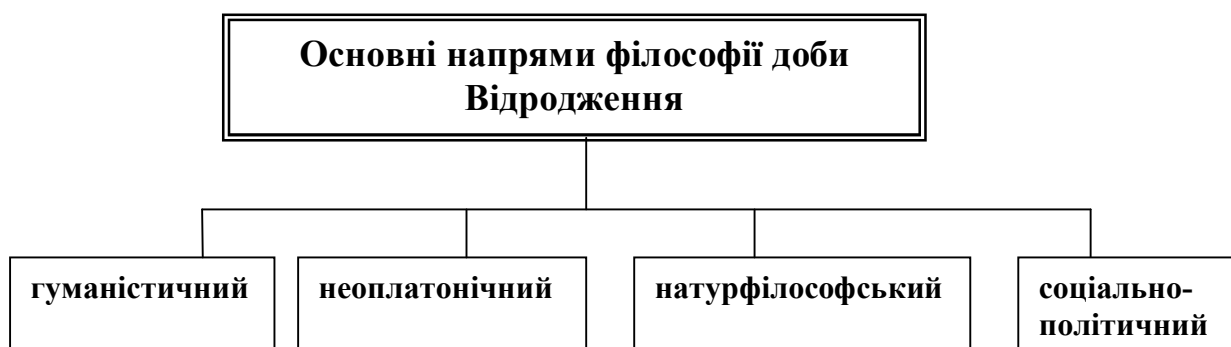
Епоха Відродження (фр. ренесанс) – доба переходу від Середньовіччя XIV – XVII ст. – охоплює майже три сторіччя. Це період розвитку промисловості, торгівлі, мореплавства, що зумовило розвиток природознавства, математики, механіки та вимагало звільнення людського розуму від схоластики і повороту до природничо-наукового пізнання світу та людського буття.

Особливості філософії в епоху Відродження:

1. Антропоцентризм філософської думки. Середньовічна догматика забороняла людині відчувати і думати. Людське тіло оголошувалося гріховним. Життя людини на тлі уявлень про велич Бога, святість служителів церкви, безсмертя душі уявлялося нікчемним. Філософія Відродження, на відміну від середньовічної схоластики, набула гуманістичного характеру. Вона

реабілітувала людину, утверджувала її права на особисті почуття, підносила не небесну, а земну любов.

2. Секуляризація (звільнення) суспільної та індивідуальної свідомості від релігії. Проблеми держави, науки, культури, моралі вже не розглядали крізь призму теології. Ці сфери буття було визнано існуючими поза релігією. Проблеми релігії, Бога, спасіння душі більше не перебували у центрі уваги філософії.
3. Титанізм. Піднесення людини в деяких її можливостях і діях до рівня Бога. Найвище творіння Бога – людина, оскільки саме нею завершився процес творіння. Тому людина здатна досягти цей процес і творити, наслідуючи Творця.
4. Формується новий матеріалістичний світогляд. Саме у цей період виникають своєрідні форми переходу від старого світогляду до нового. Деїзм визнавав божественний першопочаток, але вважав, що Бог, створивши природу, більше не втручається в її буття.
5. Пантеїзм (від грец. pan – все, theos – Бог) – це концепція ототожнення світу і Бога. Поза Богом немає світу, але й поза світом немає Бога.

Гуманістичний напрям. *Гуманізм* (від лат. humanus – людський) у загальному розумінні означає прагнення до людяності, створення умов для гідного життя. Гуманізм починається там і тоді, де й коли людина починає міркувати про саму себе, свою роль у світі, сенс свого буття. Видатними гуманістами доби Відродження були: італійський поет і мислитель, творець “Божественної комедії” *Данте Аліг’єрі*; італійський поет і філософ *Франческо Петрарка*; талановитий італійський письменник, автор “Декамерона” *Джованні Боккаччо*; видатний гуманіст *Лоренцо Валла* та ін.

Данте Аліг’єрі (1265 – 1321), не заперечуючи вчення про творення, вказує на те, що людина має двояку природу – смертну і безсмертну. Вона має подвійне призначення, спрямовується до двох кінцевих цілей. Одна мета досягається в земному житті і полягає в прояві власної доброчесності. Інша мета досягається лише посмертно. Поет говорить про свободу людської волі, яка лежить в основі особистої відповідальності за вчинене.

Гуманістичні ідеї Данте Аліґ'єрі про подвійне призначення людини, про самоцінність її земного життя, про її гідність розвивав **Франческо Петрарка** (1304 – 1374). Він схилив до думки про необхідність активної самореалізації людини. Середньовічному теоцентризму Петрарка протиставляє антропоцентризм. Творчість Франческо Петрарки відрізняється земним характером, повним розумінням утіх і пристрастей людини. У філософському діалозі “Моя таємниця” (або “Про презирство до світу”) поет висвітлює найглибші внутрішні конфлікти людини та методи їх подолання. Людські пристрасті яскраво відображаються в трактаті Петрарки “Про засоби проти будь-якої фортуни”.

Видатний італійський гуманіст **Лоренцо Валла** (1407 – 1457) відкидав схоластичну логіку. Його етична концепція, сформульована в діалогах “Про істинне і неправильне добро”, “Про свободу волі”, близька до філософії епікуреїзму. Добродесним вважається все, що стосується життєво важливого почуття самозбереження, тому жодна насолода не є безпутною.

Одним із головних представників північного гуманізму був **Дезідерій Еразм Роттердамський** (1469 – 1536) – голландський мислитель, письменник, учений, філософ, який навчався в Сорбонні, де опанував філософією і теологією пізнього Середньовіччя. Еразм Роттердамський набув заслуженої слави як лідер європейського гуманізму. Блискучий знавець класичної латини, він був відомий не тільки як учений-богослов, автор численних коментарів до Євангелія, перекладач Нового Заповіту, а й як письменник-сатирик, автор відомої книги “Похвала глупоті”. У цьому творі автор сатирично зображує тогочасне життя, висміює схоластичну псевдомудрість богословів.

Еразм Роттердамський виступив як непримиренний противник філософії, що зосереджувалася на проблемах логіки, фізики, метафізики. Філософія, на його думку, - це знання на зразок того, до якого прагнув Сократ: мудре розуміння існування – практична розважливність християнського життя. Визнаючи, що джерело вічного порятунку залежить від Бога, Еразм Роттердамський вважав, що земне людське існування залежить від самої людини та від її вільного вибору. Філософ прагнув звільнити християнство від догматизму, з'ясувати його істинне значення, приховане католицькою церквою під зовнішньою обрядовістю.

Своє вчення Еразм Роттердамський називав “філософією Христа”, яка на його думку, перебуває у гармонійній єдності з античними морально-філософськими ідеалами. Як й італійські гуманісти, він прагнув об'єднати античну і християнську культури.

Значну увагу Еразм Роттердамський приділяв проблемі людини. Його погляди на людину були загальногуманістичними. Як й італійські гуманісти, Еразм вважав, що гідність і шляхетність людини залежать не від її походження, а від її освіти та виховання. У своєму творі “Про свободу волі” він обґрунтував принципи людської свободи та захищав їх.

Еразм Роттердамський був одним із перших, хто висунув і всіляко обстоював ідею вічного миру між народами. Будь-який, навіть найбільш невігідний мир, підкреслював він, кращий, ніж будь-яка, навіть вигідна, війна.

Війна спричиняє безперервні страждання, матеріальні збитки та моральний занепад. Філософ багато разів звертався до європейських правителів із проханням припинити кровопролиття й укласти мир. У відомій праці “Скарга миру” Еразм доводив, що війна суперечить християнській моралі, наголошуючи, що загальним законом Всесвіту є миролюбство і злагода.

Чимало зробив для реабілітації земних потреб людини французький філософ-гуманіст **Мішель Монтень** (1533 – 1592). Виходець із купецької сім’ї, він здобув прекрасну гуманітарну освіту, в молоді роки був радником Бордоського парламенту, а потім двічі обирався мером міста. Свої погляди на місце людини у світі, на розвиток природи та духовної культури він виклав у праці “Досліди”. Ця праця стала однією найбільш популярних книг не тільки у Франції, а й за її межами. Тут філософ виділив основну гуманістичну проблему – проблему Людини. Він доводив, що людське мислення необхідно постійно вдосконалювати шляхом об’єктивного пізнання закономірностей природи, яким підпорядкована вся життєдіяльність людини. У своєму творі Монтень виступив із рішучим запереченням схоластичної філософії й аристотелізму.

Філософія, за Монтенем, перш за все, – наука про людину, її мораль. Філософія веде людину до доброчесності, вона навчає жити і помирати. Доброчесність не аскетична втеча від світу. Навпаки, треба жити за законами природи, прагнути до комфорту тіла і душі, спокою, щастя. Людина – природна істота, підпорядкована законам природи. Вона частина всього живого і має існувати в гармонії зі всім на Землі. Звідси і розуміння людської свободи як дії згідно з природою та її законами. Життя включає не тільки радість, а й страждання, і треба вміти їх гідно сприймати. Оскільки безсмертя душі є проблематичним, то не можна бути жорстоким ані до самого себе, ані до інших. Щодо Бога, то Монтень ставився до нього скептично. Бог непізнаваний, тому Він не має жодного стосунку до людських справ і поведінки людей. На переконання Монтеня, жодна релігія не має переваги над істиною.

Етичні погляди М. Монтеня ґрунтуються на природних засадах моральності, що виходять із нерозривної єдності душі й тіла, фізичної та духовної природи людини. Головним в етиці Мішеля Монтеня є визнання самодостатності людського життя, мета якого перебуває не поза ним, а в ньому самому.

Таким чином, гуманізм як культурний рух доби відродження виступає цілісною системою поглядів, що визнає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і прояв свого хисту.

Система гуманізму критерієм оцінки всіх соціальних інституцій вважає благо людини, а принципи рівності, справедливості, людяності проголошує бажаною нормою відносин між людьми.

Неоплатонічний напрям. Згідно з неоплатонізмом, творцем світу є надчуттєве абстрактне “Єдине”. Єдине шляхом еманации (випромінювання) виділяє із себе світовий розум (світ ідей) і чуттєвий матеріальний світ. Одним із перших платоніків Відродження був видатний діяч католицької церкви кардинал **Микола Кузанський** (1401 – 1464), син селянина з м. Кузи поблизу

Трира. У творах “Знаюче незнання”, “Про вчене незнання” він звеличував силу людського пізнання. Людський розум, на переконання філософа, складається з відчуття, уяви, міркувань, мислення. Осягненню істини сприяє вища розумова діяльність людини – інтелект. Якщо розум не здатний іти далі знання кінцевого світу речей, то інтелект здатний до пізнання суті речей і явищ, пізнання нескінченності. Світ створений Богом, він нескінченний, матеріальний і рухається завдяки взаємодії протилежностей. Божественне творення – це помноження божественної єдності. Бог присутній у всьому, насамперед у природі, Він є центром Всесвіту. Світ ніби згортається в Богові, а Бог розгортає його в міру свого втілення у світі. Оскільки сутність Бога невичерпна, то й творення світу відбувається вічно. Бог-творець виявляється тотожним своєму творінню – світові. Людська природа загалом є суверенною, і якщо б людина спромоглася подолати свою обмеженість, то вона могла б стати на рівень із Богом.

Опанування античного неоплатонізму європейською філософією пов’язується з діяльністю італійського філософа *Марсіліо Фічіно* (1433 – 1499). У 1467 р. він відкрив нову флорентійську платонівську академію. Людина невеликого зросту, майже горбань, Фічіно відрізнявся неймовірною працьовитістю. Це дозволило йому стати центром тяжіння інтелектуальних сил усієї Європи. “Платонівська сім’я”, так називали себе члени платонівської академії, включала в себе представників різних професій – духовних осіб, політиків, діячів мистецтва, представників ділових кіл. Фічіно переклав латиною всі діалоги Платона і більшість творів неоплатоніків.

Головний філософський твір М. Фічіно – “Платонівська теологія про безсмертя душі”. Проблему співвідношення філософії та релігії Фічіно вирішив так: філософія є не служницею богослов’я, а рівноправною сестрою релігії.

За М. Фічіно, релігія – необхідна форма духовного життя людини. Усі релігії є лише проявом “всезагальної релігії”, які частково виражають єдину істину, відрізняючись мірою її розуміння. Концепцію загальної релігії варто розглядати як одне з перших відображень віротерпимості. Перехід від Бога до природи у Фічіно розглядається як перетворення вищої Єдності – до множинності, від Бога як першопричини буття – до існування речей і явищ. Бог як буття пронизує всю світову ієрархію, вбирає в себе все існуюче. ***Не Бог у речах, а все у Богові.***

Виключне місце у філософії М. Фічіно посідає любов, яка охоплює і Бога, і людину. Любов – це та рушійна сила, за допомогою якої Бог змушує себе вилити свою сутність у світ. Краса, любов і насолода розуміються філософом як космічні принципи, а ***любов є найбільшою силою світу.***

Уславленим учнем Фічіно був італійський мислитель, флорентійський граф, активний діяч платонівської академії *Джованні Піко делла Мірандола* (1463 – 1494). Юний аристократ уразив уяву сучасників надзвичайною обдарованістю та вченістю. Про нього говорили, що він знає майже 30 іноземних мов. У 1486 р. 23-річний юнак надіслав до Риму свої “Філософські, кабалістичні і теологічні висновки”, що містили 900 тез “про все, що

пізнається”. Ці тези Піко делла Мірандола збирався захищати у диспуті проти філософів усієї Європи. Але римський папа оголосив ці тези єретичними, і диспут не відбувся. Останні роки філософ провів у товаристві Марсіліо Фічіно, ставши співголовою флорентійської академії. Як і його вчитель Фічіно, він намагався створити всезагальну релігію, яку називав “новою філософською релігією”.

Основною працею Піко делла Мірандола була “Розмова про гідність людини”. Червоною ниткою крізь усю працю проходить ідея піднесення Людини. На землі немає нічого більш великого за Людину, а в Людині – нічого більш великого, ніж її Розум і Душа. Чудеса людського духу визначаються свободою його волі, повною свободою вибору найрізноманітніших шляхів. Бог-отець, створюючи людину, вклав у неї насіння і зародки різноманітного життя. Наявність у Людини свободи вибору робить її космічно не закріпленою, підтверджуючи її творчу спроможність самовизначення. Людина не просто природна істота, а творець самої себе. Цим вона відрізняється від інших природних істот. Людина являє собою особливий четвертий світ після піднебесного, небесного і підмісячного. Ідеалом для Людини повинен стати сократівський принцип самопізнання.

Загалом неоплатоніки додали до гуманістичних поглядів добре осмислену вписаність людини у світове ціле. Людина стає тим, що вона творить із себе самої.

Натурфілософський напрям. У XV – XVI ст. поширюється натуралістичне тлумачення філософсько-світоглядних проблем. Відповідно зменшується інтенсивність гуманістичного звучання філософської думки.

Одним з перших натурфілософів Відродження був відомий універсальний митець **Леонардо да Вінчі** (1452 – 1519) – архітектор, математик, механік, інженер, живописець, мислитель. Найголовнішим методом пізнання істини Леонардо да Вінчі вважав експериментальний. Він проголосив принцип математизації науки про природу, а засобом осягнення природних законів визнав дослід. Про прагнення мислителя подолати обмеженість спостереження й експерименту свідчать його вислови: “Наука – полководець, практика – солдати”; “Практика завжди повинна ґрунтуватися на добрій теорії”. Завдання науки – виявлення причинних зв’язків і на їх основі пізнання законів. У його філософських поглядах духовне не протистоїть тілесному, природне є відображенням проявів Бога. Леонардо да Вінчі одним із перших заперечив аристотелівський якісний поділ світобудови на “підмісячний” і “надмісячний” світи, наголосивши, що світ є однорідним.

Помітний слід залишив у натурфілософії, тобто філософуванні, спрямованому на розуміння сутності природи та Всесвіту, **Микола Коперник** (1473 – 1543), який здійснив революцію в астрономії, утвердивши систему геліоцентризму. [Микола Коперник розгромив штучну систему, засновану на геоцентричних уявленнях, і створив нову, геліоцентричну]. Його твір “Про кругообіг небесних сфер” започаткував революційні зміни в науковій картині світу. Коперник докорінно переглянув питання про причину і характер руху

небесних тіл. Рух небесних тіл пояснюється їх сферичною, кулястою формою, завдяки чому відпадає необхідність у зовнішніх рушіях. Тим самим до філософської картини світу долучається принцип саморуху.

Теорія закономірностей руху планет пов'язана з ім'ям великого німецького астронома, фізика, математика і філософа **Йоганна Кеплера** (1571 – 1630). Головний внесок Йоганн Кеплер зробив у астрономію. Він відкрив нині відомі закони руху планет: 1) планети рухаються навколо Сонця не по ідеально колових орбітах, а по еліптичних; 2) планети рухаються по орбітах навколо Сонця нерівномірно; 3) існує математично точна залежність між часом обертання планет навколо Сонця та відстанню від нього.

Відомим представником натуралістичної філософії був **Бернардіно Телезіо** (1509 – 1588), філософські погляди якого відображені в книзі “Про природу речей за її власними початками”. У рідному місті поблизу Неаполя він заснував своєрідну академію. Діяльність цієї академії помітно відрізнялася від традиційної гуманістичної зорієнтованості на особливості людської істоти, оскільки не Бог, а природа була предметом філософського дослідження. У вченні Телезіо чітко простежується ідея про матеріальну єдність світу. Небесні тіла, як і Земля, є матеріальними утвореннями.

Розглядаючи людину, Телезіо відзначає, що тепло є основою її життєвого принципу. Пневма – тілесна рухома матерія, наявна в живому організмі, сприяє руху, визначає життєві функції та помирає разом із тілом. Учення про життєвий дух вказує на єдність усіх живих істот. Людина відрізняється від інших живих істот тим, що її “пневма” більш тонка і “тепла”. Окрім природного, матеріального “духу”, існує й нематеріальна душа, яка безсмертна і має божественне походження. Слід наголосити, що теорія “життєвого духу” не може чітко і виразно інтерпретувати специфіку біосоціальної суті людини.

“Зіркою першої величини” натурфілософії пізнього Відродження можна вважати італійського філософа **Джордано Бруно** (1548 – 1600), спаленого у Римі за вироком інквізиції. Джордано Бруно – один із небагатьох мислителів, для яких слово і діло, наукова істина і життєва правда, спосіб філософування і спосіб особистого життя були неподільними. Свої погляди філософ виклав у численних діалогах, таких, як “Про причину, начало та єдине”, “Про безкінечність, Всесвіт і світи” та ін. Він створив одну з найбільш глибоких форм пантеїзму в Італії XVI ст. В основі поглядів Джордано Бруно був ренесансний неоплатонізм. Він більш послідовно, ніж його попередники, ототожнює Бога з природою. Послуговуючись неоплатонівською термінологією, Джордано Бруно називав Бога Єдиним. Єдине є абсолютною тотожністю всіх різноманітних речей. Бог як Єдине – це філософська категорія, якою позначається цілісність світу. Кожна окрема річ також є певною цілісністю і єдністю. “Усяка річ є єдине, – зазначав філософ, – і пізнання цієї єдності є метою і межею всіх філософій і споглядань природи”. Бог перебуває у кожній окремій речі, він збігається з кожним найменшим елементом світу.

Дж. Бруно розвинув учення про матерію як активне, сповнене творчої енергії начало природних речей. Світ виходить із єдиного начала і розгортається у множинності речей. Цей множинний світ і є Всесвітом. Він так

само безкінечний, як і Єдине. Джордано Бруно поділяв погляди свого попередника М. Кузанського, який одним із перших обґрунтував безкінечність світу. Джордано Бруно доводив, що Всесвіт не має якогось абсолютного центру, що існує *множинність світів*, що центрами незчисленних світів, розташованих у безмежному просторі, є зорі. Їх видимі розміри не відповідають дійсності. Всі ці світи з їхніми центрами-зірками рухаються, живуть своїм власним життям. Навколо зірок обертаються планети, на яких існують розумні істоти.

Соціально-політичний напрям. Німецький професор теології Мартін Лютер (XV – XVI ст.) очолював боротьбу проти панівної католицької церкви, заперечував владу папи римського, наголошував, що спасіння людини відбудеться без посередництва церкви та духовництва, завдяки особистій вірі. Англійський мислитель Томас Мор (XV – XVI ст.) написав твір про ідеальну державу. Ідеться про вигаданий острів Утопію (неіснуюче місце), де державний устрій базується на суспільній власності, рівності, обов'язковості праці тощо.

Італійський філософ-чернець Томазо Кампанелла (XVI – XVII ст.) написав твір “Місто Сонця”. Місто Сонця – це ще одна модель ідеального суспільства, де відсутня приватна власність, панують загальна праця і сувора регламентація побуту.

Італійський мислитель Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527) найпотужнішим стимулом людської діяльності вважав майновий інтерес: “Люди швидше простять смерть батька, ніж втрату майна”. Він підкреслював, що в ім'я великої мети можна нехтувати законами моралі та вдаватися до будь-яких засобів.

Резюме

1. Середньовічна філософія була складовою християнського теологічного світогляду і зосереджувалася на осмисленні духовних сутностей. У цей час відбувалися "теологізація" і філософське обґрунтування християнської теології, яка ставила у центр усіх людських задумів питання про спасіння душі та істинну духовну досконалість.

2. Основні ідейні засади нового християнського світобачення були розроблені апологетикою та патристикою, які створили гармонійну систему поглядів на світ. Провідне місце в цих поглядах відводилося вченню про Бога, гріхопадіння перших людей та подолання його наслідків.

3. Антична філософія не вважалася ворожою християнству. Навпаки, низка положень давньогрецької філософії застосовувалася у процесі розробки проблем християнського світорозуміння. У період ранньої схоластики знову виникає дискусія про те, чи існують реально загальні поняття, яка вилилася у протистояння між номіналізмом і реалізмом.

4. Історичний розвиток середньовічної філософії сприяв формуванню ідейного ґрунту для розвитку філософської думки доби Відродження, характерними рисами філософського мислення якої були антропоцентризм, пантеїзм, панпсихізм, гілозоїзм.

5. Арабська філософія розуміла світ не як породження божественної волі, а як творіння божественного розуму. Саме це і стало онтологічним обґрунтуванням примату розуму перед вірою

6. Характерними парадигмами філософської традиції Відродження були антропоцентризм, пантеїзм, панпсихізм, залучення математичних методів до розв'язання натурфілософських проблем.

Теми рефератів

1. Історична роль філософії Середньовіччя.
2. Найважливіші релігійно-філософські ідеї Біблії.
3. Нове розуміння проблеми людини у християнському віровченні.
4. Порівняльний аналіз античних і біблійних уявлень про виникнення світу.
5. Тертулліан і Оріген про сутність християнського віровчення.
6. Проблема походження зла у світі.
7. Співвідношення віри і розуму.
8. Доба Відродження як етап розвитку європейської філософії.
9. Проблема людини у філософії доби Відродження.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть особливості середньовічної філософії.
2. Які основні догмати теологічної філософії?
3. Назвіть найбільш відомих представників теологічної філософії.
4. У чому суть філософської апологетики?
5. Що таке патристика і хто її відомі представники?
6. Що таке схоластика і в чому полягає її суть?
7. Що таке номіналізм і в чому його суть?
8. Що таке реалізм як філософське вчення середньовічної філософії?
9. Що ви знаєте про неоплатонізм?
10. Чи можливе, на ваш погляд, ідеальне суспільство, про яке писали Т. Мор і Т. Кампанелла?

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. Афористичний вислів “Вірую, бо абсурдно” належить:
 - а) Орігену;
 - б) Василю Великому;
 - в) Тертулліану.
2. Який філософський фундамент теології обрав Аврелій Августин?
 - а) вчення Арістотеля;
 - б) вчення Епікура;
 - в) вчення Платона та неоплатоніків.

3. Схоластика виникла з метою:
 - а) розробити Символ віри;
 - б) виправити праці «отців церкви»;
 - в) упорядкувати християнську догматику.
4. П'ять доказів Божого буття розробив:
 - а) Іоанн Скот Еріугена;
 - б) П'єр Абеляр;
 - в) Тома Аквінський.
5. «Золота доба» схоластики припадає на:
 - а) XIII ст.;
 - б) XII ст.;
 - в) XIV ст.
6. Твердження «Пізнаю те, в що вірую» належить:
 - а) Томі Аквінському;
 - б) П'єру Абеляру;
 - в) Іоанну Скоту Еріугені.
7. Що таке пантеїзм?
 - а) визнання присутності Бога в усій природі;
 - б) визнання первинності матерії щодо свідомості;
 - в) визнання того, що розум – головне знаряддя пізнання.
8. Гуманістичний ідеал людства описав:
 - а) Ніколо Макіавеллі;
 - б) Мішель Монтень;
 - в) Томас Мор.
9. Хто в добу Відродження переклав на європейські мови «Діалоги» Платона?
 - а) Еразм Роттердамський;
 - б) Лоренцо Валла;
 - в) Марсіліо Фічіно.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ

“Філософія західноєвропейського середньовічного суспільства і доби Відродження”

I. Центральним світоглядним принципом Середньовіччя є:

1. Космоцентризм.
2. Антропоцентризм.
3. Теоцентризм.
4. Політеїзм.
5. Пантеїзм.

II. Основою світогляду середньовічної людини була віра в:

1. Непорушний лад космосу.
2. Людину, її сили й можливості.
3. Бога.
4. Багатьох богів.
5. Обожнення природи.

III. У середньовічному суспільстві були такі верстви населення:

1. Раби.
2. Селяни.
3. Духівництво.
4. Лицарство.
5. Сеньйори й васали.

Одна відповідь неправильна.

IV. У добу Середньовіччя відзначений розвиток:

1. Філософії.
2. Античної культури.
3. Схоластики.
4. Мистецтва.
5. Літератури.

V. Середньовічному суспільству відповідає така суспільно-економічна формація:

1. Первіснообщинне суспільство.
2. Феодальна.
3. Рабовласницька.
4. Капіталістична.
5. Азіатський спосіб виробництва.

VI. Сутність людини у добу Середньовіччя уявлялася як:

1. Матеріальний початок.
2. Вічна і незнищенна душа.
3. Схилення до метемпсихозу.

4. Частка космосу.

VII. Для середньовічної концепції влади характерна:

1. Олігархія.
2. Світська влада.
3. Теократія.
4. Демократія.
5. Республіка.

VIII. Основи середньовічного світогляду заклав:

1. Платон.
2. Арістотель.
3. Тома Аквінський.
4. Аврелій Августин.
5. Данте Аліґ'єрі.
6. Франциск Ассізький.

IX. До рис середньовічного світогляду можна віднести:

1. Традиціоналізм.
2. Дидактизм.
3. Психологічну самозаглибленість.
4. Особистісність.
5. Креаціонізм.
6. Визнання вічності світу і людського суспільства.

Одна відповідь неправильна.

X. Для номіналізму характерні:

1. Утвердження договірної основи значення слів.
2. Уявлення про те, що слова й означуване ними пов'язані умовно .
3. Твердження, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.
4. Божественна концепція походження мови.

Дві відповіді правильні.

XI. Креаціонізм – це:

1. Віра в первинність і вічність матерії.
2. Віра в прогрес.
3. Віра в Бога як творця всього суцього.
4. Віра в завершення історії Страшним Судом.

XII. Есхатологія визнає:

1. Циклічність історії.
2. Її завершення Страшним Судом.
3. Прогресивну нескінченність.
4. Тисячолітнє царювання Христа перед Страшним Судом.

XIII. Ренесансна культура ґрунтувалася на:

1. Середньовічній спадщині.
2. Відродженні античної культури.
3. Природничо- науковому знанні.
4. Атеїзмі.

XIV. Особливостями філософії доби Відродження були:

1. Антропоцентризм
2. Політеїзм
3. Гуманізм
4. Емпіризм
5. Деїзм

Дві відповіді неправильні.

XV. Основними ідеями Еразма Роттердамського були такі:

1. Філософія – це знання, до якого прагнув Сократ.
2. Людське існування залежить від самої людини, її вибору.
3. Гідність людини залежить від її матеріального достатку.
4. Ідея вічного миру між народами.
5. Схвалення у книзі “Похвала глупоті” будь-якої філософської системи.

Дві відповіді неправильні.

XVI. Марсilio Фічіно розглядав такі філософські проблеми:

1. Філософія не є служницею богослов'я, вона донька релігії.
2. Усі релігії є лише проявом «узагальненої релігії».
3. Перехід від Бога до природи – це перетворення вищої Єдності на множинності.
4. Любов охоплює і Бога, і природу, і людину.
5. Найбільшою силою світу є свобода.

Дві відповіді неправильні.

ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ І ПРОСВІТНИЦТВА (XVII – XVIII ст.)

1. Емпіризм і раціоналізм як основні напрями у філософії Нового часу.
2. Філософська думка в Англії (XVII – XVIII ст.).
3. Раціоналістичні системи Б. Спінози і Г. Лейбніца.
4. Загальна характеристика Просвітництва.
5. Характеристика основних напрямів французького Просвітництва

Література:

- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Бекон Ф. Соч.: В 2 т. – М., 1972.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Валери П. Взгляд на Декарта // Вопросы философии – 2003.– №10.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Вступ до філософії: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К., 1999.
- Горбачев В.Г. История философии. – Брянск, 1998.
- Гусев В.І. Західна філософія Нового часу XVII – XVIII ст.: Підручник. – К., 1998.
- Декарт Р. Соч.: В 2 т. – М., 1989.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Кузнецов В. Французский материализм XVIII века. – М., 1981.
- Нарский И.С. Западноевропейская философия XVII ст. – М., 1974.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Петрушенко В. Гносеологічна концепція Р. Декарта // Філософська думка. – 2007. – № 6.
- Філософія для аспірантов: Учебник / Под ред. И.И. Кального. – СПб., 2001.
- Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2001.

1. Емпіризм і раціоналізм як основні напрями у філософії Нового часу

Новий час – доба видатних досягнень у науці, культурі та філософії. Першу половину цієї доби (XVII ст.) визначають як століття геніїв і вільнодумців, а другу (XVIII ст.) – як століття Просвітництва. Основними напрямками у філософії цієї доби були емпіризм і раціоналізм.

Емпіризм – напрям у філософії, який проголошує, що основний зміст наукове пізнання отримує з чуттєвого досвіду. Розум не дає ніякого знання, а лише систематизує дані чуттєвого досвіду.

Засновник емпіризму – англійський філософ **Френсіс Бекон**.

Видатні представники емпіризму: **Томас Гоббс**, **Джон Локк** (Англія), **Джон Дьюї** (США).

Раціоналізм – напрям у філософії, що визнає розум єдиним джерелом і достовірною основою пізнання й поведінки людини.

Найвідоміші представники раціоналізму: **Рене Декарт**, **Бенедикт Спіноза**.

2. Філософська думка в Англії (XVII – XVIII ст.)

Першим філософом Нового часу, засновником англійського матеріалізму вважається англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561 – 1626).

Основні твори: “Новий Органон”, “Про гідність і примноження наук”.

Народився **Ф. Бекон** в сім’ї одного з найвищих урядовців елизаветинського двору, навчався в університеті Кембриджа, готував себе до державної служби, зробив блискучу кар’єру. У 1617 р. став хранителем великої печатки, лордом-канцлером і пером Англії, котрому король доручав управління державою. Але державна кар’єра філософа дуже швидко зазнала краху. Ф. Бекон звинуватили в хабарництві, і він мусив визнати свою провину на суді. Суд позбавив Бекон всіх відзнак і присудив до ув’язнення та великого штрафу. Король скасував цей вирок, але політична кар’єра Бекон скінчилася. Проте такий поворот у його житті мав і позитивні наслідки: Бекон цілковито віддався іншій своїй пристрасі – науці.

Серед численних філософських питань, над якими він працював протягом життя, провідне місце посідає проблема могутності людського знання й експериментального дослідження природи. Виступивши провісником нової науки, Ф. Бекон **започаткував емпіризм як методологічний напрям у науковому пізнанні**. І в цьому полягає непересічне значення його філософських праць.

Ф. Бекон відкрив для нас царину наукового знання як такого. Його філософські ідеї поширилися далеко за межі XVII ст. Філософ прагнув звільнити людський інтелект від влади фальшивих теорій і необґрунтованих фактів, спрямувавши його на неупереджене дослідження буття. І тому його філософія зберігає своє значення, залишаючись співзвучною тим настроям, що панують і в науці XXI ст.

- Головне покликання філософії – пізнання природи й опанування її силами;
- для опанування силами природи необхідно розробити новий метод – метод індукції;
- існують “привиди” (“примари”), які перешкоджають людині отримати істинне знання:
 - 1) “привиди роду” пов’язані з недосконалістю самого людського розуму. Розум домішує до природи речей свою природу;
 - 2) “привиди печери” – неправильне виховання, погані звички;
 - 3) “привиди площі” – породжуються спілкуванням;
 - 4) “привиди театру” – сліпа віра в авторитети;
- існують три шляхи пізнання:
 - 1) “шлях павука” – спроба людського розуму виводити істини із самого себе;
 - 2) “шлях мурахи” – нагромадження голих фактів;
 - 3) “шлях бджоли” – перетворення емпіричних фактів на наукову істину.

Томас Гоббс (1588 – 1679) – англійський філософ, політичний теоретик, засновник новоевропейського атеїзму.

Основні твори: “Про тіло”, “Про людину”, “Про громадянина”, “Левіафан”.

Т. Гоббс народився в родині сільського священика здобув гарну освіту, закінчив один із коледжів Оксфордського університету. Ще в дитинстві Т. Гоббс чудово засвоїв латину й грецьку мову, в університеті вивчав філософію Арістотеля і фізику. Неабияку роль у становленні його наукових поглядів відіграло знайомство з італійським ученим Галілео Галілеєм. Т. Гоббс допомагав Ф. Бекону в роботі й був його особистим секретарем.

Важливим елементом філософської системи Т. Гоббса є вчення про моральні аспекти людської діяльності. Природі людини, за Т. Гоббсом, властиві прагнення до самозбереження, себелюбство, жадібність. Усе життя людини є складною грою пристрастей та інтересів, що наближає людину до тваринного світу. Поняття добра і зла Гоббс розглядає у зв’язку з відчуттями задоволення і незадоволення, що їх переживає людина. На відміну від математики, предмет якої не викликає пристрастей і не зачіпає людських інтересів, наука про мораль не може сформулювати свої положення так, щоб вони не заперечувались людьми. Гоббс був переконаний: якби математична істина, згідно з якою три кути трикутника дорівнюють двом прямим, суперечила б чийсь інтересам, учення геометрії було б відкинуто, а математичні книги – спалені.

Хоча Гоббс мав серед сучасників небагато прихильників, його філософське вчення відіграло важливу роль у подальшому розвитку матеріалістичної філософії. Він був одним із засновників соціології Нового

часу, батьком семіотики як науки, привертав до себе увагу як політолог, котрий розкрив анатомію диктатури як форми державної влади.

Джон Локк (1632 – 1704) народився в пуританській сім'ї. Його батько був судовим чиновником. Дж. Локк навчався у вестмінстерській монастирській школі, а потім – в Оксфордському університеті. Найтісніші контакти він установив з англійським хіміком Р. Бойлем, виявляв інтерес до філософії, вивчаючи твори П. Гассенді й Р. Декарта.

Свою теорію пізнання Дж. Локк починав із критики розвинутої в межах раціоналістичної філософії теорії вроджених ідей. Підґрунтя цієї теорії було закладене Р. Декартом. Дж. Локк прямо й недвозначно стверджував: “В душі немає вроджених принципів”. Дж. Локк не тільки матеріаліст, він репрезентував протилежний раціоналізмові методологічний принцип ємпіризм. Його полеміка з прихильниками раціоналістичної методології й теорії пізнання – невід’ємною складовою історії філософської думки Нового часу. Саме з Локкової філософії починається історія британського ємпіризму XVIII ст. Велику увагу Дж. Локк приділяв суспільно-політичним проблемам. І став одним із перших теоретиків правової системи буржуазного суспільства.

Основні погляди Дж. Локка

- Критикує теорію “вроджених ідей”. “Вроджених ідей немає”, а людський розум на початку – *tabula rasa* (чиста дошка, на якій досвід пише свої письмена);
- усі людські знання мають досвідне походження;
- усі чуттєві якості поділяються на первинні та вторинні. Первинні – об’єктивні якості (протяжність, фігура, рух, вага тощо), вторинні – суб’єктивні (колір, запах, смак, звук тощо);
- людині притаманні природні права, які є даром Божим усьому людству, – право на життя, свободу і власність;
- власність – результат особистої праці людей;
- саме власники становлять основу суспільного життя й держави;
- “головною метою вступу людей до суспільства є прагнення мирно й безпечно користуватися своєю власністю, а головним знаряддям і засобом для цього слугують закони”.

У першій половині XVIII ст. в Англії домінувала філософія Дж. Локка, однак у духовному житті англійського суспільства посилилися і консервативні настрої. Одним із філософських теоретиків консерватизму був **Джордж Берклі** (1685 – 1753), автор класичної системи **суб’єктивного ідеалізму**.

Народився Дж. Берклі на півдні Ірландії, освіту здобув у коледжі Св. Трійці Дублінського університету, в університеті зацікавився філософією. Основні праці: “Дослід щодо нової теорії зору”, “Трактат про принципи

людського знання”, “Три розмови між Гіласом і Філонусом”. Остання праця написана у формі діалогу, учасники якого уособлюють позиції матеріалізму (Гілас) та ідеалізму (Філонус). Зрозуміло, що у цій філософській дискусії переміг Філонус.

Філософ багато мандрував країнами Європи, захищав релігійну етику, здобув сан єпископа. Долаючи вади локкової концепції, Дж. Берклі запропонував ідеалістичний варіант сенсуалізму. Апелюючи до здорового глузду, він заперечив реальне існування загальних і абстрактних ідей. Він стверджував, що єдиним об’єктом пізнання можуть бути лише конкретні речі, які сприймаються чуттєвим шляхом. *За Берклі, існує лише те, що сприймають органи чуттів.* Це і є позиція радикального сенсуалізму. Інакше кажучи, існувати для Дж. Берклі – означає сприйматися. Коли ведуть мову про безумовне існування речей, незалежно від їхнього відношення до нашої чуттєвості, то це щось незрозуміле. Реальне існування речі та її відчуття, твердив філософ, невіддільні одне від одного: “Об’єкт і чуттєвість насправді одне й те саме і не можуть бути абстраговані одне від одного”.

Міркування Дж. Берклі про зв’язок між чуттєвим сприйманням та існуванням предметів і явищ слухні. Факт такого існування для людини і справді невіддільний від факту їх чуттєвого сприйняття, але це зовсім не означає, що речі існують лише тоді, коли вони сприймаються, що вони не можуть існувати самі по собі. Кожна з речей, за Дж. Берклі, наприклад, яблуко, є сукупністю різноманітних чуттєвих ідей. Зір дає мені ідею червоного, жовтого або іншого кольору. На дотик я сприймаю ідею твердого, кулеподібного. Смак дає мені ідею солодкого або кислого. Сукупність цих ідей я називаю яблуком. І так кожна окрема річ є лише сукупністю ідей, що даються моєю чуттєвістю. Дж. Берклі вважав, що всі тіла, з яких складається всесвіт, не мають жодного існування поза нашим духом.

Свою філософію Дж. Берклі розглядав як спосіб подолання скептицизму. Він наголошував, що відчуття, чуттєві речі – єдина й остання реальність, з якою ми маємо справу. Що ж до речей поза нашим чуттєвим досвідом, то будь-які абстрактні міркування про них позбавлені сенсу. Саме в цьому полягає сутність суб’єктивного ідеалізму Дж. Берклі. Філософ, безумовно, мав рацію наголошуючи на суб’єктивному характері всіх наших відчуттів. За способом існування вони справді суб’єктивні й цілком антропоморфні. Проте це не означає, що ці відчуття позбавлені будь-якого об’єктивного змісту, що вони жодним чином не відтворюють об’єктивні властивості предметів і явищ. Сучасні психологія і фізіологія нагромадили достатньо аргументів на користь того факту, що чуттєве сприйняття будується саме як процес уподібнення. Відображаючи зовнішні предмети та явища, суб’єктивна діяльність певного органа уподібнюється певним предметним якостям, а суб’єктивний образ речі виникає як переживання такої подоби.

Філософська точка зору, коли весь світ зводиться до суб’єктивних переживань окремої людини, називається *соліпсизмом*. Дж. Берклі прагнув уникнути крайнощів соліпсизму. Коли йдеться про те, що тіла не існують незалежно від духу, наголошує він, “я маю на увазі не цю або ту індивідуальну

душу, але всі душі, хоч якими б вони не були”. Отже, світ, за Дж. Берклі, складається з певної сукупності суб’єктів, душ, здатних до сприйняття предметів і явищ. За цих умов ми стикаємося з цілою низкою проблем. Так, якщо способом існування чуттєвих речей є їх сприймання, то з цього випливає парадоксальний висновок, що світ у цілому і кожна окрема річ мають щоразу зникати, тільки-но їх перестають сприймати. Аби уникнути цього парадокса, Дж. Берклі припускає існування безлічі людських душ. Якщо ж предмет чи явище не сприймаються жодною з людських душ, то вони існуватимуть у сприйнятті Бога. Отже, суб’єктивний ідеалізм Дж. Берклі доповнює ідеалізмом об’єктивним.

Таким чином, Дж. Берклі визнав існування світу в трьох випадках:

- коли світ сприймає людське “Я”;
- коли світ сприймає “хтось”;
- коли світ існує у розумі Бога як сукупність “ідей”, що становлять єдино можливе підґрунтя людських відчуттів.

Усе вищезазначене дає підстави зробити висновок, що суб’єктивний ідеалізм Дж. Берклі нерозривно пов’язаний з релігією, вірою в Бога. Як релігійний діяч, свою філософію він розвивав як апологетику й обґрунтування віри і засіб спростування матеріалізму та атеїзму.

Основні ідеї Дж. Берклі

- Існує лише те, що сприймають органи чуттів;
- кожна річ є сукупністю різноманітних чуттєвих ідей;
- відчуття – єдина реальність, з якою ми маємо справу;
- світ складається з певної сукупності суб’єктів, душ, здатних до сприйняття предметів і явищ;
- якщо предмети та явища не сприймаються людиною, то вони сприймаються Богом.

Викладений послідовно сенсуалізм приводить не тільки до соліпсизму, а й до *скептицизму*, що його у добу Нового часу репрезентував англійський філософ *Девід Юм* (1711 – 1776), який завершив лінію британського емпіризму.

Народився Д. Юм в Единбурзі, в родині незаможного дворянина, здобув юридичну освіту в Единбурзькому університеті, намагався займатися комерцією. У віці 26 років Д. Юм написав першу філософську працю “Трактат про людську природу”. Починаючи з 1752 р., він обіймав посаду бібліотекаря юридичного товариства в Единбурзі, написав низку праць із історичної, політичної та моральної проблематики.

У своїх філософських працях, найвідомішими серед яких були “Трактат про людську природу” та “Дослідження щодо людського пізнання”, Д. Юм розвинув емпіричну філософію Дж. Локка. Критики Юмової філософії слушно звертають увагу на те, що він усував головне гносеологічне питання про взаємозв’язок речей та ідей, об’єктивних якостей та відчуттів. Дійсно,

Д. Юм відмовлявся розглядати цю проблему. Він просто констатував факт наявності чуттєвих вражень у людській душі. Головне ж, що цікавить філософа, – це співвідношення чуттєвих вражень та ідей. Первинними Д. Юм вважав саме враження, а вторинними – похідні від них ідеї. Всі ідеї людина отримує не інакше як від чуттєвих вражень: “Ми нездатні сформулювати правильну ідею про смак ананасу, без того, щоб насправді скуштувати його”.

Не заперечуючи об’єктивного існування причинного зв’язку, Д. Юм заперечував упевненість більшості науковців у тому, що наші поняття адекватно відображають цей зв’язок. Якщо цей зв’язок і є, то він залишається недоступним нашому пізнанню, не здатному вийти за межі чуттєвого досвіду. Ми не можемо нічого знати й про ті об’єктивні причини, які породжують наші власні перцепції (сприйняття). В досвіді ми маємо справу лише з перцепціями й ані на крок не виходимо за ці межі. Отже, будь-які міркування про зовнішнє буття, що начебто спричинює нашу чуттєвість, так само безпідставні. Наше власне тіло й зовнішні щодо нього предмети і явища – насправді лише наші сприйняття, тому ніякого зовнішнього буття для нас не існує. Це більше ніж ілюзія, яку легко зруйнувати за допомогою простого експерименту. Достатньо злегка натиснути на око, і зображення роздвоїться. А те, що сприймається як зовнішній предмет чи явище, виявить свою справжню сутність – бути лише чуттєвим образом. За Д. Юмом, жодна людина не сумнівається, що дерево, будинок і т.п. існують незалежно від нас. Проте довести це, спираючись на досвідне знання, ми не можемо, тому що у нас немає вражень зовнішнього буття. Розуму реально не дано нічого, крім чуттєвих сприймань, а знати щось поза ними ми не можемо. “Насправді, – відзначав Д. Юм, – ми ні на крок не можемо вийти за межі самих себе й не сприймаємо ніякого існування, окрім тих перцепцій, що з’явилися в межах цього вузького кола. Цей універсум нашої уяви немає жодної ідеї, крім тих, що були породжені тут.” Цей вислів якнайкраще характеризує *скептицизм* Д. Юма. Цей *скептицизм полягає в запереченні пізнаванності об’єктивного світу і зв’язків між предметами та явищами*.

Слід наголосити, що, на відміну від Берклі, Д. Юм не відкидав зовнішнє буття як таке, але й не визнає можливості щось знати про нього. За Д. Юмом, ідея зовнішнього існування, так само як ідея причинності й необхідності, не має реального змісту, оскільки вони не даються чуттєвим сприйняттям. Єдиною підставою для них може бути віра.

Свій скептицизм Д. Юм спрямовував на основні філософські поняття, такі як субстанція, причина, необхідність, буття, дух. Він висловлював сумнів щодо можливості знати не тільки матерію, а й Бога. Не тільки зовнішні для нас об’єкти, а й наша власна сутність залишається нам недоступною.

З позицій скептицизму Д. Юм підходив і до розв’язання проблеми релігії. Він критикував релігійні погляди за антропоморфізм, висміював релігійні обряди, забобони, віру в чудеса. Все це дає підстави визнати Д. Юма одним з просвітителів.

За Д. Юмом, перші релігійні уявлення були викликані не спогляданням природи, “але турботами про життєві справи, а також тими повсякчасними

надіями й побоюваннями, які спонукають розум людини до дії”. Оскільки люди схильні уподібнювати всі інші явища до себе, вони наділили невідомі їм причини людськими рисами. Так Д. Юм пояснює антропоморфізм перших релігійних уявлень. Персоніфікація незаних причин, від яких залежить щастя і нещастя людини, породила в її уяві богів.

Не можна вважати Д. Юма атеїстом на тій підставі, що він критично ставився до традиційних релігій з їхніми обрядами та забобонами. Ведучи мову про негативне ставлення Д. Юма до релігії, треба визнати, що в протистоянні науки й релігії симпатії Д. Юма були на боці саме науки. У цьому випадку варто пригадати відомий вислів Ф. Бекона, що його любив повторювати Д. Юм: філософія в невеликій дозі робить людей атеїстами, а у великій – примирює їх із релігією. В цілому ж скептичне ставлення Д. Юма до традиційних релігій ґрунтувалося на емпіризмі. Він був переконаний, що релігійні догми, віра в надприродні чудеса, потойбіччя суперечить чуттєвому досвіду і здоровому глузду.

Отже, скептицизм шотландського філософа завершує емпіричну лінію в британській філософії XVIII ст. Д. Юм створив оригінальну філософську систему, підґрунтя якої становили емпіризм і феноменологія. Ця філософія справила значний вплив на подальший розвиток англійської філософської думки. Вона стала теоретичною основою майбутнього позитивізму Дж. Ст. Мілля і Г. Спенсера.

Основні ідеї Д. Юма

- Усуває головне гносеологічне питання про взаємозв'язок речей та ідей, об'єктивних якостей та відчуттів;
- у співвідношенні чуттєвих вражень з ідеями первинними вважає враження, а вторинними – похідні від них ідеї;
- заперечує існування причинного зв'язку між предметами та явищами;
- людина не може нічого знати про ті об'єктивні причини, які породжують її власні сприйняття (перцепції);
- наше власне тіло і зовнішні предмети та явища – це лише наші сприйняття. Ніякого зовнішнього буття для нас не існує;
- не тільки зовнішні щодо нас об'єкти, а й наша власна сутність залишається нас недоступною. Це яскраво виражений скептицизм Д. Юма, який полягав у запереченні пізнаваності світу і зв'язків між предметами та явищами.

Рене Декарт (1596 – 1650) – родоначальник нової філософії у Франції, автор теорії дуалізму.

Основні твори: “Міркування про метод”, “Основи філософії”.

Народився Р. Декарт (латинізоване ім'я Ренатус Картезіус) у дворянській родині на півдні Франції, в невеликому містечку Лас, навчався в єзуїтській школі. Схоластичне шкільне викладання на все життя викликало в Декарті огиду до цієї філософії. Натомість він захопився математикою, після закінчення

школи вивчав медицину та інші науки, служив в армії баварського короля. У 1628 р. Р. Декарт вирушив до Голландії, де прожив два найплідніші десятиліття. Там він написав свої головні філософські та природничо-наукові праці.

Першою його філософською працею був методологічний трактат “Міркування про метод”. Цей твір став своєрідною програмою для нової науки, підґрунтям усього європейського раціоналізму. Філософ обстоював думку про безмежні можливості людського розуму.

Метод Р. Декарт докорінно відрізнявся від наукового методу Ф. Бекона. Останній виходив із того, що лише чуттєвий досвід, експеримент може бути джерелом достовірного знання. На думку ж Декарта, джерелом достеменного знання може бути тільки людський розум, інтелект.

На відміну від Р. Бекона, для якого уособленням наукового методу була індукція, Р. Декарт послуговувався методом логічної дедукції. Він одним із перших почав розрізняти інтелектуальну інтуїцію, тобто безпосереднє “бачення” розумом, і чуттєву.

Важливою ознакою раціоналізму є уявлення про те, що розум людини не порожній. Він із самого початку містить у собі вічні й необхідні істини.

Як і Ф. Бекон, Р. Декарт критикував схоластику, прагнув філософськи обґрунтувати новий тип наукового знання і розробити відповідний йому метод. Проте погляди на сутність цього методу в них були різні. ***Ф. Бекон пішов шляхом емпіризму, Р. Декарт створив систему раціоналізму. Перший сповідував матеріалізм, другий – філософський дуалізм.***

Основні погляди Р. Декарта

- Джерелом достеменного знання є розум;
- сходження істини починається із сумніву. Безсумнівним є лише факт сумніву і буття того, хто сумнівається;
- сумнів – це мислення, звідси: “Я мислю, отже я існую” (cogito ergo sum);
- субстанція – це річ, яка існує так, що не потребує для свого існування нічого, крім самої себе;
- вищою субстанцією є Бог;
- Бог створив дві субстанції – матеріальну і духовну. Існування духовної субстанції не залежить від матеріальної, і навпаки. Звідси – дуалізм Декарта;
- вроджені ідеї існують завжди у розумі Бога і людини, передаються від покоління до покоління. Такими ідеями є: “Бог існує”, “число існує”, “душа існує” тощо;
- методом пізнання є дедукція – перехід від загального до конкретного.

3. Раціоналістичні системи Б. Спінози і Г. Лейбніца

Бенедикт Спіноза (1632 – 1677) – видатний голландський філософ, учень і критик Р. Декарта.

Основні твори: “Богословсько-політичний трактат”, “Етика”.

Бенедикт Спіноза народився в Амстердамі в єврейській родині, освіту здобув у семикласній єврейській школі, вивчав латинську й давньогрецьку мови, що дало йому змогу ознайомитись із християнською теологією та схоластикою. Він висловив сумніви в істинності Талмуда, відверто виступив проти релігійних фантазій. Конфлікт із керівниками релігійної общини завершився відлученням від неї. Покинувши єврейську общину, Б. Спіноза не перейшов і до християнської церкви, понад усе цінуючи свободу й незалежність. Він почав виготовляти скло, а у вільний час вивчав філософію.

Головний твір Б. Спінози в якому він систематично виклав свої філософські погляди, – “Етика”. У “Богословсько-політичному трактаті” філософ започаткував наукову критику Біблії. Філософ зазнав гоніння як ворог релігії та атеїст. Б. Спіноза критикував Декарта за те, що той протиставив дух і матерію, перетворивши їх на самостійні субстанції. На противагу Декартові, Б. Спіноза створив *моністичну систему*. В основу цієї системи він поклав учення про *єдину субстанцію* і дав визначення цієї субстанції: “Під субстанцією я розумію те, що існує саме по собі й уявляється саме через себе, тобто те, уявлення про що не потребує уявлення про іншу річ”. Субстанція – самостійне, ні від чого не залежне буття. Воно є причиною самої себе. Іншими словами, субстанція не має зовнішньої причини, вона детермінована лише власною природою. Такою субстанцією є Бог, який ототожнюється з природою.

Людську етику Б. Спіноза прагнув будувати як об’єктивну науку. Замість осуду людських вад він прагнув наукового аналізу. Не плакати, не сміятися, але розуміти – ось суть його моральної філософії.

Основні погляди Б. Спінози

- На противагу Декартові, створив учення про єдину субстанцію (основу всіх речей, явищ, процесів). Цією субстанцією є Бог – природа. У цьому полягає пантеїзм Спінози;
- обґрунтував принцип детермінізму як причинної обумовленості подій;
- у ланцюзі причин і наслідків немає нічого довільного, випадкового, все є необхідним;
- свобода – це пізнана необхідність, панування розуму над почуттями;
- радість пізнання веде людину до вищої свободи;
- розум має перевагу над чуттєвим пізнанням. Отже, Спіноза обстоював раціоналізм;
- найвищою користю для людини є пізнання Бога. Саме через пізнання Бога людина може прийти до внутрішньої свободи й щастя.

Готфрід Лейбніц (1646 – 1716) – німецький філософ, учений-енциклопедист.

Основні твори: “Міркування про метафізику”, “Теодицея”, ”Монадологія”.

Г. Лейбніц народився у Лейпцигу в родині професора моралі. Коли юнакові виповнилось 15 років, він вступив до Лейпцизького університету, де захопився логікою і філософією. Після закінчення навчання Лейбніц захистив дисертацію. Починаючи з 1676 р., протягом 40 років він перебував на службі в герцогів Ганновера як бібліотекар, історіограф, політичний радник.

Як і для попередників Лейбніца, головною проблемою його філософії була **проблема субстанції**. Він заперечував картезіанський субстанційний дуалізм душі й тіла. На противагу Спінозі, Лейбніц вважав, що кожна річ має бути субстанцією. **У світі стільки окремих субстанцій, скільки якісно відмінних речей**. Ученню Спінози про єдину субстанцію він протиставив учення про індивідуальні субстанції – **монади**. Отже, філософ перебував на позиції **субстанційного плюралізму**.

Субстанція та її атрибут – сила необхідно пов’язані з діяльністю, активною дією. Не може бути субстанції без діяльності. Звідси діяльність – головний принцип метафізики Лейбніца, який тісно пов’язаний з іншим принципом – індивідуальності. Для Лейбніца всі істоти, всі сутності – лише різні види діяльності. Сама ж діяльність – основа індивідуалізації предметів і явищ. Субстанція завжди одинична, індивідуалізована, а кожне одиничне буття – субстанційне.

Принцип індивідуальності, яким характеризується субстанція, Лейбніц пов’язує з логічним законом відмінності. Згідно з цим законом, усі речі відрізняються одна від одної. У світі немає двох безумовно однакових речей. Оскільки монади не матеріальні, а ідеальні начала речей, то філософію Лейбніца можна визначити як систему **об’єктивного ідеалізму**.

Основні погляди Г. Лейбніца

- Головним принципом філософії є діяльність;
- діяльною субстанцією є одиниця буття монада – найпростіша, неподільна єдність, першопочаток предметів і явищ;
- монади наділені силою, тому вони є джерелом усілякого руху та саморуху;
- монади не можуть виникнути або зазнати руйнування. Вони створені Богом і тому вічні;
- кожна монада є мікрокосмосом, що “віддзеркалює” все буття;
- взаємозв’язок монад між собою відбувається за принципом “наперед встановленої гармонії” (створюючи монади, Бог пристосовує їх одну до одної);
- за ступенем досконалості монади поділяються на три види: “голі монади”, з яких складається неорганічна природа; “монади-душі”, що

становлять підгрунття живої природи; “монади-духи”, які наділені самосвідомістю і з яких утворюється моральний світ;

- намагався подолати прірву між емпіризмом та раціоналізмом. Досвідне, емпіричне знання неможливе без застосування розуму. В цілому Лейбніц залишився раціоналістом;
- формулу емпіризму “Немає нічого в інтелекті, чого не було б у відчуттях” він доповнив словами “крім самого інтелекту”;
- розвинув концепцію про множинність можливих світів. Бог, на переконання, створив лише один із них, але це найкращий світ;
- лише у духів, як найвищих монад, характер дій набуває форми справжньої свободи.

4. Загальна характеристика Просвітництва

Добою Просвітництва в Європі вважається XVIII ст. Сутність філософії Просвітництва полягає в обстоюванні вирішальної ролі освіти, науки і культури у розв’язанні всіх соціальних проблем.

Характерні риси просвітницького світогляду

- Обґрунтування ідеї незмінності людської природи, рівності всіх людей;
- наявність низки невідчужуваних прав і свобод людини й громадянина;
- відмова від теологічного способу пояснення історичного процесу;
- негативне ставлення до Середньовіччя та ідеалізація Античності;
- історичний оптимізм та віра в прогрес і визнання єдиних закономірностей суспільного розвитку;
- великий внесок у розвиток педагогічної науки.

Представники англійського Просвітництва: ***Антоні Шефтсбері, Джордж Берклі*** – ідеалістична течія; ***Джон Толанд, Джозеф Прістлі*** та ін. – матеріалістична течія.

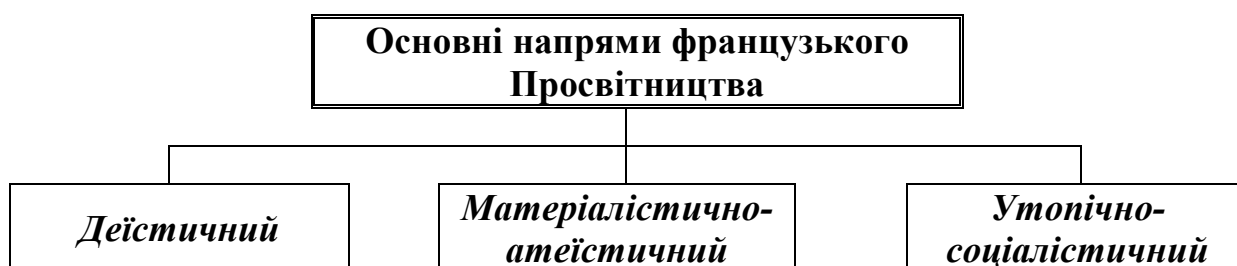
Основні ідеї матеріалістичної течії

- Матерія активна, рух є властивістю матерії;
- усе в світі має свою причину і наслідок;
- поведінка людини підпорядкована необхідності;
- священнослужителі свої вигадки видають за слово Боже.

Основні ідеї ідеалістичної течії

- Існувати – значить бути сприйнятим (Дж. Берклі);
- мораль не залежить від соціальних умов;
- кінцева мета суспільства – щастя людини;
- тільки християнська релігія може забезпечити міцні моральні підвалини суспільства.

6. Характеристика основних напрямів французького Просвітництва

Деїстичний напрямок

Деїзм (від лат. Deus – "Бог") – релігійно-філософське вчення, що визнає Бога першопричиною світу, але заперечує його подальше втручання у розвиток природи і суспільства.

Основні представники деїстичного напрямку	Основні ідеї
<p>Вольтер (1694-1778) – філософ, поет, драматург;</p> <p>Шарль Монтеск'є (1689-1755) – філософ;</p> <p>Жан-Жак Руссо (1712-1778) – філософ, письменник.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Залежність суспільного буття від географічного середовища. Географічне середовище визначає державний устрій та юридичні закони (географічний детермінізм Ш. Монтеск'є); • причиною нерівності людей є приватна власність, народ має право на революції; • цивілізація забезпечує потреби тіла, а потреби духу забезпечує культура (Ж.-Ж. Руссо); • закон моральності: “чини з іншими так, як би ти хотів, щоб чинили з тобою” (Вольтер).

Матеріалістично-атеїстичний напрям

Основні представники	Основні погляди
<p>Жульєн Ламетрі (1709-1751) – філософ, лікар за освітою;</p> <p>Дені Дідро (1713-1784) – філософ-матеріаліст;</p> <p>Клод Гельвецій (1715-1771) – філософ-матеріаліст;</p> <p>Поль Гольбах (1723-1789) – філософ-матеріаліст.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Матерія активна, рух є зміною взагалі, критика релігії (Д. Дідро); • завдання філософії – пошуки умов для досягнення людського щастя; • шляхом до справедливого суспільства є узгодження особистих та суспільних інтересів; • “матерія – це те, що, впливаючи на наші органи чуття, викликає відчуття” (П. Гольбах); • людина – особлива машина. Необхідною умовою формування людини є суспільне життя (Ж. Ламетрі).

Соціалістично-утопічний напрям

Основні представники	Основні ідеї
<p>Клод Сен-Симон (1760-1825) – мислитель, соціолог, соціаліст-утопіст.</p> <p>Шарль Фур'є (1772-1837) – спеціаліст-утопіст</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Теорія ідеального суспільства; • плановий розвиток економіки; • праця перетворюється на першочергову життєву необхідність, дає насолоду, сприяє всебічному розвитку особистості; • від кожного за здібностями, кожній особі за її справи; • держава перетворюється із засобу влади над людьми на засіб керування господарством.

Резюме

1. Філософія Нового часу, що розвивалася паралельно з наукою, з метою підвищення надійності й ефективності останньої, значну увагу приділила дослідженню методу істинного пізнання оточуючого світу.

2. У методології Нового часу на першому плані опинилися емпіризм і раціоналізм.

3. Майже всі філософські концепції Нового часу обґрунтовували ідею багатоякісності матерії та її нерозривного зв'язку із простором і часом.

4. Оригінальним було трактування проблем першооснови світу. Р. Декарт обстоював точку зору про матеріальну субстанцію, яка має два незалежні атрибути – протяжність і мислення. Г. Лейбніц першоосновою світу вважав духовну одиницю-монаду, а Б. Спіноза ототожнював субстанцію з Богом.

5. Французький матеріалізм XVIII ст. розвивав систему механістичного матеріалізму, висував ряд діалектичних ідей: єдності матерії та руху, різнорідності матеріального буття. Французькі матеріалісти полемізували із представниками англійського суб'єктивного ідеалізму, які виходили з тези, що речі – це комплекси відчуттів.

6. У філософському осмисленні людини спостерігався перехід від авторитарно-теологічної орієнтації до визнання людського розуму вищим критерієм оцінювання як природи, так і суспільства. Саме у добу Нового часу і Просвітництва тут була сформульована ідея: якщо середовище формує людину, то необхідно його перебудувати так, щоб воно виховувало в індивідів найкращі людські якості.

Теми рефератів

1. Розуміння Ф. Беконом науки та її методів.
2. Вчення Р. Декарта про дві субстанції.
3. Основні ідеї раціоналістичної метафізики Б. Спінози.
4. Монадологія Г. Лейбніца.
5. Філософські погляди Т. Гоббса.
6. Соціально-філософські погляди французьких просвітителів.
7. Французькі матеріалісти про людину та її призначення (Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах).

Питання для самоконтролю

1. Поясніть зміст понять “емпіризм”, “раціоналізм”, “дуалізм”.
2. У чому полягає відмінність філософії Нового часу від попередніх етапів її розвитку?
3. У чому ви вбачаєте сутність сенсуалізму Дж. Локка?
4. Співставте філософські погляди Р. Декарта та Б. Спінози як дуалістичне та моністичне вчення про буття.

5. Розкрийте зміст концепції суспільного договору Т. Гоббса та поясніть, чому він називає державу Левіафаном.
6. У чому полягає сутність монадології Г. Лейбніца?
7. Як французькі просвітителі XVIII ст. характеризують природу людини і суспільства?
8. Які характерні риси просвітницького світогляду?
9. Які основні ідеї деїстичного напрямку французького Просвітництва?
10. Які основні ідеї соціалістично-утопічного напрямку французького Просвітництва?

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. Кому з філософів Нового часу належить висловлювання “Поверхнева філософія схиляє до безбожництва, глибини ж філософії навертають розум людей до релігії”?
2. Що Т. Гоббс уважав незмінними і вічними природними законами існування людей?
3. Назвіть чотири способи досягнення мудрості або істинного знання, за Р. Декартом.
4. Першопричина руху, за Декартом:
 - а) матеріальна;
 - б) Бог;
 - в) невідома;
 - г) матеріальна й ідеальна водночас.
5. У чому полягає велич людини, за Дж. Локком?
6. Кому з філософів Нового часу належать роздуми про сутність та існування Бога?
7. На яких засадах ґрунтувалися афоризми Ф. Бекона: “Знання – це сила”, “Знання – це влада”?
8. Вчення про монади як сукупність великої кількості субстанцій створив:
 - а) Т. Гоббс;
 - б) Ф. Бекон;
 - в) Р. Декарт;
 - г) Г. Лейбніц.
9. Бог: за межами природи чи в конкретних речах? Розкрийте сутність та характерні риси пантеїзму Б. Спінози.
10. У чому полягає проблема методу у філософії Ф. Бекона?
11. Чи існують вроджені ідеї? Дж. Локк чи Р. Декарт – хто має рацію?
12. Як ви розумієте вислів Г. Лейбніца “Нема нічого в розумі, чого б раніше не було у відчуттях, окрім самого розуму”?
13. Чому Вольтер стверджував, що якби Бога не було, то його потрібно було б вигадати?
14. Визначте найважливіші моменти французької філософії XVIII ст.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ
“Філософія Нового часу і Просвітництва”

I. У Новий час розробляється концепція влади, що ґрунтується на:

1. Божественному авторитеті.
2. Людському розумі.
3. Переказі давнини.
4. Ідеальному уявленні про майбутнє.

II. Рисами індустріальної цивілізації є:

1. Масифікація.
2. Централізація виробництва.
3. Вирішення екологічних проблем.
4. Зростання виробництва і споживання товарів.
5. Концентрація капіталу.

Одна відповідь неправильна.

III. Діячі Просвітництва виступили проти:

1. Буржуазної ідеології.
2. Феодальних відносин.
3. Клерикалізму.
4. Абстрактних теорій.
5. Теократії.

Одна відповідь неправильна.

IV. Раціоналізм спирається на пізнання:

1. Почуттєве.
2. Інтуїтивне.
3. Екстрасенсорне.
4. Розумове.
5. Божественне одкровення.

V. У Новий час одержала розвиток ідея:

1. Божественного керівництва суспільством.
2. Цивільного суспільства і правової держави.
3. Здатності людини до суспільного будівництва.
4. Верховенства розуму в історії, суспільстві й людині.

Одна відповідь неправильна.

VI. До основних класів суспільства Нового часу можна віднести:

1. Пролетаріат.
2. Кріпосне селянство.
3. Жрецтво.
4. Буржуазію.
5. Феодалів.

6. Землевласників.

Обрати три правильні відповіді.

VII. Процес індустріалізації пов'язаний з:

1. Розвитком машинного виробництва.
2. Розвитком науки й техніки.
3. Пануванням буржуазних відносин.
4. Посиленням влади й авторитету церкви.

Одна відповідь неправильна.

VIII. Для доби Просвітництва характерне звеличування:

1. Монархії.
2. Церкви.
3. Розуму.
4. Історичного минулого.

ТЕМА 7. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ І ФІЛОСОФІЯ МАРКСИЗМУ

1. Основні представники німецької класичної філософії. 2. І. Кант. 3. Філософія діяльності Й. Готліба Фіхте. 4. Філософія Г. Гегеля. 5. Ф. Шеллінг. 6. Філософія Л. Фейєрбаха.
7. Філософські погляди марксистів

Література:

- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Вступ до філософії: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К., 1999.
- Гайденко П.П. Трансформація кантовської теорії часу в наукоученні Фіхте // Вопросы философии. – 2004. – №1.
- Гегель Г. Енциклопедія філософських наук: В 3 т. – М., 1997.
- Гулыга А.В. Німецька класична філософія. – М.: Мысль, 1989.
- Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Х., 2003.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Кузнецов В.Н. Німецька класична філософія другої половини XVIII–XIX століття. – М., 1989.
- Нарский И.С. Западноевропейская философия XVII ст. – М., 1974.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Причепій Є. М. Філософія. – К., 2005.
- Філософія для аспірантів: Учебник / Под ред. И.И. Кального. – СПб., 2001.
- Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2004.

1. Основні представники німецької класичної філософії

Німецька класична філософія – це важливий етап історії світової філософської думки, що існував приблизно 100 років. Цей етап пов'язаний з видатними іменами І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха.

Спільне для поглядів цих оригінальних філософів

- Подібне розуміння ролі філософії в історії людства. Місія філософії – бути критичною совістю культури;
- намагання мислити філософію як науку, як системне знання;
- філософія розглядається як складне та багатопланове утворення;
- це філософія гуманізму. Вона сконцентрована навколо принципу свободи та інших гуманістичних цінностей;
- філософські погляди кожного з цих філософів справили величезний вплив на світову культуру.

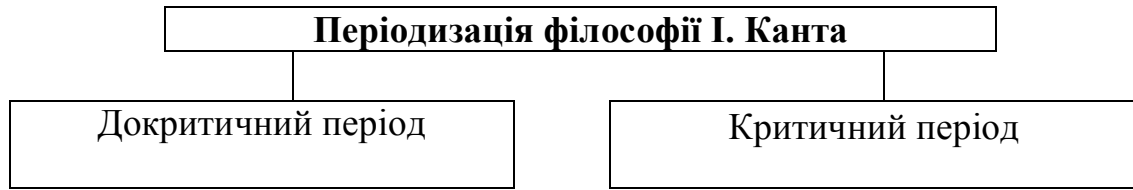
2. І. Кант

Іммануїл Кант (1724 – 1804) – найвидатніший філософ XVIII ст., родоначальник німецької класичної філософії. Він народився в сім'ї ремісника в м. Кенігсберг, що в Східній Пруссії, і прожив там усе своє життя. Після закінчення університету І. Кант дев'ять років працював домашнім учителем, захистивши дисертацію, став викладачем університету. Він читав лекції з фізики, логіки, метафізики, етики, математики, був деканом факультету й двічі ректором університету. І. Кант протягом усього життя дотримувався певного режиму, який сам розробив з огляду на своє слабе здоров'я.

І. Кант зазнав значного впливу видатного французького просвітителя Ж.-Ж. Руссо, у котрого він учився поважати людей.

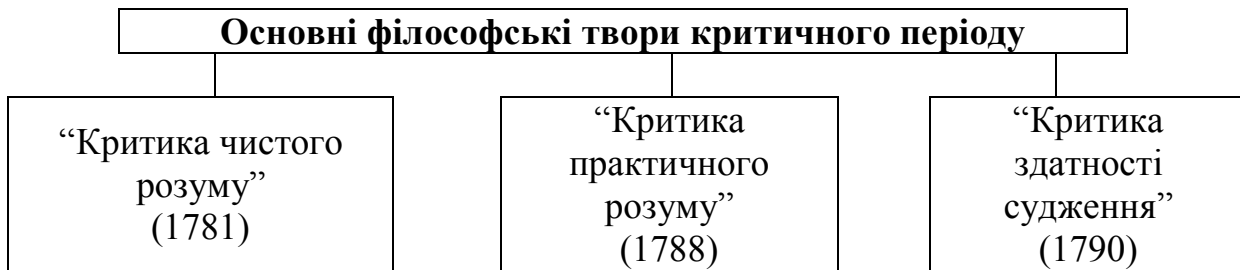
Філософія І. Канта є своєрідною системою “критик”, у яких досліджуються головні здібності людини як суб'єкта пізнавальної діяльності. Його критична філософія, за визначенням самого І. Канта, ознаменувала переворот у філософському пізнанні, подібний до того, що його здійснив М. Коперник. Вона являє собою всеосяжну систему, в межах якої досліджуються головні відношення людини до дійсності: пізнавальне, або теоретичне, практичне й аксіологічне. Критичний аналіз пізнавальних можливостей розуму, здійснений І. Кантом, приводить його до *агностицизму*. Розуміння обмеженості науки в розв'язанні проблем релігійно-морального характеру змушує визнати значення віри.

Взагалі, І. Кант шукав компромісу між наукою і релігією, матеріалізмом і ідеалізмом, емпіризмом і раціоналізмом. Важливим досягненням філософії І. Канта є обґрунтування моральної гідності й свободи людини. Його трактування особистості як самоцілі створило філософське підґрунтя концепції прав людини.

Найважливіша праця докритичного періоду:
“Загальна природна історія і теорія неба”, в якій І. Кант:

- обґрунтував гіпотезу про виникнення Сонячної системи та Всесвіту з розпорошеної у просторі матерії;
- розробив теорію приливів і відливів;
- розкрив природні основи поділу людей на раси тощо.

**Основні положення праці
 “Критика чистого розуму”**

- Існують два види знань:
 1. Знання, що засновані на досвіді.
 2. Априорні знання (з лат. “до досвіду”, “те, що передуює досвіду”);
- І. Кант здійснив “коперниківський переворот” у філософії. Він дійшов висновку, що не знання мають узгоджуватися з предметами, а предмети зі знаннями;
- априорними формами мислення є філософські категорії, такі як кількість, якість, причина-наслідок, можливість-дійсність, необхідність-випадковість тощо;
- завдяки філософським категоріям розум не бере свої закони з природи, а диктує їх природі;
- речі навколишнього світу Кант називає трансцендентними (такими, що перебувають поза свідомістю і пізнанням);
- речі, які існують самі по собі і розкриваються нам лише певною мірою, приховуючи в собі нескінченну кількість інших аспектів, Кант називає “речами в собі”;

- трансцендентальний, за Кантом, – це такий, що зумовлює можливість пізнання;
- всю річ у собі ми пізнати не можемо;
- простір і час не є формами буття. Вони виникають тільки під час контакту людини з речами у собі.

“Критика практичного розуму”
І. Канта
(кантівське вчення про моральність)

- Кант сформулював “категоричний імператив”.

“Категоричний імператив” – це моральний закон, який має безумовний характер. Він формулюється так: “Чини так, щоб завжди ставився до людства ... як до мети і ніколи б не ставився до нього лише як до засобу”.

Іншими словами, І. Кант закликав чинити відповідно до того, яких вчинків щодо себе ти чекаєш від іншої людини.

“Критика здатності судження”

- І. Кант дійшов висновку, що без людини, поза людиною нема й не може бути ніяких естетичних предметів і явищ, що краса як така безвідносно до почуттів людини немає жодного значення;
- запропонував кілька визначень прекрасного. Одне з них формулюється так: “Прекрасне – це те, що подобається, не викликаючи інтересу”;
- утворюється серйозна система понять теоретико-ціннісного підходу до естетичних явищ;
- філософ порівняв вишукані мистецтва за їх естетичною цінністю.

Соціально-політичні погляди І. Канта

- Людина зла від природи;
- спасіння людини філософ убачає в моральному вихованні та дотриманні морального закону;
- був прихильником демократії;
- засуджував війни як тяжкий злочин;
- вважав, що в майбутньому війни будуть заборонені.

Історичне значення філософії І. Канта

- З наукової точки зору обґрунтував виникнення Сонячної системи;
- висунув ідею про межі пізнавальної здатності розуму людини (“речі у собі”);
- вивів дванадцять філософських категорій;
- сформулював “категоричний імператив” – моральний закон;
- висунув ідею демократії;
- засуджував війни.

3. Філософія діяльності Й. Г. Фіхте

Йоганн Готліб Фіхте (1762 – 1814) народився у незаможній селянській сім’ї. Здібного хлопчика помітив сусід-поміщик і влаштував у закритий дворянський навчальний заклад. Після закінчення цього закладу Й. Фіхте вступив на теологічний факультет Йенського університету, працював домашнім учителем, вивчав філософію Канта. Його перша праця “Досвід критики будь-якого одкровення” вийшла анонімно і була сприйнята у філософському світі як твір Канта. Кант назвав справжнє ім’я автора, і Й. Фіхте одразу став відомим. 1794 р. Й. Фіхте очолив кафедру в Йені. Незважаючи на велику зайнятість, Й. Фіхте в цей час написав низку праць, завдяки яким його філософія увійшла до класичної. Цими працями були: “Про поняття науковчення, або так званої філософії”, “Основи загального науковчення”, “Нарис особливостей науковчення щодо теоретичної здатності” та ін.

Свою філософію Й. Фіхте назвав “науковченням”, надаючи великого значення цій назві. Він посилив кантівську ідею активності суб’єкта у процесі пізнання. Увесь зміст пізнання або ж зміст наших уявлень можна вивести з активності Я, яке є джерелом будь-якої реальності. Тільки завдяки посередництву Я і разом із ним надається і поняття реальності. За Й. Фіхте, самоутвердження Я тотожне його буттю: “Будь-яка реальність діяльна, і все діяльне є реальністю”. Щодо людини, то Й. Фіхте вважав діяльність її першим і основним призначенням: “Діяти! Діяти! – ось для чого ми існуємо”. Особливою цінністю Й. Фіхте вважав свободу.

Основні ідеї філософії Й. Г. Фіхте

- Існує абсолютний суб’єкт – абсолютне “Я”. Абсолютне “Я” – це творча, діяльна сила;
- абсолютне “Я” є основою буття. Немає нічого у світі, що не було б результатом діяльності абсолютного “Я”;
- абсолютне “Я” своєю діяльністю створює індивідуальне “Я” і “не-Я” (людину і природу). “Я” творить “не-Я”;

- “не-Я” впливає на індивідуальне “Я”, на свідомість людини;
- джерелом розвитку є суперечність;
- накреслив тріадичну схему заперечення (теза, антитеза, синтез);
- свобода – це добровільне підпорядкування загальній необхідності.

4. Філософія Г. Гегеля

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 – 1831) народився в м. Штутгарті у сім’ї секретаря казначейства, вчився у латинській школі та класичній гімназії. Згодом він вступив до Тюбінгенського теологічного інституту, де познайомився і заприятелював із Шеллінгом, успішно склав випускний кандидатський екзамен із теології. Відмовившись від кар’єри протестантського пастора, Гегель став домашнім учителем у дворянській родині.

У вільний час він глибоко студіював твори Канта, Фіхте. Його першими працями були: “Життя Ісуса” (1795) і “Позитивність християнської релігії” (1796). У Йєні Гегель захистив дисертацію “Про орбіти планет”, читав лекції в університеті, написав і видав славетну “Феноменологію духу”. В грудні 1808 р. він переїхав до Нюрнберга і став директором гімназії. Саме в цей час була створена і видана “Наука логіки”.

З 1818 р. Гегель обіймав посаду професора філософії у Берлінському університеті, де читав лекції з логіки, естетики, філософії права, антропології, історії філософії, філософії природи.

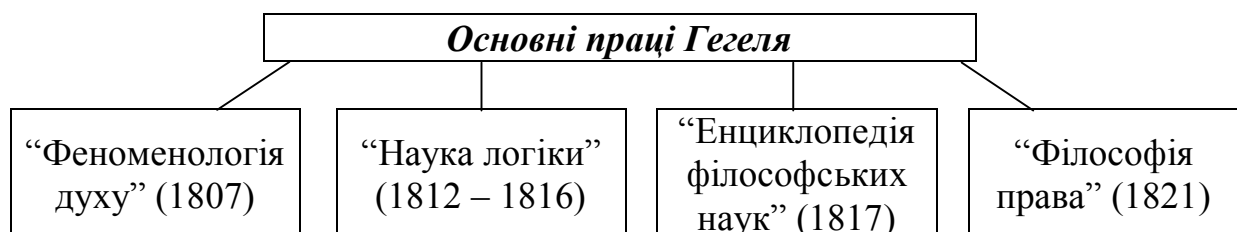
Життя філософа несподівано обірвалося: він помер від холери і був похований поряд із могилою Фіхте.

Головна мета філософської творчості Гегеля – перетворення філософії на науку. Його система отримала назву “Енциклопедія філософських наук”, загальним предметом якої є **абсолютна ідея – субстанція і суб’єкт творення дійсності**. Абсолютна ідея є діяльною, діалектичною і цілеспрямованою.

Першою частиною “Енциклопедії філософських наук” є “Наука логіки”. Саме як чистий розум абсолютна ідея є предметом “Науки логіки”.

Наступна стадія розвитку абсолютної ідеї полягає в тому, що вона реалізується як природа. У такій якості абсолютна ідея є предметом другої частини “Енциклопедії філософських наук” – “Філософії природи”.

Духовні формоутворення (суб’єктивний, об’єктивний і абсолютний дух) стали предметом третьої частини “Енциклопедії філософських наук” – “Філософії духу”.

Основні ідеї філософії Гегеля

- В основі світу лежить ідеальне начало – абсолютна ідея;
- природа і суспільство – лише форми розвитку абсолютної ідеї. Тому ідея і матеріальний світ тотожні;
- абсолютна ідея діяльна і діалектична;
- у своєму розвитку абсолютна ідея проходить три етапи (стадії):
 - 1) абсолютна ідея розуміє саму себе;
 - 2) абсолютна ідея реалізується як природа;
 - 3) абсолютна ідея повертається до самої себе у формі людського самопізнання;
- Гегель розглядає основні закони діалектики:
 - закон взаємного переходу кількісних і якісних змін;
 - закон єдності та боротьби протилежностей;
 - закон заперечення заперечення;
- у “Феноменології духу” викладене вчення про свідомість. Розвиток свідомості має три ступені:
 - 1) свідомість взагалі. Об’єктом пізнання є предмет, що перебуває поза свідомістю;
 - 2) самопізнання. Об’єктом пізнання стає суб’єкт. Суб’єкт досягає свою спорідненість із предметом, адже і предмет, і суб’єкт є виявами абсолютної ідеї. Тому суб’єкт і об’єкт тотожні;
 - 3) розум;
- вищим і завершальним етапом розвитку абсолютної ідеї Гегель вважав філософію. Саме філософія найбільш повно виявляє абсолютну істину;
- історія людства – це процес самореалізації абсолютного духу і вся вона є прогресом в усвідомленні свободи;
- діалектичний метод Гегеля спрямований на нескінченність розвитку. Але цей метод вступає у суперечність із системою ”абсолютного ідеалізму” Гегеля. Свою філософську систему Гегель вважав завершенням всесвітньої історії, а це суперечило принципіві розвитку. У цьому полягає суперечність між методом і системою гегелівської філософії.

5. Ф. Шеллінг

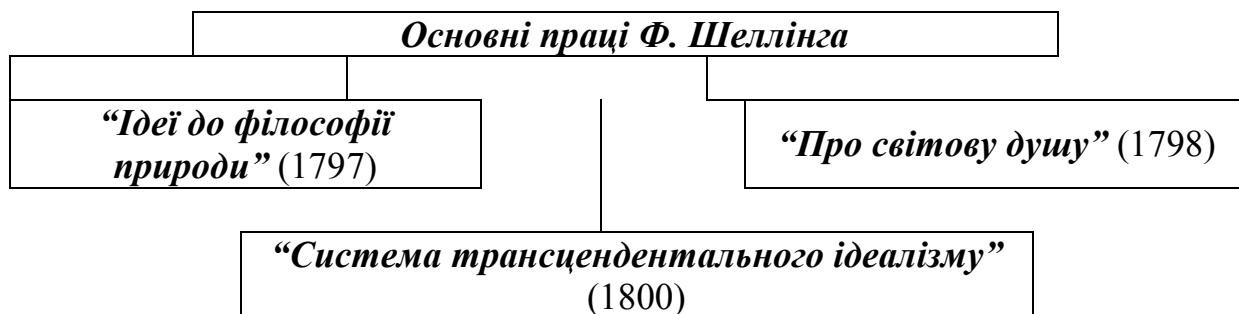
Фрідріх Шеллінг (1775 – 1854) народився в містечку Леонберг, поблизу Штутгарту в сім’ї диякона, закінчив духовну семінарію і вступив до Тюбінгенського богословського інституту, де познайомився і заприятелював із Гегелем. Згодом Шеллінг познайомився з Фіхте і став його палким послідовником.

Поділяючи уявлення про первинність природи, Ф. Шеллінг прагнув зрозуміти цю природу, виходячи з неї самої. Він сформулював тезу про діяльнісний, продуктивний характер природи, про її розвиток. Крім принципу розвитку, в природі панує принцип полярності, градації. Суть цього принципу полягає у тому, що природа розглядається як система сходинок. Нижча сходинка завжди є основою для вищої. Сходження від нижчого до вищого спричиняється боротьбою протилежностей.

Ф. Шеллінг вважає, що вихідним пунктом пізнання і виявлення будь-якої реальності є Я, що себе усвідомлює. Будь-які кроки такого самоусвідомлення постають як єдність, тотожність об'єкта і суб'єкта. Останні завжди співвідносні.

На думку Ф. Шеллінга, його філософія тотожності відрізняється від попередніх систем тим, що є всеохоплюючою; вона включає і природу, і Бога, і людину. Якщо Кант вивів знання про Бога за межі філософії, то Ф. Шеллінг, навпаки, ввів Бога до філософії. Для теології Бог – особливий предмет вивчення, для філософії Ф. Шеллінга – лише найвища основа суцього.

Як найвища основа суцього, Бог, за Шеллінгом, – єдність протилежностей. Він і особистість, і сам світ. У ньому існують дві “першосили” – егоїзм і любов. Егоїзм – реальне в Богові, любов – ідеальне, подолання егоїзму, віддання себе іншому. Саме божественною любов'ю, що долає божественний егоїзм, твориться світ – природа і людина – інобуття Бога.

Основні філософські ідеї Ф. Шеллінга

- Спробував встановити ступені розвитку протилежностей у природі;
- створив оригінальну систему філософії природи (натурфілософії). Природа сама по собі не матерія і не дух, не об'єкт і не суб'єкт, не буття і не свідомість. Вона і те й друге разом;
- до “Системи трансцендентального ідеалізму” (трансцендентальний – такий, що виходить за межі) входять чотири розділи:
 - 1) теоретична філософія. Розглядається проблема, як знання та уявлення про речі можуть збігатися з незалежними від них речами;

- 2) практична філософія – вчення про свободу. Прагнення до свободи закладене у самій природі людини;
- 3) філософія природних цілей. Природа – витвір сліпих сил, але вона просякнута доцільністю;
- 4) філософія мистецтва. Саме мистецтву притаманна тотожність суб'єктивного і об'єктивного, свободи і необхідності. Найвищою основою світу є єдність, тотожність суб'єкта і об'єкта. Саме тому філософія Шеллінга отримала назву **філософії тотожності**.

6. Філософія Л. Фейєрбаха

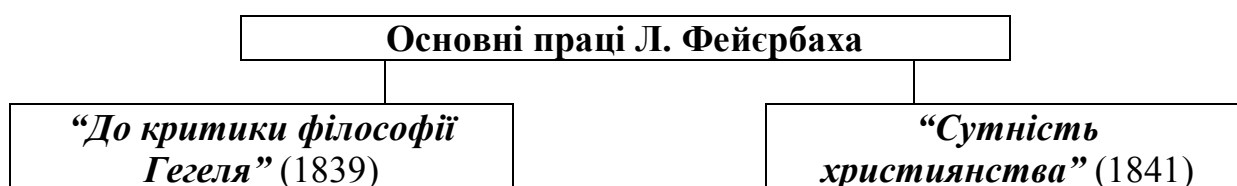
Людвіг Фейєрбах (1804 – 1872) народився в сім'ї криміналіста у м. Ландсхауті. Після закінчення місцевої гімназії вступив на теологічний факультет Гейдельберзького університету, згодом перейшов до Берлінського університету, де слухав лекції Гегеля. Під їх впливом і формувалися погляди філософа. Л. Фейєрбах захистив дисертацію “Про єдиний, загальний і безкінечний розум”, читав курс гегелівської філософії та історії філософії Нового часу.

Готуючи лекції, філософ помітив, що ні Гегель, ні теологія не знають і не відображають дійсної людської істоти. Вже у першій своїй праці “Думки про смерть і безсмертя” Л. Фейєрбах дійшов висновку: конкретною істотою індивіда робить лише любов. Саме любов є вершиною людської чуттєвості. Чим більше ти віддаєш самого себе, тим істинніша твоя любов. Неможливо любити без самовіддачі. Самовідданість, з якою пов'язується любов, розкриває людину як дійсну істоту. Це робить людину образом “сутності всіх сутностей”, тобто Бога. Сам Бог є любов, і людина, яка любить, причетна до нього.

Повний розрив Л. Фейєрбаха з гегельянством та ідеалізмом знаменувала його стаття “До критики філософії Гегеля”, де йшлося про те, що буття не може бути “чистим”, його не можна відірвати від його ж носія. Буття єдине із своїм носієм. Таким носієм буття повинна бути матеріальна, чуттєва природа.

Не Бог є творцем людини, а людина – творець Бога. **Редукція (зведення) буття взагалі до людського буття складає підґрунтя антропологічного матеріалізму Л. Фейєрбаха.**

Л. Фейєрбах зробив надзвичайно важливий висновок, який справив вплив на подальшу філософську антропологію. Людина як найвищий предмет філософування є не лише індивідуальністю. Її сутність полягає в єдності з іншими людьми, що виявляється у зв'язку між “Я” і “Ти”.

Основні філософські ідеї Л. Фейєрбаха

- Критика філософії Гегеля. Заперечення ідеї тотожності буття і мислення, абсолютної ідеї;
- заперечення гегелівської діалектики;
- оточуючий нас світ – різні прояви матерії;
- створення нової форми матеріалізму – антропологічного матеріалізму, або філософського антропологізму (людина – унікальна біологічна істота, наділена волею, розумом, почуттями);
- проголошення атеїзму, повного заперечення Бога;
- Бог – творіння людини, це те, чим хотіла б бачити себе людина;
- сутність людини полягає в єдності з іншими людьми. Це виявляється у зв'язку між “Я” і “Ти”;
- замість християнської та інших релігій має існувати релігія любові людей один до одного – загальнолюдська любов.

7. Філософські погляди марксистів

1) Засновники марксизму та їх основні твори

2) Основні ідеї марксистської філософії

- На підґрунті діалектики Гегеля із застосуванням матеріалістичних принципів постав діалектичний матеріалізм;
- матерія перебуває у постійному русі, вона вічна і нескінченна;
- розвиток відбувається за основними законами діалектики (закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, закон єдності та боротьби протилежностей, закон заперечення заперечення);
- людина – не тільки природна істота, вона людська природна істота, рід якої визначається (детермінується) суспільним життям;
- рослини, тварини, каміння, повітря становлять частину людського життя і людської діяльності, природа є частиною людини (як її неорганічне тіло);
- процесом перетворення природи є практика;
- “гуманізація” (“олюднення”) природи є одночасно процесом натуралізації (“оприроднення”) людини, який сприяє встановленню світової гармонії і називається **комунізмом**;
- не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, суспільне буття визначає їх свідомість;
- ретельно розроблена теорія відчуження (перетворення людської діяльності та її результатів самостійну чужу і панівну силу);
- основою відчуження є відчуження праці (працівник змушений продавати свою робочу силу, створений продукт працівникові не належить, люди розмежовуються на класи, страти тощо);
- ступенями розвитку суспільства є суспільно-економічні формації.

Резюме

1. Класична німецька філософія постала вищим етапом у розвитку європейської філософської культури. Вона зробила величезний внесок у розвиток онтології, методології, гносеології та діалектики.

2. Основоположником класичної німецької філософії вважається І. Кант, який здійснив своєрідний переворот у філософській думці, створивши струнку і деталізовану систему людського пізнання. Він зробив гуманістичний висновок про те, що людина є метою, а не засобом, сформулював категоричний імператив.

3. Й. Фіхте розвинув суб'єктивно-ідеалістичне вчення про абсолютне і індивідуальне "Я" та "не-Я". Ф. Шеллінг розробив концепцію "філософії тотожності суб'єкта і об'єкта, "Я" і "не-Я".

4. За Г. Гегелем, єдиною основною всього суцього є Абсолютна ідея, яка вможливує синергетичний саморух, активність буття. Джерелом усякого руху виявилися внутрішні суперечності предметів і явищ.

5. Принциповою відмінністю марксистської філософії від інших філософських систем було створення нею на основі критичного аналізу

діалектики Гегеля та метафізичного матеріалізму Л. Фейєрбаха діалектичного матеріалізму.

К. Маркс оцінив соціальне буття як таке, де панує загальне відчуження, де людська діяльність та її продукти ворожі людині і нівелюють її сутнісні сили.

Теми рефератів

1. Особливості та здобутки німецької класичної філософії.
2. Вплив німецької класичної філософії на розвиток української філософської думки.
3. Вчення І. Канта про рівні та форми пізнання.
4. Етичні й естетичні ідеї І. Канта.
5. Значення категоричного імперативу І. Канта для людських відносин.
6. Вчення Г. Гегеля.
7. Діалектика Г. Гегеля.
8. Філософія Л. Фейєрбаха та її вплив на європейську філософську культуру.
9. Діалектичний матеріалізм К. Маркса і Ф. Енгельса.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає основний зміст твору І. Канта “Критика чистого розуму”?
2. У чому історичне значення філософії І. Канта?
3. Які основні філософські ідеї І. Г. Фіхте?
4. Які, за Гегелем, основні етапи розвитку абсолютної ідеї?
5. Які основні закони діалектики формулює Гегель?
6. Як Гегель розглядав історію людства?
7. Які основні філософські ідеї Ф. Шеллінга?
8. Які основні філософські ідеї Л. Фейєрбаха?
9. Чим Фейєрбах пропонує замінити релігію?
10. Які основні ідеї філософії марксизму?

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. Доведіть особливість натурфілософії Шеллінга.
2. Що допомогло К. Марксові відкрити нові перспективи для матеріалістичної інтерпретації проблем історії та культури?
3. Окресліть, в якому напрямі розвивали свої філософські ідеї І.Г. Фіхте та Ф. Шеллінг?
4. Окресліть основні складові філософської системи Г. Гегеля.
5. Кант: трансцендентність чи трансцендентальність, розум чи віра?
6. Назвіть вихідні принципи етики І. Канта. Розкрийте гуманістичний потенціал категоричного імперативу Канта.

7. Визначте й обґрунтуйте сутність діалектики Гегеля.
8. Доведіть, що філософія Гегеля дійсно має системний, узагальнюючий характер. Визначте протиріччя між діалектичним методом та ідеалістичною системою Гегеля.
9. У чому полягає антропологізм філософії Фейєрбаха?
10. Критикуючи абстрактний характер філософії Гегеля, Фейєрбах і сам не зумів уникнути абстрактності. У чому вона полягає і які її причини?
11. Чому вчення Фейєрбаха Енгельс назвав кінцем німецької класичної філософії?

ТЕМА 8. НЕКЛАСИЧНА НІМЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ

1. Зміна парадигми філософського мислення у XIX – на поч. XX ст. 2. Філософські погляди А. Шопенгауера. 3. "Філософія життя" Ф. Ніцше. 4. Філософія В. Дільтея

Література:

- Алексеев П.В. История философии. – М., 2005.
- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Дильтей В. Описательная психология. – М., 1924.
- Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Х., 2003.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Ніцше Ф. Так говорив Заратустра. – К., 1999.
- Ніцше Ф. По ту сторону добра и зла // Сочинения в 2 т. – М., 1990.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Шопенгауэр А. Афоризмы и максимы: Соч. – М., Харьков, 1998.

1. Зміна парадигми філософського мислення у XIX – на поч. XX ст.

У 30-х роках XIX ст. філософія Гегеля набула в Європі значного поширення. В Німеччині її було проголошено офіційною філософією, оскільки вона набула системно завершеного характеру. Здавалось, що віднині завдання філософії зводилось лише до деяких незначних доповнень. Але згодом з'ясувалось, що початки нової, некласичної філософії з'явилися в Європі ще за життя Гегеля. У 1819 р. вийшов друком перший том праці А. Шопенгауера "Світ як воля й уявлення", який вважають першою працею нової філософії. Почався процес формування нової, некласичної філософії.

Чим же некласична філософія відрізнялась від філософії так званого класичного гатунку?

Класична філософія

- Буття цілісне, внутрішньо концентроване;
- розум є вищою і найціннішою частиною людської психіки;
- розум здатний висвітлити глибини психіки та зробити їх розумними;
- людина спроможна належним чином організувати своє життя за допомогою розуму.

Некласична філософія

- Визначати буття безвідносно до людського сприйняття безглуздо. Ми можемо судити лише про те, що ввійшло в наші знання; поза цим проблема буття залишається відкритою;
- у людській психіці на першому місці перебувають чинники, які за своєю природою нерозумні або позарозумні. Вони за своєю силою значно перевищують розум;
- розум не здатний опанувати нерозумними чинниками психіки;
- розум не лише не сприяє гармонізації людського життя, а іноді заважає цьому.

Як бачимо, за вихідними спрямуваннями думки некласична філософія принципово відрізнялася від класичної. Це дає підстави стверджувати, що під час виникнення некласичної філософії відбулася зміна парадигми (норми, системи принципів) філософського мислення.

Основні напрями некласичної філософії

Ірраціоналізм
Артур Шопенгауер

“Філософія життя”
Фрідріх Ніцше,
Вільгельм Дільтей

2. Філософські погляди А. Шопенгауера

Артур Шопенгауер (1788 – 1860) – німецький філософ, один із перших представників ірраціоналізму. Він народився в м. Данцизі. У 1793 р. родина переїхала до Гамбурга, де юнак займався комерційною діяльністю, а після смерті батька відмовився від своєї роботи та присвятив себе філософії.

Творчість Шопенгауера зазнала впливу Платона, Шеллінга й, особливо, Канта, якого він високо цінував. У головній праці “Світ як воля й уявлення” він

сформулював найважливіші положення власної філософської системи. З 1826 до 1832 р. Шопенгауер читав лекції в Берлінському університеті. Але студенти в той час ходили слухати лекції Гегеля, тому він залишив викладацьку роботу, вів життя самотнього неодруженого чоловіка. Шопенгауер у край песимістично сприймав навколишній світ, вважаючи, що “наш світ – найгірший з усіх світів”.

Філософ утверджував примат волі над розумом, ірраціонального над раціональним. Розум дає лише зовнішнє знання про світ. ***Повне знання про світ дає тільки воля, через яку індивід пов'язаний з космічною першоосновою світу.*** Людина, за Шопенгауером, не належить самій собі, а є лише знаряддям для задоволення примх, які диктує воля. Чим більше розвинута людина інтелектуально, тим драматичніші її моральні шукання. Людина людині – вовк, у суспільстві панують ненависть і злоба.

Шопенгауер передбачав кризу цивілізації та появу багатьох глобальних проблем сучасності. Простір розділяє найближчих людей. Зло закорінене, власне, у самих світових началах, у розладі людини із самою собою.

Основні ідеї А. Шопенгауера

- У творі “Світ як воля і уявлення” обґрунтовував волюнтаризм, згідно з яким рушійною силою, що визначає все у світі, є світова воля;
- "світова воля" – абсолютний початок, вищий космічний принцип, що лежить в основі світобудови;
- все, що існує, тримається на пориві до буття, до самоздійснення;
- світова воля не піддається розумному поясненню, вона є сліпим пориванням;
- оскільки все просякнуте волею, світ являє собою нещадну боротьбу за існування;
- воля притаманна і неживій природі;
- істинна філософія виходить не з об'єкта і не з суб'єкта, а лише з уявлення;
- світовий життєвий універсум нерозумний, алогічний, ірраціональний, впорядковує його "світова воля".

3. “Філософія життя” Ф. Ніцше

Основні твори

*“Так говорив Заратустра”, “По той бік добра і зла”,
“Антихристиянин”.*

Фрідріх Ніцше (1844 – 1900) – основоположник ірраціоналізму, предтеча філософії життя. У віці 20 років став завідувачем кафедри і професором класичної філології. Незабаром у Ніцше почали виявлятися ознаки тяжкої

недуги: його мучили сильні головні болі, погіршився зір. З 1889 р. він перебував у стані розумового розладу, ототожнював себе із Христом. Ф. Ніцше вважав, що гарні думки приходять лише в той момент, коли тіло людини зазнає граничних фізичних навантажень, писав мимохідь, його стиль афористична філософія.

Ніцше одним із перших відчув, що суспільство хворе: знецінюються суспільні ідеали, спостерігається загрозливе піднесення мас.

Яка ж основна проблематика ірраціоналізму Ф. Ніцше?

Основні ідеї Ф. Ніцше

1. Ідея вічного кругообігу. Розробляв ідею повторних земних життів. Окреме життя повстає проти визнання його єдиним і самодостатнім.
2. Світова воля – це те, що спрямовує все, що є у світі. Саме світова воля, а не розум управляє світом. Поставити волю під контроль людського розуму неможливо. Усе, що існує у світі, створено волею. Найважливіше завдання – розбудити волю людини.
3. Воля до життя. Волю до життя Ніцше протиставляв прагненню до влади. Саме життя є прагненням до влади. Життя – це боротьба; “Падаючого підштовхни!” – закликав Ніцше.
4. Прагнення до влади – основа права сильного. Воно є наслідком суперництва між тими, хто бореться за перевагу й оволодіння волею. Прагнення до влади має якісний вимір. У людині, з одного боку, поєднуються бруд, божевілля, хаос, а з іншого – творчість, твердість, споглядальне божество. Перші якості притаманні простим людям, другі – шляхетним аристократам. Прагнення до влади в обраних є творчим, у трудящих – руйнівним. Перші є **сіль землі**, мета людського існування, другі – матеріал для творчості.
5. Переоцінка цінностей. Свою філософію Ніцше адресував обраним, небагатьом, демонструючи ненависть до народних мас, черні, яка нібито є загрозою для культури.
6. В особі Заратустри він бачив першого пророка, який прийшов повідомити світу, що таке істина. Заратустра – пророк і реформатор давньоіранської релігії, що мала назву зороастризму (VI ст. до н.е.).
7. Нігілізм – заперечення загальнозначущих цінностей. Цінності, що дотепер вважалися вищими, втрачають своє значення. “Немає мети, немає віри, ніякої істини”. Ніцше виділяє **два типи нігілізму**:
 - 1) **пасивний** – регрес волі й духу; релігія формує смиренність, несвободу;
 - 2) **активний** – міцна сила волі й потужна творча інтуїція.
8. Надлюдина. Тема надлюдини є однією з найбільш суперечливих. **Людина майбутнього – надлюдина**, іскра, блискавка, представник якісно нового біологічного виду. Треба зробити так, щоб у життєвій боротьбі перемагали найсильніші й найшляхетніші, як у спорті. Тут не місце для угод і домовленостей. “Людина – це канат, протягнений між твариною й

надлюдиною, це канат над прірвою”. З часом повинен виникнути більш розвинутий вид життя, що стоятиме так само далеко від людини, як людина від мавпи. Суспільство повинно схилитися перед надлюдиною, а не перед стражденними та немічними. Надлюдина створює свою істину, своє добро. Вона нещадна до простої людини. Прообраз надлюдини філософ убачав у гомерівських героях, його ідеалами були Цезар, Макіавеллі, Наполеон.

9. Мораль і моральність, для Ніцше, – це протиприродні вчення. Він **протиставляв моралі рабів мораль панів, вважаючи себе імморалістом – людиною, що відкидає будь-яку мораль**. “Християнська мораль аморальна.” Перемоги моральних ідеалів можна досягти лише за допомогою аморальних принципів – насильства, несправедливості, наклепу, підкупу. Суб’єктом моралі панів є надлюдина. Кожний має таку мораль, яка найбільшою мірою відповідає вимогам його життя. Будь-яка моральність є згубою для людини. “Хворий – паразит суспільства”. **Людина повинна перебувати по інший бік добра і зла.**
10. Соціально-політичні проблеми ніцшеанства. Ніцше заперечував прогрес, який вважав вигадкою людства. Історія залишилася позаду, все найбільш істотне вже відбулося. Зразками повноти життя були рабовласницька Греція і Рим. Майбутнє є поверненням до минулого. Християнську релігію в уявленні Ніцше витіснив міф про надлюдину. **“Бог помер, хай живе надлюдина”**, – проголосив Ніцше. Релігія розслабляє і спотворює людину, на релігії спекулюють злиденні, вбогі, каліки. Тільки війна забезпечує чистоту раси. **“Війна – матір будь-якої моралі”**. Такою суперечливою і неоднозначною є філософія Ф. Ніцше.

4. Філософія В. Дільтея

Основні твори В. Дільтея

“Введення в науку про дух”, “Виникнення герменевтики”

Відомий німецький філософ **Вільгельм Дільтей** (1833 – 1911) вважається продовжувачем філософських традицій Г. Гегеля. Проте гегелівському вченню про закономірний прогресивний розвиток філософії Дільтей протиставив концепцію анархії філософських систем. Різним епохам відповідають різні світовідчуття, які відтворюють зміст різних філософських учень. Цей зміст утворює ірраціоналістичні концепції життєвого чуття, життєвої волі. Філософ стверджував, що історично різні філософські системи прагнуть досягнути те, що перебуває у постійному потоці історичних змін. Тому відгадати загадку буття, зрозуміти сенс людського життя неможливо.

Всі оригінальні філософські системи мають конкретно-історичний характер, і кожна з них намагається заперечувати філософські вчення, що

змагаються з ними. Навіть відносна єдність усіх філософських систем жодним чином, на думку Дільтея, не скасовує їхньої анархії.

Основні ідеї В. Дільтея

- В основу філософії покладено поняття “життя”;
- життя є способом існування людини у світі об'єктом пізнання, який не зводиться до розуму і тому є ірраціональним;
- життя нерозривно пов'язане з вищим світом;
- історія людства – ланцюг випадковостей, а тому впливати на хід історії неможливо;
- анархія філософських систем полягає у тому, що філософські погляди перебувають у постійній боротьбі.

Резюме

1. За вихідними спрямуваннями думки неklasична німецька філософія принципово відрізнялася від класичної. Якщо класична філософія розглядала буття як цілісне, систематизоване, то неklasичне філософське мислення виходило з того, що вести мову про буття безвідносно до людського сприйняття й уявлення безглуздо.

2. Класична філософська думка вважає, що людина за допомогою раціонального мислення може належним чином організувати та систематизувати своє буття. За неklasичною філософією, у людській свідомості головними є нерозумні або позарозумні чинники.

3. Серед послідовників Ф. Ніцше (ніцшеанців) виділяють два напрями. Перший – радикальні ніцшеанці, які у спадщині Ніцше на перше місце виводять ідеї права сильного, надлюдини, нехтування мораллю. Другий напрям складають прихильники Ніцше, які вважають, що він виступав насамперед проти будь-яких обмежень людини, прагнув звільнити людину від догм і забобонів, закликав, перш за все, людину опанувати собою, бути непохитною у виконанні життєвого вибору.

4. Центральним поняттям неklasичної німецької філософії є життя, яке не можна досягнути, виходячи з раціональних засад, і яке підвладне лише внутрішньому переживанню.

Теми рефератів

1. Ф. Ніцше як філософ.
2. Суттєві відмінності класичної та неklasичної німецької філософії.
3. Основні концепції "філософії життя".
4. Сутність і характеристика “надлюдини”.

Питання для самоконтролю

1. Як ви розумієте поняття "раціональне" та "іраціональне" мислення?
2. Чи згодні ви з точкою зору "філософії життя", що навколишній світ є "хаотичним потоком життя"?
3. Як ви розумієте поняття "воля до влади"?
4. Як ви розумієте поняття "надлюдина"?
5. Як ви розумієте точку зору Ф. Ніцше, що "воля до влади" підвищує "напругу" життя?

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. Як розглядають буття класична і некласична німецька філософія?
2. Чи можна погодитися з точкою зору А. Шопенгауера, що весь світ являє собою нещадну боротьбу за існування?
3. Кому з німецьких філософів належить вислів "Наш світ – найгірший з усіх світів?"
4. Чи сприймаєте ви твердження А. Шопенгауера про те, що "чим більше розвинута людина, тим драматичніші її моральні шукання?"
5. Кому з німецьких філософів належить вислів: "Падаючого підштовхни!"?
6. Що таке зороастризм?
7. Кому з німецьких філософів належить вислів "Хворий – паразит суспільства"? Чи можна з цим погодитися?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ
“ Класична та неklasична німецька філософія ”

I. Критична система І. Канта спрямована на:

1. Аналіз попередніх систем думки.
2. Пізнання апіорних форм чуттєвості й розуму.
3. З'ясування меж і можливостей людського пізнання.
4. Заперечення попередньої метафізики.

Одна відповідь неправильна.

II. Систему І. Канта характеризують як:

1. Об'єктивний (абсолютний) ідеалізм.
2. Суб'єктивний ідеалізм.
3. Діалектичний матеріалізм.
4. Історичний матеріалізм.

III. Об'єктивне пізнання в системі І. Канта спирається на:

1. Аналітичні судження.
2. Синтетичні судження.
3. Апіорні синтетичні судження.
4. Умоглядно-метафізичні судження.

IV. В етиці І. Канта первинним є:

1. Бог.
2. Безсмертя душі.
3. Суспільство.
4. Воля.

V. Г. Гегель визнавав, що:

1. Сутність речей незбагненна.
2. Для людського розуму немає нічого, чого він не міг би пізнати.
3. Діалектика (спекулятивне мислення) є універсальним методом пізнання.
4. Почуттєве пізнання хибне, його при пізнанні істини необхідно відкинути й орієнтуватися винятково на розум.
5. Необхідно встановити апіорні принципи пізнання.

Одна відповідь правильна.

VI. Систему Г. Гегеля можна схарактеризувати як:

1. Об'єктивний (абсолютний ідеалізм).
2. Суб'єктивний ідеалізм.
3. Діалектичний матеріалізм.
4. Історичний матеріалізм.

VII. А. Шопенгауер і Ф. Ніцше виступили з критикою:

1. Системотворчості.
2. Раціоналізму і панлогізму.
3. Розумності буття.
4. Прогресизму.
5. Епістемологічного оптимізму.
6. Волюнтаризму.

Одна відповідь неправильна.

VIII. Соціально-економічну теорію К. Маркса визначають як:

1. Об'єктивний (абсолютний) ідеалізм.
2. Суб'єктивний ідеалізм.
3. Діалектичний і історичний матеріалізм.
4. Вульгарний матеріалізм.

IX. Філософія XIX ст. орієнтувалася на:

1. Метафізику.
2. Безпосередній досвід життя.
3. Віру, волю й уяву.

Одна відповідь неправильна.

X. Поняття волі в А. Шопенгауера характеризується:

1. Розумністю.
2. Добротою.
3. Несвідомістю і безцільністю.
4. Удосконалюванням.

XI. Поняття життя у Ф. Ніцше характеризується:

1. Метафізичною первинністю.
2. Діяльною субстанцією.
3. Підсвідомим потягом до могутності, владі.
4. Цілісністю і неподільністю.
5. Несвідомою творчістю.
6. Біологічною реальністю.
7. Діяльним першоєством всесвіту.

Одна відповідь неправильна.

XII. Ф. Ніцше проповідував:

1. Аморалізм.
2. Імморалізм.
3. Традиційну мораль.

ТЕМА 9. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В РОСІЇ

1. Характерні риси філософської думки в Росії. 2. Зародження і розвиток філософської думки в Росії XI – XVII ст. 3. Філософська думка в Росії XVIII – XIX ст. 4. Релігійна філософія в Росії XIX – XX ст. 5. Представники космізму в Росії XIX – XX ст.

Література:

- Алексеев П.В. История философии. – М., 2005.
- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Бабаев Ю. В. Основы философии. – Ростов-на-Дону, 2004.
- Емельянов Б.В., Новиков А.И. Русская философия Серебряного века. – Екатеринбург, 1995.
- Зеньковский В.В. История русской философии: В 2 т. – Л., 1991.
- Канке В. А. Философия. – М., 2002.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Кошев А. Религиозная метафизика В. Соловьева // Вопросы философии. – 2000. – № 3.
- Лосский И.О. История русской философии. – М.: Высшая школа, 1991.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Спиркин А.Г. Философия. – М., 1999.

1. Характерні риси філософської думки в Росії

- Широкий діапазон світоглядної проблематики і прагнення до цілісного розгляду світу;
- відсутність чіткого розмежування між матеріалізмом та ідеалізмом;
- основні філософські проблеми – проблеми людини та суспільного устрою;
- велика увага приділяється космології (науці про всесвіт як єдине ціле), висувається ідея єдності людини з космосом;
- представлена як релігійним, так і атеїстичним напрямом;
- гуманістичний характер, обґрунтування пріоритету духовних цінностей над матеріальними;
- сповнена духом шукань досконалої та моральної людини, ворожим ставленням до егоїзму, сцієнтизму;
- розробка проблеми софіології (вчення про мудрість);
- літературна і літературно-критична форма філософування.

2. Зародження і розвиток філософської думки в Росії XI – XVII ст.

Основні теми філософування

- Моральні цінності людини;
- пояснення християнства;
- взаємовідношення душі й тіла;
- державний устрій;
- боротьба за звільнення від монголо-татарського ярма.

Основні представники

- **Іларіон Київський** (основний твір – “Слово про закон і благодать”);
- **Володимир Мономах** (основний твір – “Повчання”);
- **Кирило Туровський** (основний твір – “Притча про людську душу”);
- **Сергій Радонезький** – філософ-богослов. Виступав за звільнення російського народу від монголо-татарського ярма;
- **Максим Грек** – афонський монах і гуманіст, запрошений у Москву як учений-книжник;
- **Андрій Курбський** – виступав за обмеження деспотизму.

3. Філософська думка в Росії XVIII – XIX ст.

Основні представники матеріалізму XVIII ст.

М.В. Ломоносов (1711-1765). Створив “корпускулярну філософію”, обґрунтував теорію атомно-молекулярної будови речовини, конкретизував думку про самозбереження буття (матерії та руху).

О.М. Радіщев (1709-1802). У трактаті “Про людину, про її смертність і безсмертя” дійшов висновку про однозначну невирішеність подібних проблем. Висував докази як на користь безсмертя, так і на користь смертності людини.

Філософська думка в Росії XIX ст.

Основні філософські погляди *П.Я. Чаадаєва* (1794 – 1856)

- У “Філософських листах” і в “Апології божевільного” одним із перших у Росії наголосив на необхідності синтезу східної та західної культур;
- географічний фактор є головним в історичному розвитку;
- рушійною силою історії є Божественна воля;
- життя в колективі є головною відмінністю людини від тварини.

Основні філософські ідеї *Ф.М. Достоевського* (1821 – 1881)

- Обґрунтував два варіанти життєвого шляху людини: перший – шлях людинобога, абсолютної свободи людини, яка заперечує всі авторитети. Заперечуючи Бога, людина намагається стати Богом. Ті, хто йдуть цим шляхом, зазнають поразки. Другий – шлях боголюдини, слідування Богу. Він є спасінням для людини;
- людська духовність тримається на релігії, яка оберігає людину від гріха і зла.

Основні філософські ідеї *Л.М. Толстого* (1828 – 1910)

- Центральною тезою є моральний імператив (вимога) “Бог є любов”;
- любов до ближнього здатна об’єднати людей;
- наступний імператив толстовської релігійної філософії – “царство Боже в нас самих”. Ця вимога орієнтує особистість на моральне самовдосконалення;
- головне зло на Землі – смерть і насильство;
- необхідно відмовитись від насильства;
- поведінка людини має ґрунтуватися на відмові від протистояння злу насильством;
- держава, як апарат насильства, не має права на існування.

Філософські погляди слов’янофілів і західників

*Представники
“слов’янофілів”:*
**О.С. Хомяков,
брати: І.С. і К.С. Аксакови,
І.В. Кирєєвський,
М.Я. Данилевський та ін.**

Представники “західників”:
**О.І. Герцен, М.П. Огарьов,
В.Г. Белінський, П.Я.
Чаадаєв, І.С. Тургенєв та ін.**

Основні постулати слов'янофільства

- Основою історичного буття Росії є православна віра;
- російський народ принципово відрізняється від народів Заходу. Його рисами є святість, соборність, колективізм, взаємодопомога, вони відсутні у народів Заходу;
- реформи західного гатунку для народу Росії закінчаться трагічно.

Основні постулати західництва

- Росія відстала від світової цивілізації;
- засвоєння західних цінностей є благом для Росії;
- перетворення Росії на основі буржуазного ладу;
- відміна кріпацтва.

4. Релігійна філософія в Росії XIX – XX ст.

Філософські погляди В.С. Соловйова (1853 – 1900)

- Людина – духовна істота;
- світ перетворюється на основі знання, життя і творчості;
- відродження індивідів і суспільства можливе шляхом утілення всеєдності;
- моральна людина творить добро незалежно від обставин;
- вираженням добра є Бог;
- Софія є загальною божественною мудрістю.

Філософські погляди С.М. Булгакова (1871 – 1944)

- Причиною лиха на Землі є людське розмежування (економічне, політичне, духовне);
- виходом із цієї ситуації є синтез християнських принципів, філософії та науки;
- необхідне об'єднання всіх християнських церков (єкуменізм);
- людиною опанувала жадоба знань, бажання влади тощо, тому царства Божого на Землі не буде.

Основні філософські погляди **П.О. Флоренського** (1882 – 1937)

- Головне завдання філософії – пошук істини на теренах богослов'я та філософії;
- об'єднуювчою силою буття є любов;
- дієвою формою всеєдності є Церква як “стовп і підвалина істини”;
- Софія – досконала єдність множинності, опорою якої є любов.

Основні філософські погляди **М.О. Бердяєва** (1874 – 1948)

- Вищою цінністю у світі є свобода;
- існують три види свободи – ірраціональна свобода як вседозволеність, свобода як виконання морального обов'язку і свобода як любов до Бога;
- свобода для людини – тягар. Людина здатна змінити свободу на спокійну безвідповідальність;
- втрата свободи є об'єктивацією людини;
- об'єктивація – відчуження суб'єкта від об'єкта, знищення оригінальності людини;
- причина об'єктивації – гріхопадіння, повстання проти Творця;
- сенс історії полягає у звільненні від об'єктивації;
- заперечується лінійність і неухильність прогресу.

5. Представники космізму в Росії XIX – XX ст.

Космізм – напрям у філософії, що розглядає космос, оточуючий світ і людину як єдине ціле. Представниками космізму в Росії були М. Ф. Федоров, КЕ. Ціолковський, В. І. Вернадський, О. Л. Чижевський та ін.

Філософські погляди **М.Ф. Федорова** (1829 – 1903)

- У праці “Філософія спільної справи” висувається ідея воскресіння померлих, безсмертя живих і перетворення земного світу на Царство Боже;
- “регуляція” природи (подолання “сліпої сили” природи, що й сприяє воскресінню);
- моральним ідеалом є добродієвість.

Філософські погляди *К.Е. Ціолковського* (1857 – 1935)

- У основі буття світу і людини лежать атоми;
- у Всесвіті відбувається кругообіг атомів;
- матерія зберігається, періодично змінюючи свою форму;
- у Всесвіті існують інші цивілізації;
- до спілкування з іншими світами слід готуватися.

Філософські погляди *О.Л. Чижевського* (1897 – 1964)

- Розвиток життя на Землі перебуває під наймогутнішим впливом космосу;
- визначну роль у житті земної біосфери відіграє Сонце;
- сонячна активність впливає на поведінку тварин, спричиняє соціальні катаклізми – війни, революції тощо.

Резюме

1. Для більшості російських філософів було характерне прагнення до цілісного розгляду світу в єдності всіх духовних сил людини – чуттєвих, раціональних, моральних, естетичних, релігійних.

2. Світ – це не проста цілісність, а, перш за все, позитивна єдність, що розуміється як з'єднання філософії з релігійним світосприйняттям.

3. Згідно з основними постулатами російської філософської думки, людська моральність веде до соборності, тобто єдності людства на засадах любові до Бога.

4. Абсолютними цінностями є благо, істина і краса, які утворюють єдність, смислом якої є любов.

5. Представники російського космізму М. Федоров, К. Ціолковський, В. Вернадський, О. Чижевський розглядали космос, оточуючий світ і людину як єдине ціле. Основним завданням філософії космізму було розповсюдження моральної досконалості у Всесвіті. Філософи розкривали роль біосфери та ноосфери в історії Землі і Всесвіту.

Теми рефератів

1. М.В. Ломоносов – російський учений-енциклопедист, основоположник матеріалістичної філософії в Росії.
2. Соціально-філософські погляди О.М. Радіщева.
3. Основні філософські погляди П.Я. Чаадаєва.
4. Основні філософські погляди слов'янофілів і західників.
5. Релігійна філософська думка в Росії XIX – XX ст.

Питання для самоконтролю

1. Які характерні риси філософської думки в Росії?
2. Які історичні джерела формування філософської культури Київської Русі?
3. Які основні філософські ідеї Ф.М. Достоевського та Л.М. Толстого?
4. Які основні погляди представників релігійної філософії в Росії XIX–XX ст. (В.С. Соловйов, С.М. Булгаков, П.О. Флоренський, М.О. Бердяєв)?
5. У чому полягає суть космізму як напряму у філософії Росії XIX – XX ст.?

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. Які моральні цінності людини були основними темами філософування в Росії XI – XVII ст.?
2. Як розглядалося взаємовідношення душі й тіла у філософській думці Росії XI – XVII ст.?
3. У чому суть твору Іларіона Київського “Слово про закон і благодать”?
4. Який основний зміст твору Володимира Мономаха “Повчання”?
5. Що писав у “Філософських листах” П.Я. Чаадаєв?
6. Які життєві шляхи людини обґрунтовує Ф.М. Достоевський?
7. Як ви розумієте один з імперативів філософії Л.М. Толстого “Царство Боже в нас самих”?
8. Точку зору слов’янофілів чи західників ви поділяєте?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ
“Філософська думка в Росії”

I. Суспільний лад давніх слов'ян являв собою:

1. Родоплемінні відносини.
2. Державу.
3. Протодержаву.
4. Рабовласництво.
5. Феодалізм.

II. Монархія в Росії була:

1. Сословною.
2. Конституційною.
3. Абсолютною.
4. Спадковою.
5. Виборною.

Дві відповіді правильні.

III. Для російського менталітету характерно:

1. Схильність до крайнощів.
2. Раціоналізм.
3. Гостре неприйняття соціальної несправедливості.
4. Прагнення до побудови досконалого суспільства.
5. Орієнтація на вічні цінності.

Одна відповідь неправильна.

IV. Офіційне християнство було запроваджено на Русі в:

1. 980 р.
2. 988 р.
3. 982 р.
4. 1132 р.
5. 680 р.

V. Ідеологія слов'янофілів ґрунтувалася на принципах:

1. Соборності.
2. Індивідуалізму.
3. Ідеалізації минулого.
4. Монархізму.
5. Скасування кріпосного права.

Одна відповідь неправильна.

VI. Російська філософія початку ХХ ст. тяжіла до:

1. Релігійно-філософських ідей.
2. Космізму.
3. Персоналізму.

4. Атеїзму й матеріалізму.
5. Позитивізму.
6. Софіології.

Дві відповідь неправильні.

VII. Центральними темами філософії В. Соловйова були:

1. Всеєдність.
2. Софіологія.
3. “Вільна теософія”.
4. Теократія.
5. Персоналізм.

Одна відповідь неправильна.

VIII. Західники прагнули до:

1. Поширення православного світогляду.
2. Зміцнення монархії.
3. Вивчення історичного минулого.
4. Пізнання народного світогляду.
5. Зміни суспільно-політичного ладу.

IX. М. Бердяєв був:

1. Позитивістом.
2. Екзистенціалістом.
3. Персоналістом.
4. Матеріалістом.

Дві відповіді неправильні.

X. С. Булгаков стверджував:

1. Причиною лиха на Землі є людське розмежування (економічне, політичне, духовне).
2. Подолати розмежування людей можна шляхом синтезу християнських принципів.
3. Необхідне об'єднання всіх християнських церков.
4. Царство Боже в нас самих.
5. Людиною опанувала жадоба знань, бажання влади.

Одна відповідь неправильна.

XI. М. Бердяєв вважав, що:

1. Вищою цінністю у світі є свобода.
2. Свобода для людини – тягар. Людина здатна змінити свободу на спокійну безвідповідальність.
3. Об'єктивація – відлучення суб'єкта від об'єкта.
4. Причина відлучення – гріхопадіння, повстання проти Творця.
5. Прогрес є неухильним.

Одна відповідь неправильна.

ТЕМА 10. СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ ЗАХОДУ

1. Сцієнтистський напрям у філософії. 2. Антропологічний напрям західної філософії. 3. Екзистенціалізм як філософський напрям. 4. Психоаналіз і неофрейдизм. 5. Філософська герменевтика. 6. Прагматизм. 7. Структуралізм і постструктуралізм. 8. Соціально-критичний напрям сучасної філософії Заходу (неомарксизм). 9. Сучасна західна релігійна філософія.

Література:

- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Вступ до філософії: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К., 1999.
- Загородняк В. Мова в модерновій та постмодерновій парадигмах // Філософська думка. – 2003. – № 6.
- Зарубіжна філософія ХХ ст. – У 6 кн. – К., 1993.
- Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Х., 2003.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Малахов В.С. До характеристики герменевтики як способу філософування // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 6.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Постмодернізм і культура // Вопросы философии. – 1997. - № 1.
- Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2004.
- Філософія: Підручник / За ред. Г.А. Заїченка. та ін. – К., 1995.
- Флизберг В. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества // Вопросы философии. – 2002. – № 2.

1. Сцієнтистський напрям у філософії Заходу

Позитивізм – філософська течія, яка проголошує ідею про те, що справжнє, “позитивне” знання про світ дають лише спеціальні науки, та заперечує пізнавальну цінність філософського знання.

Засновники позитивізму

Огюст Конт (1798 – 1857) – французький філософ;

Джон Стюарт Мілль (1806 – 1873) – англійський філософ, логік, економіст;

Герберт Спенсер (1820 – 1903) – англійський філософ і соціолог.

Основні історичні форми позитивізму

1) Класичний позитивізм (Конт, Мілль, Спенсер).

О. Конт – засновник класичного позитивізму – стверджував, що все наше знання потребує процедури перевірки за допомогою досвіду і що кожна наука сама по собі є філософією. Головні твори О. Конта: “Курс позитивної філософії” (у 6 томах), “Система позитивної політики”, “Суб’єктивний синтез”.

О. Конт закликав поєднати філософію із життям. Він наголошував на необхідності конкретного аналізу фактів і явищ. При цьому філософ відмовляв від пошуку причин явищ, вважаючи це марною метафізикою. О. Конт дотримувався погляду на суспільство як на систему, розвиток якої визначається формами мислення. У своєму розвитку суспільство проходить три стадії:

- теологічну;
- метафізичну;
- позитивну (наукову).

На теологічній стадії люди пояснюють усі явища, спираючись на релігію, на метафізичній, чи абстрактній, – природні явища пояснюють причинами та наслідками, сутностями і явищами. На позитивній, чи науковій, стадії всі явища одержують наукове пояснення, а пізнавальний інтерес спрямовується на реальні факти.

Позитивна наука спрямовує свої зусилля на вивчення законів природи та суспільства. Питання ж буття і його сутності (метафізичні проблеми) роз’язати неможливо.

Провідні ідеї О. Конта

- Усяке людське мислення підкоряється закону трьох стадій – релігійної, метафізичної й позитивної;
- вінцем усіх наук є соціологія;
- соціологія і позитивна філософія є підґрунтям для перебудови політики, релігії й етики;
- розробка позитивної філософії – це засіб забезпечення надійного наукового підґрунтя для позитивного державного устрою і позитивної релігії;
- пошуки причин подій – марна втрата часу.

- 2) **Емпіріокритицизм** (махізм) – засновники: австрійський філософ Ернст Мах (1838 – 1916) і швейцарський філософ Ріхард Авенаріус (1843 – 1896).

Основні ідеї махізму

- Підґрунтя філософії має становити критичний досвід;
 - усі предмети та явища є комплексами відчуттів;
 - пізнання світу – пізнання людських відчуттів;
 - філософія повинна стати позитивною наукою про відчуття людини, перекласти абстрактні наукові поняття мовою відчуттів.
- 3) **Неопозитивізм**. Як філософська течія сформувався на основі Віденського гуртка, до якого входили Мориц Шлік, Рудольф Карнап, Отто Нейрат та інші. До неопозитивізму належали також представники Львівсько-Варшавської школи: Альфред Тарський, Казимеж Айдукевич. На формування неопозитивізму особливий вплив справили погляди англійського філософа Бертрана Рассела австрійського логіка Людвіга Вітгенштейна.

Рудольф Карнап (1891 – 1970) – австрійський філософ і логік, один із найвідоміших представників логічного позитивізму. Він намагався замінити метафізику (філософію) логікою науки, яка повинна сприяти створенню ідеальних, тобто формальних і точних мов. Основні праці: “Значення і необхідність” (1959); “Вступ до символічної логіки”. Усі пропозиції науки повинні підлягати верифікації, тобто узаконюватися “протокольними підтвердженнями”. Пропозиції, які не можна верифікувати, не мають змісту і усуваються з науки.

Бертран Рассел (1872 – 1970) – англійський філософ, логік, математик, соціолог, суспільний діяч.

Основні праці: “Проблеми філософії” (1913), “Аналіз мислення” (1921), “Історія західної філософії” (1945).

Свій твір “Проблеми філософії” Рассел розпочав із питання: “Чи існує у світі яке-небудь знання, яке було б настільки безсумнівним, що жодна розумна людина не могла б сумніватися в ньому?” Рассел доклав значних зусиль до становлення майже всіх галузей філософії. Особливо значний внесок він зробив у розвиток логіки.

Людвіг Вітгенштейн (1880 – 1951) – австрійський філософ, логік і математик, найбільш яскравий представник філософії лінгвістичного аналізу, один із найбільш видатних філософів ХХ ст.

Основні праці: “Логіко-філософський трактат” (1918), “Філософські дослідження” (1953). Філософію Л. Вітгенштейн трактував як активність, спрямовану на з’ясування смислу мовних виразів. Застосування мови в нашому

житті філософ називав мовними іграми. Вислів “мовна гра” має на меті підкреслити, що мовлення є діяльністю або певною формою життя. Слова займають свої місця у мові за певними правилами, немов фігури в шахах.

Основні ідеї неопозитивізму

- Філософія має займатися логічним аналізом мови науки;
- мова – головний засіб позитивного сприйняття світу;
- основний принцип пізнання – **верифікація** (порівняння висловлювань з фактами);
- більшість філософських проблем мають бути виключені з філософії, оскільки вони не піддаються верифікації (перевірці);
- необхідність очищення філософії від складних слів, ускладненої мови.

Обмеженість неопозитивізму

- Приведення філософії до методології окремих наук;
- зведення філософії до аналізу мови науки;
- абсолютизація формальної логіки й мови в пізнанні;
- перебільшення ролі принципу верифікації (підтвердження).

4) **Постпозитивізм** – сучасна течія філософії науки.

Основні представники постпозитивізму

Карл Поппер (1902 – 1994) – англійський філософ, логік;

Томас Кун (1922 – 1996) – американський філософ науки;

Імре Лакатос (1922 – 1974) – англійський філософ, історик науки.

Основні ідеї постпозитивізму

- Інтерес до синергетики як теорії, що розкриває найбільш загальні механізми самоорганізації складних систем, хаосології, теорії дисипативних систем, які довільно виникають у неврівноваженому середовищі, теорії катастроф тощо;
- принцип верифікації замінюється принципом фальсифікації: йдеться про відмову від попередніх наукових теорій через їх спростування;
- визнання пріоритету “історії науки” над “філософією науки”;
- відхід від аналізу структури науки, перевага аналізу історичного розвитку фундаментальних наукових теорій (Кун);

- філософія уявляється лише як компонент структури науки, а не як автентичне (справжнє) знання (Лакатос).

2. Антропологічний напрям у західній філософії

Антропологізм – філософська концепція, згідно з якою людина є найвищим предметом філософського знання.

Філософська антропологія – течія в західноєвропейській, переважно німецькій, філософії ХХ ст.

Найближчі попередники філософської антропології –
Ф. Ніцше, В. Дільтей, З. Фрейд та ін.

Основні представники філософської антропології:

Макс Шеллер – німецький філософ;

Гельмут Плеснер – німецький філософ;

Арнольд Гелен – німецький філософ.

Макс Шеллер (1874 – 1928) – один із основоположників філософської антропології, основоположник аксіології.

Основні праці: “Місце людини в космосі” (1928), “Людина й історія”, “Про вічне в людині” (1923).

Філософська антропологія, за Шеллером, - це фундаментальна наука, яка покликана вирішувати такі проблеми:

- взаємопов’язаність людини із природою як основою всього суцього та її походження;
- фізичні, психічні й суто духовні прояви людського у світі;
- основні тенденції та закони біологічного, психічного, духовного і соціального розвитку.

У праці “Місце людини в космосі” Шеллер намагався дати відповідь на питання про те, чи відрізняється принципово інтелект тварини (якщо вона його має) від людського. Філософ дійшов висновку, що людське існування не є простим запереченням тваринного способу життя. Людина – принципово інша істота, особливістю якої є духовність. Основна здатність людини – спрямованість до Бога, переживання абсолютних вищих цінностей, потреб, інтересів. Шеллер стверджував, що, на відміну від тварини, людина – це “вічний протестант”. Вона завжди прагне вийти за межі свого “тут – і тепер – буття”.

Згідно з Шеллером, любов – це акт сходження, злету, що супроводжується миттєвим осягненням найвищої цінності об'єкта. Специфіка любові полягає в тому, що вона може бути спрямована тільки на особистість як носія цінності, але не на цінність як таку.

Гельмут Плеснер (1892 – 1985) – відомий представник філософської антропології в Німеччині.

Основні твори: “Ступені органічного й людина. Вступ до “Єдність почуттів (1923), філософської антропології (1928), “Сміх і плач” (1941).

Автор цих творів обґрунтував філософську антропологію як науково-філософську систему знань, яка трактує людину як ексцентричну істоту. Ця істота постійно прагне до виходу за межі безпосереднього буття, до нескінченної самозміни. Людина, за Плеснером, – істота, що посідає центральне місце у світі. Вона є синтезом біофізичних аспектів її сутності та духовного наповнення. Сутність людини виражається в її поведінці, набуваючи найрізноманітніших форм.

Людині властива ексцентричність, вона постійно шукає центр свого буття поза собою. Це прирікає її на вічні пошуки, прагнення до самовдосконалення. На відміну від тварин, що тотожні своєму тілу, людина живе у своєму тілі, ніби у футлярі. Тому людське існування має подвійний зміст – тілесну сутність і сутність у тілі. Лише людина відрізняється ексцентричною позиційністю, оскільки завдяки самосвідомості вона вмє ставитися до себе рефлексивно.

Із себе – і тільки із себе людина має зробити те, чим вона повинна бути. І тому вона від природи схильна до культівування самої себе.

Арнольд Гелен (1904 – 1976) – один із основоположників біологічно-філософської антропології.

Основна праця: “Людина. Її природа та місце у світі”.

А. Гелен характеризує людину як істоту “недостатню, недорозвинену”, обтяженою вадами, незахищену від навколишнього середовища. Особливе становище людини зумовлене відсутністю інстинкту самозбереження. Через біологічну недосконалість у людини сформувався особливий практичний інтелект. Завдяки інтелекту людина отримує змогу пристосовувати природу до себе, створювати власне середовище існування – світ культури. Людина – істота, що працює на своє майбутнє, формує і виправляє саму себе й навколишній світ. Визначальним поняттям для розуміння людини є “культура”.

Біологічну неповноцінність людини компенсує суспільство з його соціальними інститутами, що регулюють суспільне життя.

Таким чином, філософська антропологія звернула увагу на певну недосконалість людського організму. Є різні точки зору щодо того, що таке людський розум. З одного боку, він є джерелом сили й унікальності людини, з іншого боку – розум не завжди може вказати нам шлях до розуміння, істини й мудрості. Дехто сприймає розум не як “благословення людини, а як її прокляття”. Невипадково інколи говорять: “світ збожеволів”, “горе від розуму”.

Основні ідеї А. Гелена

- Осмислення вкоріненості людини у світ та її якісної специфіки;
- людина – істота ексцентрична. Вона постійно хитається між пошуками рівноваги зі світом і намаганням зруйнувати рівновагу в суспільному житті;
- людина є “біологічно обмеженою істотою”, вона не завершена і не закріплена в тваринно-біологічній систематизації;
- усі соціальні інститути є формами доповнення біологічної обмеженості людини;
- людське існування не є простим запереченням тваринного способу життя. Особливістю людини є її духовність;
- завдяки дистанції, з якої людина спостерігає себе саму, життя для неї – це виконання поставленого нею ж завдання.

3. Екзистенціалізм як філософський напрям

Екзистенція (від лат. *existo* – "існую") – специфічно людське, неповторно-унікальне існування у світі.

Попередники екзистенціалізму:

Сьорен К'єркегор (1813 – 1855) – датський філософ,
Артур Шопенгауер, Фрідріх Ніцше та ін.

Основоположники екзистенціалізму

Мартін Гайдеггер (1889 – 1976) – німецький філософ;
Карл Ясперс (1883 – 1969) – німецький філософ, психіатр.

Основні представники екзистенціалізму:

Жан-Поль Сартр – французький філософ, письменник, основоположник атеїстичного екзистенціалізму;

Габріель Марсель – французький філософ, драматург;

Альбер Камю – французький філософ, письменник, драматург;

Мігель де Унамуно – іспанський філософ, письменник, представник атеїстичного екзистенціалізму;

Нікколо Аббаньяно – італійський філософ та інші.

Ж.-П. Сартр (1905 – 1980) – послідовник Гайдеггера і Гегеля. Основними філософськими працями Сартра є: “Буття і ніщо” (1943), “Екзистенціалізм – це гуманізм” (1943), “Матеріалізм і революція” (1946), “Проблема методу” (1947), “Критика діалектичного розуму” (1960) та ін. Художні твори: роман “Нудота” (1938), театральні п’єси “Мухи” (1943) і “Під замком” (1945).

Головною філософською працею вважається “Буття і ніщо”. Автор виділяє три сфери буття, а саме “для-себе-буття”, “в-собі-буття” і “буття-для-іншого”. Буття для себе – це буття свідомості. Буття в собі – це об’єктивна реальність. Буття для іншого – вираження конфлікту між “я” і “ти”, це ставлення до іншого і власна свобода в очах інших.

За Сартром, людина є таким буттям, завдяки якій у світ приходять ніщо. Поза людиною, в природі, одне буття завжди переходить в інше, а для людини існує як буття, так і небуття. Власну сутність людина створює через свободу та вибір.

Що б не відбувалося, людина сама обирає, що прийняти, що відкинути, який шлях у житті обрати.

Люди не реалізують своєї свободи з двох причин: перша – страх смерті змушує людину ховатися від неї, живучи “як всі”, друга – свобода вимагає відповідальності. Коли людина діє від себе, а не за вказівкою, треба мати сміливість взяти на себе відповідальність за наслідки таких дій. Смысл людського життя полягає в тому, щоб знайти себе, досягти справжнього буття. Один із можливих шляхів – трансценденція, тобто вихід за межі споглядально-чуттєвого способу буття, детермінованого зовнішніми чинниками, до самого себе, єдиного і неповторного.

Г. Марсель (1889 – 1973) – основоположник католицького екзистенціалізму. Основний твір: “Бути і мати” (1935).

Людське життя Марсель розглядав переважно як протиріччя між тим, чим ми володіємо (речі, думки, почуття), що ми “маємо”, і тим, чим ми “є”, що становить нашу сутність. Те, чим ми володіємо, поневолює нас, робить своїми служниками. У “володінні” виявляється хижацька установка щодо світу, ближніх і себе самого. Але за такої установки людина не виправдовує свого справжнього призначення. Вона споконвіку живе не відособлено, а разом із близькими і в Божественному бутті.

Філософія Марселя *теоцентрична*. Любов до людей виростає з любові до Бога. Існування Бога не потребує доказів. Філософії діяльності протиставляється філософія почуттів. Проповідь віри, терпіння, смиренності, покірності долі – такий основний зміст філософії екзистенціалізму Г. Марселя.

А. Камю (1913 – 1960) народився в родині сільськогосподарських робітників. Після закінчення ліцею вступив на філософсько-історичний факультет, де вивчав філософські тексти Ніцше, Ясперса, Достоевського, Шестова. Основні твори: “Сторонній”, “Міф про Сізіфа”, “Людина, яка бунтує”, роман-притча “Чума”. Камю був також талановитим актором, драматургом,

журналістом. З часом на перший план у його творах вийшла тема *самогубства*, до чого призвели проблеми в його особистому житті. Він хворів на туберкульоз, розпався його перший шлюб. У 1957 р. Камю було присуджено Нобелівську премію в галузі літератури.

Особливого значення для філософа набула тема *абсурду*. Камю вбачав два виходи із ситуації абсурду: 1) самогубство – примирення з абсурдом; 2) утеча від абсурду.

У центрі уваги досліджень Камю перебувала етика: скінченність людського життя, неминучість смерті роблять життя безглуздим й абсурдним.

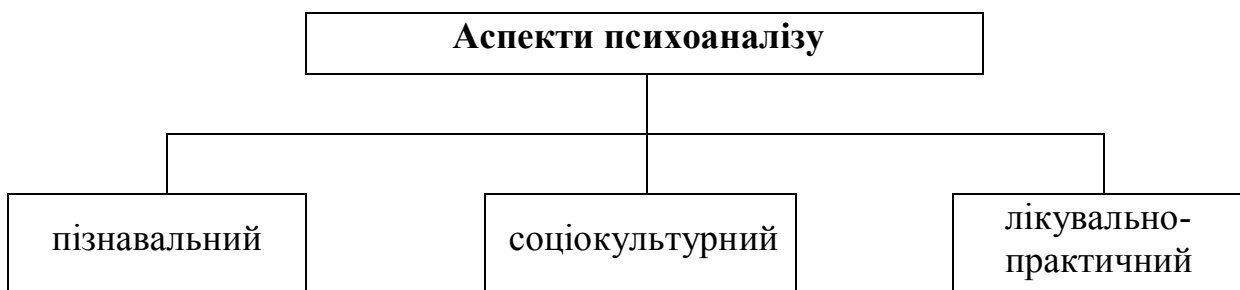
Протест людини проти умов свого існування і став темою твору “Людина, яка бунтує”. Саме в бунті Камю шукав свободу і права людни.

Основні ідеї екзистенціалізму

- Унікально-неповторне існування людини робить її недосяжною для раціонального осягнення;
- справжня натура людини виявляється у межових ситуаціях – між життям і смертю. З цього моменту людина усвідомлює саму себе;
- суспільство, держава – чужа, ворожа людині реальність;
- шляхом від тиранії до цивілізації є бунт, який пов’язаний з усвідомленням людиною свободи;
- свобода – це “тотальний вибір”. Навіть відмова від вибору є вибором – “вибір не обирати”; людина повинна постійно віднаходити себе, відтворювати себе у найменших деталях.

4. Психологія і психоаналіз

Психоаналіз – учення про позасвідоме, його роль у житті людини, про конфлікти та гармонію позасвідомого і свідомості.

Основоположник психоаналізу – *Зигмунд Фрейд* – австрійський психіатр, психолог і філософ.

Основні твори З. Фрейда

“Тлумачення сновидінь”, “Нарис історії психоаналізу”; “Масова психологія й аналіз людського “Я” та інші.

З. Фрейд (1856 – 1939) народився в Чехії у родині торговця-єврея. Пізніше родина переїхала до Відня, жила досить бідно. У школі Фрейд вирізнявся блискучими знаннями, добре володів латинською, грецькою, англійською, французькою, італійською мовами. У 1873 р. він вступив до Віденського університету з метою вивчення медицини, після навчання став фахівцем із нервових хвороб.

Вивчаючи різні неврози, З. Фрейд дійшов висновку, що вони зумовлені дією досить потужного шару людської психіки. Цей шар він назвав **несвідомим**. Людська психіка за своєю будовою нагадує айсберг: найбільша, прихована, але і найпотужніша частина – це несвідоме, прояви у людській психіці головних інстинктів життя. Ці інстинкти сягають коріннями ще передпсихічних процесів, тому вони несвідомі. Щодо видимої частини “айсбергу”, то вона складається з двох частин: одна з них – це **свідоме**, усвідомлене, друга – **надсвідоме**, привнесене в людську свідомість нормами соціального життя.

Несвідоме невидиме, але воно присутнє у психіці й відіграє величезну роль у життєдіяльності кожної людини. До змісту несвідомого, за Фрейдом, входять два найпотужніші інстинкти: “лібідо” (“ерос”) – сексуальний інстинкт, та “танатос” – інстинкт смерті й руйнування. Все живе народжується і вмирає, тому воно водночас прагне до самопродукування та знищення існуючого.

Проте ці інстинкти суперечать культурі, яка являє собою систему певних заборон (табу). Інстинкти спонукають мати те, що заборонено культурою і нормами соціального життя. Людина опиняється у ситуації, коли, з одного боку, на неї тиснуть недозволені інстинкти, а з іншого – існують правові, моральні, естетичні та інші норми.

Така напруга може зруйнувати людську особистість. За цих умов соціум шукає способи “розвантаження психіки”. З одного боку, суспільство завжди припускало існування певних “дозволених форм недозволеного”. Це оргії, пов’язані з культом давньогрецьких, давньоримських богів (вакханалії), танці, балет, показ мод та ін. З іншого боку, існують форми сублимації – непрямого вивільнення енергії несвідомого. Це, наприклад, малювання оголених тіл, еротика у художніх фільмах тощо. Сублимація є необхідним показником цивілізації. Чим вищий рівень цивілізації, тим більше енергії людина сублимує.

Там, де слабшає контроль свідомості, виникають захисні механізми, що виражаються в несвідомому. Сновидіння, як і неврози, нормальної людини є цим наповненням витіснених бажань. Сновидіння містять у собі прихований зміст. Справжній зміст сновидінь не можна зрозуміти без розшифровки. Уві сні часто реалізуються прагнення людини, які не були реалізовані у стані неспанья.

Фрейд увів у психоаналіз поняття “комплекс”. Едипів комплекс, за Фрейдом, - витіснені в несвідоме ревнощі дитини до одного з батьків

протилежної статі. Наслідком цього комплексу є агресивність. Цей комплекс долається шляхом ідентифікації себе з одним із батьків своєї статі, самореалізації та сублімації надлишків сексуальної енергії (лібідо) у творчості.

Основні положення психоаналізу

- Створюється класична модель психіки людини: “Воно” (позасвідоме, або підсвідоме), “Я” (свідомість, або “Его”) та “Над-Я” (“Супер-Его”, або “Цензор”);
- головним рушієм поведінки людини вважаються два інстинкти: самозбереження та сексуальний;
- позасвідоме (підсвідоме) – джерело сексуальної енергії – лібідо. Лібідо (потяг, бажання) – психічна енергія, яка спрямовує діяльність людини;
- позасвідоме і свідомість перебувають у постійному конфлікті, який розв’язується шляхом витіснення – повернення позасвідомих імпульсів до своїх витоків, а також сублімації;
- сублімація (лат. “високо піднімаю”) – зміна, раціоналізація несвідомих потягів, реалізація їх у формі діяльності, прийнятної для суспільства.

Неофрейдизм – напрям у філософії та психології, який визнає значення психоаналізу Фрейда й обґрунтовує його обмеженість.

Основні представники неофрейдизму

Карл Юнг (1875 – 1961) – швейцарський психолог, психоаналітик, основоположник аналітичної психології;

Основні твори: “Психологічні типи”, “Архетипи і колективне позасвідоме” тощо.

К. Юнг у 1907 р. познайомився із З. Фрейдом, але невдовзі у них з’явилися серйозні теоретичні розбіжності. Юнг висунув концепцію колективного несвідомого й архетипів, трактував лібідо не як сексуальну енергію, а як психічну енергію взагалі.

Головна заслуга Юнга полягає у відкритті “**колективного несвідомого**”, яке являє собою залишки примітивної психіки первісної людини. Він увів у психоаналіз поняття “комплекс Електри”, під яким розумів уроджений еротичний потяг дівчинки до батька і пов’язане з ним несприйняття матері. Електра – дочка міфічного царя Аргоса Агамемнона та Клітемнестри – дочки спартанського царя Тіндарея. Коли Агамемнон воював під Троєю, Клітемнестра зрадила його з Егістом. Після повернення чоловіка Клітемнестра вбила його. Електра ненавиділа матір та її коханця, звинувачуючи її у смерті батька. Вона

намовила свого брата Ореста помститись за Агамемнона. Орест убив матір і Егіста.

“Коллективне несвідоме” – це відображення досвіду попередніх поколінь. Його змістом є архетипи, завдяки яким здійснюється смисловий зв’язок епох, підтримується духовна цілісність культур. Реальний прояв архетипів у житті – це існування міфів, казок, видінь. Архетипи допомагають культурам постійно відтворювати своє минуле. Усі існуючі ідеали – це певні варіанти архетипів. Наприклад, поняття “батьківщина” ототожнюється з образом матері. Архетип змушує вийти за межі людського, адже люди завжди відчували потребу в богах.

За Юнгом, структура людської психіки складається із чотирьох основних елементів:

- особистої свідомості;
- колективної свідомості;
- особистого несвідомого;
- колективного несвідомого.

К. Юнг виділив два основні протилежні типи особистостей: екстравертний та інтравертний. Екстравертний тип далекий від самоспоглядання, самоаналізу, самооцінки. Його психічна енергія спрямована на зовнішнє середовище. Натомість психічна енергія інтраверта спрямована всередину самого себе.

К. Юнг виділив чотири типи усвідомлення особистісного буття в часі.

1. Емоційний тип. Для представника даного типу час циркулює: минуле стає сьогоденням, а потім знов повертається в минуле, як спогад. Людям такого типу здається, що час змінюється, а вони самі – ні. Їм простіше перетворити буття, ніж перетворити себе.
2. Ситуативно-сенсорний тип. Люди цього типу сприймають сьогодення в усій повноті й ігнорують свій минулий досвід. Неувага до минулого і майбутнього пояснює прагнення людей цього типу до все нових і нових відчуттів. Вони згодні пережити будь-яке відчуття, ніж не мати жодного.
3. Мислительний тип. Представники цього типу сприймають ходу часу як його рух із минулого в майбутнє. Для них важливо, щоб усі вчинки органічно поєднувалися в певну єдину концепцію. Випадковість зведена до мінімуму. Перш ніж діяти, вони серйозно розмірковують. Їм не властива швидкість рішень і дій.
4. Інтуїтивний тип. Для людини цього типу сьогодення – лише бліда тінь, минуле у тумані. Життя цих людей – майбутнє. Те, що буде, для них реальніше за те, що відбувається. Вони нетерплячі, постійно змінюють один вид діяльності на інший. Ці люди надихають інших, пропагуючи своє бачення майбутнього.

Основні ідеї К. Юнга

- Критичне ставлення до перебільшення ролі сексуальних потягів у житті людини;
- лібідо – не лише сексуальні зваби, а й психічна енергія, яка визначає всю життєдіяльність людей;
- людську психіку, крім індивідуального несвідомого, визначає колективне несвідоме;
- зміст колективного несвідомого становлять архетипи (наскрізні символічні структури історії культури);
- архетипи становлять основу загальнолюдської символіки, є умовами інтуїції, колективним осадом історичного минулого, що зберігається в пам'яті людства;
- архетипи виявляються у формах різних бачень, релігійних уявлень, втілюються у міфах, казках, снах, у випадках розумового розладу тощо;
- мета філософії – допомогти людині зрозуміти сенс архетипів, а через них – себе у світі.

Еріх Фромм (1900 – 1980) – німецько-американський психолог і філософ.
Основні твори: “Втеча від свободи”, “Мати чи бути?”, “Людина для себе” тощо.

Е. Фромм намагався пов'язати дію несвідомого, як і всієї людської психіки взагалі, із соціальним життям.

У праці “Мати чи бути?” Е. Фромм схарактеризував два типи (модуси) системної організації цінностей.

1. Модус володіння – це жагуче бажання здобувати, утримувати, реалізовувати чи зберігати речі. Цей модус зумовлений інстинктом самозбереження.
2. Модус буття. Його орієнтири: незалежність, свобода, критичне мислення. Особливостями модусу буття як способу існування Е. Фромм вважав:
 - альтруїстичну солідарність на протипагу егоїзму;
 - активність, спілкування з іншими людьми;
 - вихід із кола самотності й егоїзму;
 - самопожертву;
 - єднання з іншими людьми, суспільством, природою.

Е. Фромм звертав увагу на проблему добра і зла. Люди, за Фроммом, наділені патологічною агресивністю. Ставши на шлях прояву тваринних інстинктів, людина зазнає саморуйнування. Людина агресивна ще й тому, що деструктивні, руйнівні процеси пов'язані з меншими витратами енергії.

Е. Фромм запропонував ряд способів, завдяки яким можна змінити загальну ціннісну установку – з “володіння” на “буття” і тим самим здійснити перехід до нового суспільства. Одним із таких способів є це орієнтація на любов, як основу продуктивного характеру і критерій буття людини.

Основні ідеї Е. Фромма

- Критика фрейдівського панпсихізму;
- сучасне суспільство хворе. Хвороба виявляється у деструктивізмі – прагненні руйнувати все і вся, у погоні за владою, престижем, у алкоголізмі, наркоманії тощо;
- багатство не робить людину щасливою;
- вводить поняття “соціальний характер”, яке пов’язує психіку людини та соціальну структуру суспільства;
- розробляє “гуманістично орієнтований психоаналіз”, мета якого – саморозвиток людини, її моральне відродження, відновлення гармонії між індивідом і природою;
- дійсною цінністю людини є здатність до любові.

5. Філософська герменевтика

Герменевтика – філософська течія, що досліджує теорію і практику тлумачення знакових систем (текстів) та інших проявів думки. Своєю назву філософська герменевтика отримала від імені давньогрецького бога Гермеса, який був посередником між богами і людьми – тлумачив волю богів людям і повідомляв богам бажання людей.

Основні представники філософської герменевтики

Фрідріх Шлейєрмахер (1768 – 1834) – німецький теолог і філософ;

Вільгельм Дільтей (1833 – 1911) – німецький філософ;

Ганс-Георг Гадамер (1900 – 2001) – німецький філософ;

Поль Рікер (1913) – французький філософ;

Юрген Габермас (1929) – німецький філософ.

Основні ідеї представників філософської герменевтики

- Основне питання: як зрозуміти автора того чи іншого тексту, що первинне – текст чи його смисл?;
- мова є “фундаментальним шаром конструювання світу”. Саме через мову людина розуміє світ і себе в ньому;
- розуміння досягається за допомогою дивінації, “втілення” в душу автора того чи іншого твору;

- стосунки між автором тексту, текстом і читачем є “герменевтичним трикутником”;
- процес розуміння має циклічний характер (“герменевтичне коло”). “Щоб зрозуміти ціле, необхідно зрозуміти його частини. Але для розуміння окремих частин необхідно мати уявлення про ціле”. Щоб зрозуміти Священне Писання, треба вірити в нього. Але щоб вірити у Священне Писання, треба його зрозуміти;
- на засадах взаємопорозуміння можна створити справжнє демократичне суспільство.

6. Прагматизм

Прагматизм – філософський напрям кінця XIX – XX ст., найбільш характерний для американської філософії, який має на меті знаходження конкретних засобів, що допомагають людям вирішувати конкретні життєві проблеми на практиці.

Основоположники прагматизму – американські філософи **Чарльз Пірс** (1839 – 1914) та **Вільям Джеймс** (1842 – 1910).

Особливий внесок у подальшу розробку прагматизму зробив **Джон Дьюї** (1859 – 1952).

Основні ідеї послідовників прагматизму

- Мета філософії – вдосконалення людського досвіду;
- шляхами вдосконалення досвіду є:
 - 1) удосконалення самого суспільства. Накопичення досвіду відбувається за умови взаємодії індивіда із суспільством;
 - 2) основним засобом удосконалення досвіду є застосування наукових методів, “високих технологій”;
 - 3) удосконалення мислення;
- ознаками наукового методу є:
 - 1) здатність до самовиправлення;
 - 2) здатність до дії;
 - 3) істинність (істинними є тільки ті методи, які привели до мети);
- з подоланням меж між розумовою і фізичною працею зникають суперечності між матеріалізмом та ідеалізмом;
- мета і благо не можуть бути абстрактними, вони конкретні;
- основними благами є здоров’я, добробут, честь, дружба, освіченість, помірність, справедливість.

7. Структуралізм і постструктуралізм

Структуралізм – філософський напрям, що спирається на тезу про структурно-організовані системи буття.

Засновником структуралізму вважається **Клод Леві-Стросс** (1908) – французький філософ, антрополог.

Основні представники структуралізму

Жак Лакан (1901 – 1981) – французький філософ.

Мішель Фуко (1926 – 1984) – французький філософ.

Основні ідеї структуралізму

- За допомогою аналізу “несвідомих” структур розуму можна розкрити закони структурування суспільного життя;
- подолання суспільних суперечностей відбувається за допомогою міфу;
- обґрунтування об’ємності, структурності та багатоступеневості людської психіки;
- розгляд людської сексуальності не як природного явища, а як політичної конструкції;
- ретельна розробка механізму комунікації.

Постструктуралізм (постмодерн) – течія філософії науки, лінгвістики, літератури, мистецтва.

Основні представники постструктуралізму

Жак Дерріда (1930) – французький філософ;

Жіль Дельоз (1925 – 1995) – французький філософ, один із авторів концепції шизоаналізу;

Жан-Франсуа Ліотар (1924 – 1998) – французький філософ;

Жан Бодріяр (1929) – французький філософ та інші.

Основні ідеї представників постструктуралізму

- Будь-яка реальність ототожнюється зі своєрідним письмовим текстом. Як текст розглядаються суспільство, культура, історія, література і сама людина;
- тексти багатозначні. Серед безлічі значень тексту немає “єдино істинного”;
- заперечення точної науковості, чітко вивіреного понятійного апарату, логіки, формул, схем, таблиць;
- відмова від спроб систематизувати світ, оскільки події завжди випереджають теорію;
- критика попередньої філософії за її “логоцентризм” (спроба в усьому знайти смисл і порядок, виявити першопричину), “раціоцентризм”, “теоцентризм” і навіть “фаллоцентризм” (ігнорування жіночого начала);
- істини не існує. Вона належить висловлюванню; "там, де нема речень, нема й істини" (Р. Рорті);
- уважне ставлення до всього нестабільного, випадкового, суперечливого, фрагментарного;
- пошуки шляхів розв’язання суперечностей сучасного світу;
- пошук за всіма філософськими цінностями мови влади і влади мови;
- на зміну лінійному мисленню має прийти поліфонія думок про світ, соціум і людину.

8. Соціально-критичний напрям сучасної філософії Заходу (неомарксизм)

Неомарксизм – соціально-філософські погляди представників Франкфуртської школи, які об’єдналися на ліворадикальних позиціях навколо франкфуртського інституту соціальних досліджень.

Основні представники неомарксизму

Макс Хоркхаймер (1895 – 1973) – німецький філософ і соціолог;

Теодор Адорно (1903 – 1969) – німецький філософ і соціолог;

Герберт Маркузе (1898 – 1979) – німецько-американський філософ і соціолог;

Юрген Габермас (1929) – німецький філософ і соціолог та інші.

Основні ідеї неомарксистів

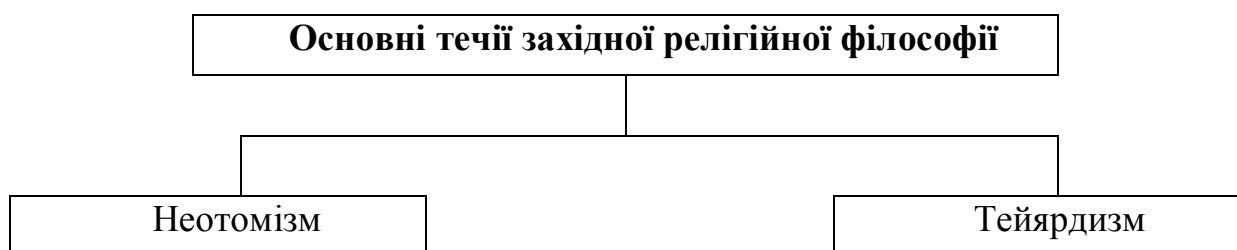
- Створюється “негативна діалектика”, основним принципом якої є заперечення тотожності речей і понять;
- предмет пізнання не є чимось зовнішнім, а є продуктом діяльності людини;
- розробка критичних теорій, які мають допомогти людині вистояти під натиском авторитарних режимів;
- намагання поєднати марксизм з екзистенціалізмом і фрейдизмом (Маркузе);
- викриття соціальних маніпуляцій на ґрунті ідеології, результатом яких є формування “одновимірної” людини;
- революційною силою є не пролетаріат, а “критично мисляча інтелігенція”;
- у культурі та мистецтві панує тенденція комерціалізації, стандартизації, псевдоіндивідуалізації (Адорно).

9. Сучасна західна релігійна філософія

Релігія – духовний феномен, який виражає віру людини в існування надприродного Начала і є для неї засобом спілкування з ним та входження в його світ. Релігія слугує засобом самовизначення людини у світі на основі відчуття наявності в собі надприродного начала і віри в можливість свого прилучення до Вищої Сутності.

Процес розширення впливу релігії на суспільство називається **сакралізацією**.

Головне питання релігійної філософії стосується ставлення Бога до створеного ним світу та людини і ставлення людини до Бога.

Неотомізм – релігійно-філософський напрям, що виник і розвивається на засадах тлумачення вчення Томи Аквінського; нині це офіційна філософська доктрина католицької церкви.

Основні представники неотомізму XX ст.

Анрі Жільсон (1884 – 1978) – французький релігійний філософ;

Жак Марітен (1882 – 1973) – французький філософ;

Юзеф Бохенський (1902 – 1995) – швейцарський філософ та ін.

Основні ідеї неотомістів

- Бог створив світ, який є проявом його сил і можливостей;
- людина створена “за образом і подобою Бога”, їй притаманні розум і вольна воля;
- джерелами пізнання світу є розум (наука) і божественне одкровення;
- тексти священних книг не можна тлумачити буквально. Бог не міг говорити про смисл творіння мовою формул вищої математики, теоретичної фізики, хімії. За таких умов божественна “блага звістка” не була б прийнята первісними племенами “обраного народу” (іудеїв), тому Бог вдався до алегоричної мови;
- говорячи про “дні творіння”, Бог мав на увазі мільярди років, протягом яких розвивався сучасний світ;
- буття і пізнання невіддільні від віри.

Тейярдизм – один із напрямів релігійної філософії, засновником якого був ***Тейяр де Шарден*** (1881-1955), французький філософ, католицький теолог.

Основні твори Тейяра де Шардена

“Феномен людини”, “Майбутнє людини”, “Плин Універсуму”.

Основні ідеї послідовників тейярдизму

- Поєднання наукової теорії еволюції з елементами християнської релігії;
- духовною силою, що спонукає Космос до еволюції, є енергія, яка зростає у процесі еволюції;
- необхідною умовою еволюції самої людини є духовний прогрес;
- метою космічної еволюції є “пункт Омега” – символічне визначення Ісуса Христа;
- космічна еволюція має свої стадії – “переджиття”, “життя”, “думки” та “наджиття”;

- ключем до подальшого вдосконалення світу є поява людини на стадії “думки”;
- джерелом і умовою переходу до стадії “наджиття”, на якій здійснюється єднання душ людей після завершення історії у космічному Христі, є самосвідомість.

Резюме

1. Сучасна світова філософія тісно пов'язана з кризою класичної філософської традиції. Її істотними рисами є переважна некласичність, плюралізм, що визначає розмаїтість шкіл і напрямів; ірраціоналізм – учення, згідно з яким основою світу проголошується щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання є інтуїція, почуття.

2. Незважаючи на різнобарвність сучасної світової філософської думки, в її змісті можна виділити такі основні напрями: сцієнтистські, антропологічні, релігійно-філософські та ін.

3. Напрямами сцієнтистського зразка є такі, які вбачають своє основне завдання у співпраці з наукою. Вони духовно впливають на ті прошарки населення, які намагаються вирішити свої світоглядні проблеми за допомогою наукових методів.

4. Різноманітними та різноплановими напрямами антропологічного спрямування є: екзистенціалізм, що намагався і намагається взяти за основу філософії проблему сенсу людського життя, морального вибору, розглядаючи людину в стані "межової ситуації"; філософська антропологія, яка вважає за необхідне всебічний розгляд людини. У фрейдизмі та неофрейдизмі психоаналітичне бачення людини ґрунтується на відокремленні свідомих і несвідомих аспектів людської діяльності. У структуралізмі людина розглядається як пасивний об'єкт незмінних історичних, соціокультурних та етногеографічних структур.

5. Важливе місце в духовному житті ХХ – ХХІ ст. належить релігійній філософії, яка розглядає людину в невід'ємних зв'язках із Богом, Абсолютом.

6. Наприкінці ХХ ст. певного поширення набув філософський постмодерн, який постає проти будь-яких обмежень філософського експериментування.

Теми рефератів

1. Емпіріокритицизм Е. Маха.
2. Позитивізм О. Конта.
3. Постпозитивізм як сучасна теорія філософії науки.
4. Концепція культури З. Фрейда.
5. Екзистенціалізм А. Камю.
6. Неофрейдизм К. Юнга.
7. Тейярдизм як філософський напрям.

Питання для самоконтролю

1. Що таке неопозитивізм як філософська течія і хто її представники?
2. Які основні ідеї постпозитивізму?
3. Які основні концепції філософської антропології?
4. Які основні положення психоаналізу?
5. Які основні філософські ідеї К. Юнга?
6. Назвіть основних представників філософської герменевтики та їх ідеї.
7. Що таке прагматизм як філософська течія і які основні ідеї цього напрямку?
8. Що таке верифікація і фальсифікація знання з точки зору неопозитивізму та постпозитивізму?
9. У чому суть неотомізму як релігійно-філософського напрямку?
10. Що таке тейярдизм і в чому його суть?

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. Чим відрізняється класичний позитивізм від некласичного?
2. Чи є, на вашу думку, неопозитивізм у чомусь обмеженим і, якщо так, то у чому це полягає?
3. Що таке синергетика і які аспекти буття вона розкриває?
4. Чи є, на вашу думку, філософія лише компонентом науки, а не справжнім видом знання?
5. Як ви розумієте думку Г. Плеснера, що людині властива ексцентричність і вона шукає центр свого буття поза собою?
6. Як ви розумієте думку А. Гелена, що людина є “недорозвиненою” істотою?
7. Як ви розумієте вислів Ж.-П. Сартра, що власну сутність людина створює через свободу та вибір?
8. З. Фрейд увів у психоаналіз поняття “Едипів комплекс”, К. Юнг – “комплекс Електри”. Що означають ці комплекси?
9. Що, на вашу думку, означають поняття “герменевтичний трикутник” і “герменевтичне коло”?
10. З точки зору постструктуралізму (постмодерну), будь-яка реальність ототожнюється із своєрідним письмовим текстом. Як ви це розумієте?
11. Як ви розумієте поняття “негативна діалектика”?
12. Що таке неотомізм?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ
“Сучасна філософія Заходу”

I. Послідовником О. Конта був:

1. Джон Стюарт Міль.
2. Карл Маркс.
3. Артур Шопенгауер.
4. Фрідріх Ніцше.

II. Остання стадія розвитку людського духу і суспільства визначається Контом як:

1. Комунізм.
2. Постіндустріальна.
3. Індустріальна.
4. Позитивна.

III. Характерною рисою позитивізму є:

1. Пошук сутності речей.
2. Умоглядне пізнання.
3. Прагнення до абсолютної істини.
4. Орієнтація на світ чуттєво-сприйманних речей.

IV. Основними ідеями О. Конта були такі:

1. Людське мислення підкоряється закону трьох стадій – релігійної, метафізичної й позитивної.
2. Філософія є вінцем усіх наук.
3. Пошуки причин будь-яких подій – марна справа.
4. Основою перебудови політики, релігії й етики є соціологія і позитивна філософія.

Одна відповідь неправильна.

V. Основними ідеями неопозитивізму були такі:

1. Філософія має піддавати аналізу мову науки.
2. Мова – головний засіб позитивного сприйняття світу.
3. Основним принципом пізнання є верифікація (порівняння висловлювань з фактами).
4. Більшість загальнолюдських проблем мають бути включені у філософію.
5. Філософія має бути очищена від ускладненої мови.

Одна відповідь неправильна.

VI. Екзистенціалізм орієнтується на:

1. Вивчення навколишнього світу.
2. Пізнання сутності речей.
3. Наукові методи пізнання.

4. Особистість людини та її внутрішній світ.

VII. Основними ідеями екзистенціалізму були такі:

1. Унікальне існування людини робить її недосяжною для раціонального осягнення.
2. Справжня натура людини виявляється в її ставленні до інших.
3. Суспільство і держава ворожі людині.
4. Свобода – це тотальний вибір.

Дві відповідь неправильні.

VIII. Неофрейдист Карл Юнг стверджував:

1. Фрейд перебільшив роль сексуальних потягів.
2. Мета філософії – допомогти людині зрозуміти суть божественного творення.
3. Людську психіку, крім індивідуального несвідомого, визначає колективне несвідоме.
4. Зміст колективного несвідомого становлять архетипи.
5. Архетипи становлять основу загальнолюдської символіки.

Одна відповідь неправильна.

IX. Герменевтика орієнтується на:

1. Пізнання загальних закономірностей.
2. Індивідуальне й неповторне.
3. Інтуїцію та переживання.
4. Опис, а не пояснення.

Одна відповідь неправильна.

X. Еріх Фромм стверджував:

1. Сучасне суспільство хворе. Хвороба виявляється у деструктивізмі.
2. Багатство робить людину вільною й щасливою.
3. Існують два типи (модуси) системної організації цінностей – модус володіння і модус буття.
4. Дійсною цінністю людини є здатність любити.

Одна відповідь неправильна.

XI. До різновидів позитивізму можна віднести:

1. Логічний позитивізм.
2. Аналітичну філософію.
3. Постпозитивізм.
4. Герменевтику.

Одна відповідь неправильна.

XII. Визначальними рисами постпозитивізму є:

1. Інтерес до синергетики, як теорії, що вивчає найбільш загальні механізми самоорганізації складних систем.
2. Заміна принципу верифікації принципом фальсифікації – відмови від попередніх наукових теорій шляхом їх спростування.
3. Визнання пріоритету “філософії науки” над “історією науки”.
4. Сприйняття філософії як компоненту структури науки.
5. Оголошення філософії неавтентичним видом знання.

Одна відповідь неправильна.

XIII. Основними представниками філософської антропології були:

1. Карл Попер.
2. Макс Шеллер.
3. Томас Кун.
4. Гельмут Плеснер.
5. Арнольд Гелен.

Дві відповіді неправильні.

XIV. Філософська антропологія, за Шеллером, - це наука про:

1. Сутність і структуру людини.
2. Співвідношення релігії та моралі у людській свідомості.
3. Взаємопов’язаність людини із природою.
4. Духовні прояви людського у світі.
5. Основні тенденції біологічного, психічного, духовного й соціального розвитку.

Одна відповідь неправильна.

XV. З. Фрейд розглядав несвідоме як:

1. Підводну частину айсберга психіки людини.
2. Протилежне вимогам “Над-Я”.
3. Щось у принципі незбагненне й ірраціональне.

Одна відповідь неправильна.

XVI. Для постмодернізму характерні:

1. Асистемність.
2. Універсалізм і панлогізм.
3. Прогресизм.
4. Історизм.

XVII. Основними ідеями прагматизму були такі:

1. Мета філософії – вдосконалення людського досвіду.
2. Істинними є лише методи пізнання, які привели до певної мети.
3. Шляхами вдосконалення людського досвіду є:
 - а) удосконалення релігії;
 - б) удосконалення засобів виробництва.

4. Ознакою наукового методу є здатність до самовиправлення.
5. Основними благами людини є здоров'я, добробут, честь, дружба, справедливість.

Одна відповідь неправильна.

XVIII. Французький філософ Тейяр де Шарден стверджував:

1. Духовною силою, що спонукає Космос до еволюції, є енергія.
2. Космічна еволюція має свої стадії; “переджиття”, “життя”, “думки” та “наджиття”.
3. Основою подальшого вдосконалення світу є релігія, яка виникає на стадії “думки”.
4. Умовою переходу до стадії “наджиття” є людська самосвідомість.
5. Метою космічної еволюції є “пункт Омега”.

Одна відповідь неправильна.

ТЕМА 11. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

1. *Характерні риси українського світогляду.*
2. *Становлення філософської думки в Україні.*
3. *Філософсько-гуманістична думка в Україні XV – XVII ст.*
4. *Острозький культурно-освітній осередок (1576 – 1636).*
5. *Філософія Просвітництва у Києво-Могилянській академії.*
6. *Антропологічна спрямованість філософської думки Г.С. Сковороди.*

Література:

- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Бондар С. Історико-філософські студії писемної культури Княжої доби України: завершення і перспективи // Філософська думка. – 2004 – № 2.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990.
- Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К., 1999.
- Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
- Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.
- Історія філософії Керівн. авт. кол. В.Г. Кремень. – Х., 2003.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій. – К., 1999.
- Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К., 1997.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Сковорода Г.С. Пізнай у собі людину. – Львів, 1995.
- Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2001.
- Чижевський Д. Нарис з історії філософії на Україні. – К., 1992.
- Юркевич П.Д. Вибране. – К., 1993.

1. Характерні риси українського світогляду

- Відкритість, здатність до творчого синтезу різноманітних ідей світової філософської думки;
- плюралізм філософської думки;
- несприйняття абстрактного, відірваного від життя філософування;

- антеїзм (давньогрецький міфічний герой Антей черпав силу в матері-Землі). "Українська душа" формувалася на шанобливому ставленні до рідної землі та природи;
- екзистенційна зорієнтованість на внутрішнє духовне життя людини (екзистенція – унікальне специфічно людське існування у світі);
- кордоцентризм. Істинна сутність людини зосереджена в серці. Серцю належать почуття, розум, інтуїція, воля, пам'ять тощо;
- етизація філософської думки і тяжіння до проблем конкретної людини. Філософія розуміється не лише як теоретизування, а й як практична мораль;
- інтегрованість у літературу, громадсько-політичну думку;
- естетизм – пошанування краси в усіх її проявах.

2. Становлення філософської думки в Україні

Основні теми філософування Києворуської доби (XI – XII ст.)

- світобудова;
- сутність людини, її моральність, соціальна відповідальність;
- проблеми віри, величі й всемогутності Бога;
- співвідношення історії та вічності;
- взаємовідношення душі й тіла.

Основні представники

Іларіон Київський (? – бл. 1053) – перший митрополит з русів. Заклав теологічні та філософські підвалини християнства Київського.

Основний твір – “Слово про закон і благодать”.

Нестор (бл. 1050 – поч. XII ст.) – літописець, чернець Київсько-Печерського монастиря, один з імовірних авторів “Повісті временних літ”, яка є важливим джерелом для вивчення історіософських поглядів давньоруських мислителів.

Володимир Мономах (1053 – 1125) – видатний державний і політичний діяч, талановитий письменник і мислитель. Його твір “Повчання” можна віднести до текстів практичної філософії, де розглядаються проблеми світобудови, державної влади, сутності та моральності людини.

Кирило Туровський (бл. 1130 – бл. 1182) – єпископ м. Турів, мислитель, філософ. З позиції християнського антропоцентризму вирішував проблему душі та тіла.

Данило Заточеник. Основний твір – “Моління”. Звеличував розум як найвищу якість людини, проголошував самоцінність людини як особистості.

3. Філософсько-гуманістична думка в Україні XV - XVII ст.

Юрій Дрогобич (бл. 1450 – 1494) – мислитель-гуманіст. Одна з найвідоміших праць – “Прогностична оцінка поточного 1483 року”.

Основні ідеї

- Віра в силу людського розуму, його можливості щодо пізнання таємниць і закономірностей світу;
- людський розум є головною рушійною силою суспільного прогресу;
- у дусі неоплатонізму розробляв ідеї космічної любові, якою сповнений Всесвіт;
- людина здатна без Божого одкровення пізнавати світ;
- історія людства не є велінням Божим. Вона є людською драмою дій у лоні природних сил.

Павло Русин (бл. 1470 – 1517) – один із засновників гуманістичної культури в Україні.

Основні ідеї

- Спроможність людини власними силами за допомогою добродетелі досягти земного безсмертя;
- людина повинна мати право на повноцінне життя, на свободу совісті, слова, віри;
- найвищими якостями людини мають бути не багатства, титули та посади, а її розум, чесноти.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566) – український і польський гуманіст, філософ, історик.

Основні ідеї

- Обстоював суспільно-договірне походження держави;
- обґрунтував ідею природного права (незалежного від держави права, яке випливає з “природи” людини). Основним принципом природного права є життя у злагоді із законами природи, які є запорукою свободи людини;
- незалежність світської влади від церкви;
- моральним обов’язком людини є праця на благо суспільства;
- головною рушійною силою історичного розвитку є розум, освіта.

4. Острозький культурно-освітній осередок (1576 – 1636)

Основні представники Острозького культурно-освітнього осередку

Герасим Данилович Смотрицький (? – 1594) – перший ректор Острозької колегії, письменник-полеміст;

Клірик Острозький (? – ?) – письменник-полеміст;

Дем’ян Наливайко (? – 1627) – брат народного героя Северина Наливайка, проповідник-полеміст;

Іван Вишенський (бл. 1530 – 1620) – письменник-полеміст, філософ.

Основні філософські ідеї представників Острозької колегії

- Відкриття історичного часу;
- у пошуках причин історичних подій, вихід за межі провіденціалізму (релігійно-філософської концепції про історію людства як промислу Божого);
- нахил до пантеїзму (природа зливається з Богом);
- боротьба проти гноблення українського народу;
- самореалізація людини в земному житті;
- природна рівність усіх людей. Однакова здатність безпосередньо спілкуватися з Богом;
- свобода сумління.

5. Філософія Просвітництва у Києво-Могилянській академії

Основні просвітники Києво-Могилянської академії

Петро Могила (1596 – 1647) – фундатор академії, богослов і мислитель, митрополит;

Йосип Кононович-Горбацький (? – 1653) – один із перших професорів академії;

Інокентій Гізель (бл. 1600 – 1683) – богослов і філософ, ректор Києво-Могилянської академії;

Стефан Яворський (1658 – 1722) – письменник, церковний і політичний діяч, філософ;

Теофан Прокопович (1681 – 1736) – мислитель, богослов, церковний діяч;

Георгій Кониський (1717 – 1795) – учений, мислитель, письменник і поет.

Основні філософські ідеї професорів Києво-Могилянської академії

- Поступова переорієнтація з богопізнання на пізнання природи;
- обґрунтовується вчення про ненароджуваність і незнищенність матерії, невіддільність форми від матерії;
- фундаментом пізнавальної діяльності є відчуття;
- пріоритет розуму над волею, активна роль розуму;
- найкращою вчителькою розуму вважають логіку;
- велич, гідність, досконалість людини;
- активність людини має бути скерована на боротьбу зі злом;
- сенс життя полягає у творчій праці, спрямованій на власне і громадське добро;
- досягнення щастя – задоволення тілесних і духовних потреб пізнання істини;
- “земне” походження держави;
- суспільна злагода.

6. Антропологічна спрямованість філософської думки Г.С. Сковороди

Видатний український філософ **Григорій Савич Сковорода** (1722 – 1794) народився в селі Чорнухи Полтавської області в козацько-селянській родині. Після закінчення Києво-Могилянської академії він виїхав за

кордон, відвідав німецькі університети, подорожував Австрією, Польщею, Італією. Він є автором численних філософських праць, не всі з яких, на жаль, дійшли до нас. Філософ не залишив майбутнім поколінням своїх міркувань у вигляді готової системи, як, наприклад, у німецьких мислителів. Свої думки він виклав безсистемно у різних творах, які з'явилися друком у збірці через 100 років після його смерті.

Г. Сковороду часто називають українським Сократом. Він не тільки за способом життя нагадував давньогрецького мислителя, а й у його вченні практична філософія переважала над суто теоретичними питаннями. Головні його твори теж написані у формі сократових діалогів.

Провідна думка Г. Сковороди про взаємозв'язок життя і філософії сприяла зосередженню його уваги на релігійній і моральній проблематиці. Він прагнув виробити такі принципи, які б допомагали людині віднайти істинний шлях до щастя.

Важливою особливістю світоглядної системи Г. Сковороди є так звана "філософія серця". Поняття "серце" означає дух і символізує індивідуальність кожної людини як істоти духовної. У "філософії серця" перевага віддається ірраціональному шляху пізнання істини. "Саме із сердечної глибини виходять думки, що рухають давнішню плоть, – наголошував Г. Сковорода, – голова усього в людині є серце людське".

Ставлення Г. Сковороди до Бога і релігії можна назвати пантеїстичним. Бога як всемогутньої сили, що перебуває над природою і людьми, не існує. Він тотожний природі та має різні імена – "природа", "натура" тощо. Тому Бог всюдисущий, невидима натура. У трактаті "Вступні двері до християнської доброзвичайності" філософ відзначав: "Весь світ складається з двох натур: одна видима, друга – невидима. Видима натура зветься твар, а невидима – Бог". Невидима натура (Бог) первинна щодо видимої (матеріальної). Бог у всьому матеріальному, в нашій плоті, в кожному з нас, він вічний. "Ця невидима натура, чи Бог, усю твар прозирає й утримує; скрізь завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, але прозирливого й утримуючого його розуму не видно".

Усю дійсність Г. Сковорода поділяв на три гармонійно взаємопов'язані світи: макрокосм, мікрокосм і символічний світ, або Біблію. Кожен із них складається з видимої та невидимої природи. Найбільш повно ця концепція викладена у діалозі "Потоп зміїний".

Макрокосм – природний світ реальних, видимих речей і явищ. Він є "тінню" справжньої невидимої "природи" – Бога. Мікрокосм – малий світ, людина – теж складається з видимої та невидимої натур. Справжня людина народжується тоді, коли досягає невидимість, стає духовною, за умови, що вона пов'язана із своїм внутрішнім світом, еством якого є Бог. За своєю сутністю, за своїм "серцем" людина тотожна Богові. Пізнаючи своє ество, людина пізнає Бога. Посередником між макро – і мікрокосмом є третій, символічний світ – Біблія.

Питанню про те, як проникати в таємничий світ Біблії, запозичувати звідти повчальне знання, мислитель присвятив ряд творів, зокрема такий, як

“Книжечка про читання Святого Письма, названа Жінка Лотова”. Автор витлумачив символічний зміст ряду образів: Сонце – істина; змій – вічність; якір – утвердження; лелека – шанування Бога; зерно – думка та ін. Основним символом у Біблії є Сонце – істина, вічна натура, Бог.

Осердям філософії Г. Сковороди є його етика, яку він вважав наукою про людину, її щастя і шляхи його досягнення. Досягти щастя, на думку філософа, можна лише тоді, коли чинити за велінням своєї внутрішньої натури. Виявом внутрішньої натури мислитель вважав сродність із певним видом праці. **Правильний вибір “сродної праці”, тобто праці за покликанням, є істинним виявом людини.** За Г. Сковородою, принцип “пізнай себе” означає пізнання власних природних здібностей, нахилів до певного виду діяльності. “Несродна” праця – головне джерело великого нещастя. У творі “Розмова названа Алфавіт, або Буквар миру” Г. Сковорода закликав “жити по натурі”, за велінням Божим, тобто по сродності: **“Роби те, для чого народжений”**. Сам процес праці може бути насолодою для людини.

Отже, творча спадщина Г. Сковороди є важливим етапом у розвитку філософської думки в Україні. Саме в його філософії найбільш виразно виявилися такі специфічні риси українського світогляду, як кордоцентризм, антеїзм, екзистенційна неповторність людського існування, шанування краси в усіх її проявах.

Основні Ідеї Г. Сковороди

- Світ – це вічна матерія, безмежна і нескінченна у просторі й часі;
- світ складається з двох натур – видимої та невидимої, зовнішньої та внутрішньої. Видима натура – це світ речей, землі тощо. Невидимий світ – це дух, істина, Бог;
- усе існуюче поділяється на три види буття, або світи – великий (макрокосм), малий (мікрокосм) і символічний – Біблію;
- шлях пізнання невидимої натури – Бога – полягає в самопізнанні людини;
- людське самопізнання є основою пізнання законів природи;
- домінують не теоретико-пізнавальні здібності людини, а її “серце”. Звідси вимога “пізнай себе”;
- головне джерело всіх бід людських – “несродність” зі світом. Тому життя людей має ґрунтуватися на ідеї “сродної праці”;
- ідеальним може бути лише таке суспільство, яке забезпечує реалізацію творчих здібностей людини шляхом освіти.

Резюме

На підставі аналізу особливостей вітчизняної філософської думки виділяють такі етапи її розвитку.

1. Докласичний період: філософська думка Київської Русі, формування гуманістично-реформаційних ідей, які визначили ідеологію передбуржуазних рухів (Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський та ін.) і сприяли формуванню нового, раціоналістично-світського світогляду. Ідеї гуманізму, самоусвідомлення, протесту проти католицької експансії успішно розвивались братствами, представниками Острозького культурно-освітнього осередку та ін.

2. Класичний період: філософія Києво-Могилянської академії, філософські курси якої були досить ґрунтовними, широкими за світоглядною проблематикою. Відбулося чітке розмежування філософії та теології, увага зосереджувалася на ролі відчуттів, розуму і мови у гносеології, на значенні практичного використання знання у вченні про сутнісні сили людини. Найбільш ушлякеним вихованцем Києво-Могилянської академії був Г. С. Сковорода, який, маючи глибоку філософську освіту, створив цілісну філософську концепцію, що відродила традиції давньоруського філософування і спрямовувалася на органічне поєднання життя і філософської мудрості.

3. Некласичний період: філософські ідеї представників українського романтизму першої половини ХІХ ст., натуралістично-позитивістські ідеї другої половини ХІХ ст., новітня українська філософія. Цей період розглядатиметься в наступній темі.

Теми рефератів

1. Дмитро Чижевський як видатний український історик філософії.
2. Філософський зміст твору Іларіона Київського “Слово про закон і благодать”.
3. Проблеми світобудови у “Повчанні” Володимира Мономаха.
4. Філософія відродження в Україні.
5. Філософські погляди діячів культури Київської Русі.
6. Філософське Відродження в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте характерні риси українського світогляду.
2. Що являє собою традиція кордоцентризму в українській філософії?
3. Якою була філософсько-гуманістична думка в Україні у ХV–ХVІІ ст.?
4. Назвіть основних представників Острозького культурно-освітнього осередку і схарактеризуйте їх філософські ідеї.
5. Які філософські ідеї пропагували професори Києво-Могилянської академії?
6. У чому полягала антропологічна спрямованість філософської думки Г.С. Сковороди?

7. Покажіть вплив філософської думки доби Київської Русі на подальший розвиток історії філософії в Україні.

Проблемно-пошукові завдання і вправи

1. З якого часу, на вашу думку, слід починати відлік історії української філософії і чому?
2. Чому, на вашу думку, однією з характерних рис українського світогляду є “антеїзм”?
3. Чому, на вашу думку, філософія в Україні розуміється не лише як теоретизування, а й як практична мораль?
4. Якими аргументами можна підтвердити інтегрованість філософської думки України в літературу?
5. Чому, на вашу думку, Павло Русин вважається одним із засновників гуманістичної культури в Україні?
6. Станіслав Оріховський-Роксолан обстоював суспільно-договірне походження держави. Що це означає?
7. До основних філософських ідей представників Острозької колегії належить відкриття історичного часу. Як це зрозуміти?
8. Представники Києво-Могилянської академії обґрунтовували вчення про ненароджуваність і незнищенність матерії, невіддільність форми від матерії. Як це зрозуміти?
9. Г. Сковорода зауважив: “Світ ловив мене, та не спіймав”. Що, на вашу думку, він мав на увазі?
10. Який вид праці Г. Сковорода вважав “сродною”?
11. У літературі, присвяченій Г.С. Сковороді, його називали “харківським Діогеном”, “українським Сократом”, “селянським просвітником”, “містиком”, “пантеїстом”, “непослідовним матеріалістом”. Які з цих визначень, на вашу думку, відповідають сутності філософії Г.С. Сковороди, а які ні? Обґрунтуйте свою позицію.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ
“Становлення і розвиток філософської думки в Україні”

I. Характерними рисами філософської думки в Україні були:

1. Плюралізм.
2. Антеїзм.
3. Кордоцентризм.
4. Естетизм.
5. Пантеїзм.

Одна відповідь неправильна.

II. Основними темами філософування Києворуської доби (XI – XII ст.) були:

1. Світобудова.
2. Сутність людини.
3. Проблема віри та всемогутності Бога.
4. Взаємовідношення душі й тіла.
5. Взаємовідношення продуктивних сил і виробничих відносин.

Одна відповідь неправильна.

III. Філософсько-гуманістичну думку в Україні XV – XVII ст. розвивали:

1. Юрій Дрогобич.
2. Павло Русин.
3. Станіслав Оріховський-Роксолан.
4. Григорій Сковорода.

Одна відповідь неправильна.

IV. Станіслав Оріховський-Роксолан:

1. Обстоював суспільно-договірне походження держави.
2. Моральним обов'язком людини вважав віру в Бога.
3. Головним рушієм історичного розвитку проголошував божественне провидіння.
4. Запорукою свободи людини вважав життя у злагоді із законами природи.

V. Основними представниками Острозького культурно-освітнього осередку були:

1. Герасим Смотрицький.
2. Дем'ян Наливайко.
3. Северин Наливайко.
4. Іван Вишенський.
5. Клірик Острозький.

Одна відповідь неправильна.

VI. Основними філософськими ідеями професорів Києво-Могилянської академії були такі:

1. Переорієнтація з богопізнання на пізнання природи.
2. Обґрунтування вчення про ненароджуваність і неонищенність матерії, невіддільність форми від матерії.
3. Пріоритет волі над розумом.
4. Активність людини має бути спрямована на самовдосконалення.
5. Сенс життя людини полягає у творчій праці.

Дві відповіді неправильні.

VII. Антропологічна спрямованість філософської думки Г.С. Сковороди підтверджується такими твердженнями:

1. Усе існуюче поділяється на три види буття, або світи: великий (макрокосм), малий (мікрокосм) і символічний – Біблію.
2. Світ – це вічна матерія, безмежна і нескінченна у просторі й часі.
3. Домінують не теоретико-пізнавальні здібності людини, а її “серце”.
4. Головним джерелом усіх бід людських є егоїзм.
5. Життя людей має ґрунтуватися на ідеї “сродної праці”.

Одна відповідь неправильна.

ТЕМА 12. РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ У ХІХ – ХХ ст.

1. Філософські погляди представників українського романтизму ХІХ ст.
2. “Академічна” філософська думка в Україні ХІХ – початку ХХ ст.
3. Основні філософські та суспільно-політичні погляди українських письменників і публіцистів II половини ХІХ – початку ХХ ст.
4. Філософська думка в українській діаспорі

Література:

- Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000.
- Бондар С. Історико-філософські студії писемної культури Княжої доби України: завершення і перспективи // Філософська думка. – 2004. – № 2.
- Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К., 2001.
- Волинка Г.І., Гусев В.І., Мозгова Н.Г. та ін. Історія філософії в її зв'язку з освітою: Підручник. / За ред. Г.І. Волинки. – К., 2006.
- Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підручник. / За ред. Г. І. Волинки. – К., 1999.
- Горський В.С., Кислюк К.В. Історія української філософії: Підручник. – К., 2004.
- Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
- Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993.
- Історія філософії Керівн. авт. кол. В.Г. Кремень. – Х.; 2003.
- Качуровський М.О., Тарелкін Ю.П., Цикін В.О. Історія філософії в запитаннях і відповідях. – Суми: СумДПУ, 2009.
- Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2000.
- Огороднік І.В., Огороднік В.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій. – К., 1999.
- Огороднік І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К., 1997.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К., Львів, 2002.
- Філософія / За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2001.
- Чижевський Д. Нарис з історії філософії на Україні. – К., 1992.
- Юркевич П.Д. Вибране. – К., 1993.

1. Філософські погляди представників українського романтизму XIX ст.

Романтизм – ідейний і художній напрям, який виник у літературі та мистецтві наприкінці XVII – на початку XIX ст. і якому притаманні піднесеність і емоційна спрямованість.

Основні представники українського романтизму XIX ст.

Михайло Олександрович Максимович (1804 – 1873) – учений-енциклопедист, натурфілософ;

Микола Васильович Гоголь (1809 – 1852) – український і російський письменник і мислитель;

Микола Іванович Костомаров (1817 – 1885) – історик, письменник;

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819 – 1897) – історик, літератор, етнограф;

Тарас Григорович Шевченко (1814 – 1861) – поет, художник і мислитель;

Олександр Опанасович Потебня (1835 – 1891) – вчений, філолог, етнограф.

Основні ідеї романтизму

- Пошуки трансцендентних пояснень усіх проблем буття;
- тільки зігріті любов'ю Христа, всі слов'янські народи можуть прийти до правди та рівності;
- піднесення суб'єктивності, індивідуальності особи;
- ідея власної самоцінності українського народу;
- оспівування “серця”. П. Куліш порівнює серце з “глибоким колодязем”. У “серці” – надія, передчуття, провідна сила;
- знаряддям національної свідомості є мова. Мова породжує народний дух;
- відтворення трагедійності буття як наслідку гріхопадіння;
- не тільки людина наближається до Бога, а й Бог до людини. Ісус Христос, Божа Мати є ідеальними людьми (антропоцентризм);
- аналіз свобод людини як найважливішої проблеми буття;
- право народів на самостійне існування і розвиток;
- відміна кріпацтва;
- заперечення мовної та релігійної дискримінації.

2. “Академічна” філософська думка в Україні XIX – початку XX ст.

Памфіл Данилович Юркевич (1827 – 1874) – мислитель-філософ, один із теоретиків “філософії серця” (кордоцентризму).

Основні ідеї

- Існують три сфери буття: царство ідей, або вічної правди, царство розумних істот – реальний світ, царство примарного існування тілесності;
- матеріалізм і ідеалізм, як однобічні, крайні філософські позиції зазнають критики: ідеалізм – за нехтування реальністю, матеріалізм – за приниження духовного;
- серце є “центром” душевного і духовного життя людини, вихідним пунктом усього доброго і злого в словах, думках, вчинках;
- людина завжди визнаватиме право живих істот на життя, виявляючи інтерес до їхньої долі.

Олексій Микитович Гіляров (1855 – 1938) – філософ.

Основні ідеї

- У Всесвіті існує загальний зв’язок усіх елементів дійсності з їх духовною єдністю;
- Всесвіт – це живий “одухотворений організм”, де свідомість існує вічно;
- матерія без мислення неможлива – це дві сторони однієї й тієї самої сутності;
- буття і свідомість тотожні. У світі існує тільки те, що усвідомлюється.

Петро Іванович Ліницький (1839 – 1906) – філософ, представник духовно-академічної філософії.

Основні ідеї

- Дотримувався ідеалістичних поглядів на світобудову;
- необхідність релігійної віри витікає із сутності людського розуму;
- філософські істини складають позитивний зміст богослов’я;
- не заперечуючи значення серця в духовному житті, обґрунтовував велику роль людського розуму.

3. Основні філософські та суспільно-політичні погляди українських письменників і публіцистів II половини XIX – початку XX ст.

Михайло Петрович Драгоманов (1841 – 1895) – філософ, історик, літератор.

Основні ідеї

- У поглядах на природу дотримувався матеріалістичних позицій;
- розробив ідею перебудови суспільства на федеративних засадах. Вільні громади складають федерацію громад спочатку в межах України, а потім утворюють всеслов'янську федерацію; у розвитку національної самосвідомості вирішальна роль належить культурі та освіті;
- мета соціального прогресу – лібералізм і соціалізм;
- обстоював відокремлення церкви від держави;
- джерело соціального прогресу – об'єктивний хід історії.

Іван Якович Франко (1856 – 1916) – письменник, філософ, громадський діяч.

Основні ідеї

- Діалектичний метод дає можливість правильно зорієнтуватися у закономірних змінах, які відбуваються в природі та суспільстві;
- розробив концепцію двох взаємопов'язаних рівнів психічної діяльності людини – свідомого і позасвідомого (“верхня” і “нижня” свідомість);
- відкидав утопічну віру в можливість однозначного передбачення перебігу історії;
- рушійною силою історії є культура;
- загальнолюдською цінністю є вільний розвиток людської особистості;
- кожна людина має виробляти в собі поняття істинності, приязні та добра;
- визначальними рисами морального прогресу людства є всебічно вихована особистість, її свобода і гуманізм;
- соціалістичний лад – це вільна федерація общин, організована за принципом широкого самоуправління.

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка (1871 – 1913)) – поетеса, драматург, прозаїк, публіцист, основоположник української естетики.

Основні ідеї

- Матерія активна; вона носій усіх змін і перетворень;
- ідеальне є породженням матеріального, проте й ідеї відіграють важливу роль у житті;
- атеїзм – невід’ємна складова її світогляду;
- заклала підвалини феміністичної філософії культури, переглянула традиційні гендерні ролі активного (“сильного”) чоловіка і пасивної (“слабкої”) жінки (“Камінний господар”);
- утверджувала пріоритет інтуїтивного “жіночого” пізнання;
- історію європейської цивілізації розглядала як трагічну поразку грецької античності перед християнством;
- імперіалізм за своєю сутністю означає смерть культури. Останнім притулком культури залишається міф (“Лісова пісня”).

Михайло Сергійович Грушевський (1866 – 1934) – історик, громадсько-політичний і державний діяч.

Основні ідеї

- Суб’єктом історичного поступу є народ;
- в історичному дослідженні основну увагу слід приділяти не видатним особам, а народіві;
- обґрунтував ідею самостійності українського народу;
- підкреслював значення християнства, яке сприяло долученню українського народу до світового культурного процесу.

Володимир Іванович Вернадський (1863 – 1945) – мислитель-енциклопедист, творець учення про ноосферу, філософ у науці та вчений у філософії.

Основні ідеї

- Розробив учення про біосферу як особливу геологічну оболонку Землі. Увів поняття “жива речовина” як сукупність живих організмів;
- зробив висновок про докорінну відмінність живого від неживого, про неможливість виникнення одного з іншого;
- розробив учення про перетворення біосфери на ноосферу, “царства живої речовини” – в “царство розуму”;
- виступав проти будь-якого насильства;
- майбутнє пов’язував із ноосферною спільнотою з’єднаного людства;
- вірив у повну гармонію суспільства і природи.

4. Філософська думка в українській діаспорі

Уповні національна філософія розвивається за межами України. За кордоном створюються культурно-громадські, освітні, науково-дослідницькі центри, в тому числі у галузі філософії та її історії. 1921 р. у Празі був створений Український вільний університет, у 1945 році в м. Аугзбург – Українська вільна академія наук; у Мюнхені було відкрито Український Вільний університет і наукове товариство імені Т. Шевченка; у 70-ті роки починають діяти Гарвардський український дослідний інститут, Інститут українських студій у Канаді. Ці заклади створюють підґрунтя для досліджень у галузі філософії української національної ідеї як думки про суверенне життя українського народу. Певний внесок у її розвиток зробили В. Винниченко, В. Липинський, Д. Донцов, О. Кульчицький, Д. Чижевський.

Володимир Кирилович Винниченко (1880 – 1951) – письменник, публіцист, автор етико-філософської теорії конкордизму.

Основні ідеї

- Людина мусить любити все, що дає їй життя, що зберігає його, що відновлює життєві сили. Тому людина любить добу свого дитинства, юнацтва;
- створив теорію конкордизму. Конкордизм (злагода) – це принцип, за яким відбувається “усупільнення” людиною самої себе, “узгодження” її із собою, іншими людьми, природою;
- методологія конкордизму – примирення протилежностей;
- соціальний характер конкордизму – власність трудових колективів на засоби виробництва;
- цивілізаційна спрямованість конкордизму – ідея “Світової федерації збратаного людства”;
- конкордизм підпорядковує політику етиці.

В’ячеслав Казимирович Липинський (1882 – 1931) – мислитель, історик, соціолог.

Основні ідеї

- У суспільстві існують три джерела влади: матеріальна сила, або “войовники”, економічна сила – “продуценти” та інтелектуальна сила – “інтелігенти”, між якими можливі певні комбінації;
- кожний народ мусить пройти період монархії. Відсутність в Україні монархії не дала змоги створити свою власну державність;
- історію творять великі люди;

- постійні мешканці української землі, незважаючи на їхню соціальну приналежність, мову, віру, етнічне походження, мають бути повноправними громадянами України.

Дмитро Іванович Донцов (1883 – 1973) – філософ, ідеолог українського націоналізму.

Основні ідеї

- Світоглядна позиція близька споріднена з ніцшеанською ідеєю волі, яка тлумачилась ірраціоналістично;
- місце наукової істини посідає аксіологічна правда, яка може бути тільки “своєю”;
- підґрунтям національної ідеології є воля нації до життя, влади, поширення свого впливу;
- нація є самодостатньою цінністю. Нація творить державу, а не навпаки;
- національна ідея повинна стати, насамперед, справою еліти нації;
- суворе, неухильне підпорядкування особистого загальному;
- у житті існує одна засада: “Бути сильним”.

Олександр Юліанович Кульчицький (Олександр Шумило фон Кульчицький) (1895 – 1980) – філософ, автор численних праць зі світоглядної, гносеологічної та психологічної проблематики.

Основні ідеї

- Філософія – світоглядне, універсальне знання, спрямоване на дослідження сутності буття;
- філософське мислення спрямовується на охоплення позаявищної сутності буття, на виявлення прихованої внутрішньої “самості світу і душі”;
- логіка – основа становлення філософського мислення;
- методом осягнення людської сутності є персоналізм – визнання особистості первинною творчою реальністю і вищою цінністю буття;
- психологія – важлива філософська наука, оскільки в ній ідеться про одну з найважливіших для людини форм буття. Пізнання своєї душі сприяє пізнанню душ інших людей.

Дмитро Іванович Чижевський (1894 – 1937) народився на Херсонщині. За активну політичну діяльність він переслідувався як царатом, так і радянською владою. У 1922 р. Д. Чижевський був змушений виїхати за кордон, де отримав глибоку філософську освіту; згодом викладав філософію у Празі, Марбурзі, Мюнхені, Гарварді, переважно у вищих навчальних закладах, створених українською діаспорою.

Д. Чижевському належать багато оригінальних філософських праць: “Грецька філософія Платона”, “Гегель серед слов’ян”, “Філософія Сковороди”, “Нариси з історії філософії на Україні” та ін. У “Нарисах з історії філософії на Україні” Д. Чижевський ретельно проаналізував лінію кордоцентризму в українській філософії. Представниками цієї лінії він вважав Г. Сковороду, П. Юркевича, М. Гоголя, П. Куліша.

Досліджуючи витoki оригінальності української філософської думки, Д. Чижевський виділяв шляхи, на яких можна виявити її специфічні риси:

- дослідження народної творчості;
- аналіз творчості видатних представників нації;
- вивчення яскравих історичних періодів у житті народу.

Філософ активно пропагував у країнах Заходу українську філософську думку, підкреслюючи її оригінальний творчий характер.

Резюме

1. Некласичний період у розвитку української філософської думки започаткували представники українського романтизму (Кирило-Мефодіївське товариство). Основні погляди представників правого крила цього товариства (М. Костомаров, П. Куліш та ін.) ґрунтувалися на визнанні релігії, захисті ідеї провіденціалізму і "християнського соціалізму". Представники лівого крила кирило-мефодіївців (Т. Шевченко, М. Гулак, О. Навроцький) наполегливо обстоювали ідеї побудови суспільства без експлуатації та гноблення.

2. У другій половині XIX ст. спектр філософської проблематики розширився і поглибився, зокрема з'явилися ідеї соціал-демократичної перебудови суспільства. Так, соціалістичні переконання І. Франка базувалися на загальнолюдських, а не класових цінностях. Він уявляв майбутній соціалістичний лад як вільну федерацію громад, у яких реалізується принцип найширшого самоуправління.

3. Важливою ланкою в розвитку української філософської думки була "філософія мови" О. Потебні.

4. Важливий внесок у розвиток соціальної філософії, зокрема філософії української національної ідеї, зробив видатний діяч української культури, історик і етнограф М. Драгоманов. Основу його світогляду становить синтез ліберально-демократичних, соціалістичних й українських патріотичних ідей.

5. Західна українська діаспора займається важливою науковою та культурно-освітньою діяльністю. Значну увагу вона приділяє дослідженню філософських і соціально-політичних проблем.

Теми рефератів

1. Розвиток української філософської думки в літературних творах.
2. Основні філософські ідеї П. Юркевича.
3. Іван Франко як філософ.
4. Філософські погляди Д. І. Донцова.
5. Дмитро Чижевський як видатний український історик філософії.
6. Розвиток української філософської думки в літературних творах XIX – XX ст.
7. Петро Ліницький як представник духовно-академічної філософії.
8. Філософія української ідеї в світовій культурі XIX ст.
9. Філософська думка в Радянській Україні.
10. Трактат В. Винниченка “Конкордизм” і сучасна моральна свідомість в українському суспільстві.

Питання для самоконтролю

1. Що таке філософський романтизм?
2. Назвіть представників українського романтизму та схарактеризуйте їх філософські погляди.
3. Назвіть основні філософські та суспільно-політичні погляди українських письменників і публіцистів II половини XIX – XX ст. (М.П. Драгоманов, І. Я. Франко, Леся Українка, М.С. Грушевський, В. І. Вернадський).
4. Які особливості філософської думки в українській діаспорі?
5. Що вирізняє філософську думку В. І. Винниченка?

Проблемно-пошукові запитання і вправи

1. Знайдіть спільні риси філософських поглядів Г. Сковороди і П. Юркевича.
2. Прочитайте працю П. Юркевича “Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з вченням Слова Божого” і розкрийте фундаментальну ідею, на якій ґрунтувалася філософська позиція автора.
3. Чому українська філософська і соціально-політична думка, що розвивалася в українській діаспорі, мала переважно християнський характер?
4. Оцініть значення літературної творчості М.В. Гоголя для розвитку української філософської думки.
5. На ґрунті ознайомлення з науковою спадщиною М. Грушевського зробіть висновок про взаємозв’язок філософії та історичної науки.
6. Чи можлива, на вашу думку, “Світова федерація збратаного людства”, про яку мріяв В. Винниченко?
7. “Нація є самодостатньою цінністю”, – стверджував Д. Донцов. Як ви це розумієте?

8. Методом осягнення людської сутності, за О. Кульчицьким, є персоналізм. Поясніть це твердження.
9. Чи згодні ви з В. Липинським, що кожний народ мусить пройти період монархії?
10. Хто, на вашу думку, творить історію – народ чи видатні особистості?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ
“Розвиток філософської думки в Україні у XIX – XX ст.”

I. Основними представниками українського романтизму були:

1. Микола Васильович Гоголь.
2. Микола Іванович Костомаров.
3. Пантелеймон Олександрович Куліш.
4. Памфіл Данилович Юркевич.
5. Тарас Григорович Шевченко.

Одна відповідь неправильна.

II. Основними ідеями українського романтизму були:

1. Відміна кріпацтва.
2. Ідея власної самоцінності українського народу.
3. Оспівування серця. Сутність людини зосереджена в серці.
4. Теоцентризм.
5. Естетизм.

Одна відповідь неправильна.

III. Основними темами філософії Памфіла Юркевича були такі:

1. Сфери буття.
2. Серце як центр душевного і духовного життя людини.
3. Свобода людини.
4. Право живих істот на життя.
5. Априорні синтетичні судження.

Одна відповідь неправильна.

IV. Основними ідеями філософії Михайла Драгоманова були:

1. Перебудова суспільства на федеративних засадах.
2. Свідомість як першооснова буття.
3. Вирішальна роль культури та освіти у розвитку національної самосвідомості.
4. Об'єднання православної та католицької церков.
5. Соціалізм в Україні – закономірне явище.

Дві відповіді неправильні.

V. Основними ідеями Івана Франка були:

1. Загальнолюдською цінністю є вільний розвиток особистості.
2. Кожна людина має виробляти в собі поняття істинності, приязні та добра.
3. Рушійною силою суспільного прогресу є матеріальні інтереси та культура.
4. Визначальною рисою морального прогресу є віра.
5. Соціалістичний лад – це вільна федерація громад.

Одна відповідь неправильна.

VI. Леся Українка вважала, що:

1. Матерія активна, вона є носієм усіх змін і перетворень.
 2. Ідеальне є породженням матеріального.
 3. Історія європейської цивілізації є перемогою античності над християнством.
 4. Імперіалізм означає смерть культури.
 5. Інтуїтивне жіноче пізнання має пріоритет перед пізнанням чоловічим.
- Одна відповідь неправильна.*

VII. Теорія конкордизму, автором якої був Володимир Винниченко, полягає у наступному:

1. Конкордизм – “усуспільнення” людиною самої себе, “узгодження” її із собою, іншими людьми, природою.
 2. Методологія конкордизму – примирення протилежностей.
 3. Соціальний характер конкордизму – індивідуальна власність на засоби виробництва.
 4. Спрямованість конкордизму – ідея “Світової федерації збратаного людства”.
 5. Етика конкордизму підпорядковується політиці.
- Дві відповіді неправильні.*

VIII. В'ячеслав Липинський вважав, що:

1. Кожний народ мусить пройти період монархії.
2. Відсутність в Україні монархії не дала змоги створити свою власну державність.
3. Історію творять народні маси.
4. Усі мешканці української землі мають бути повноправними громадянами України.

Одна відповідь неправильна.

IX. Світоглядними позиціями Дмитра Донцова були такі:

1. Місце наукової істини посідає правда, яка може бути тільки “своєю”.
2. Основою національної ідеології є воля нації до життя.
3. Націю творить держава.
4. Національна ідея повинна стати справою всіх трудящих.
5. У житті існує одна засада: “Бути сильним”.

Дві відповіді неправильні.

Відповіді на тестові завдання

До теми

“Поняття філософії, її проблеми та роль у суспільстві”

- I. Філософія це: Б
- II. Філософія відрізняється від науки: 3
- III. Для міфологічного сприйняття дійсності характерно: 5
- IV. Цілісний системний світогляд можливо на основі: 2 і 3
- V. Філософія виникла вперше в: 6
- VI. До філософських наук можна віднести: Б
- VII. Предмет філософії: 3
- VIII. Світогляд це: 2
- IX. Передумовами становлення філософського знання є: 4
- X. Методом філософського пізнання дійсності переважно є: 1
- XI. Становлення філософії відбувалося: 3
- XII. Марновірства можуть бути сумнівні з: 1,2

До теми

“Філософія Давньої Індії”

- I. До пам'яток давньоіндійської культури належать: 1, 3, 5
- II. Пізнання в Індії починається з: 4
- III. Буддизм – це релігія: 2, 4
- IV. Світоглядні риси давньоіндійської культури: 1, 2
- V. Соціальна диференціація давньоіндійського суспільства представлена наступними варнами: 2, 4, 5, 6
- VI. У буддизмі визнається: В
- VII. До філософських шкіл Древньої Індії ставляться: 5, 6
- VIII. Для релігії індуїзму характерні: 1, 3
- IX. Центральним світоглядним поняттям у Давньої Індії є: 3
- X. Досягнення стану нірвани в буддизмі пов'язано з: 4

До теми

“Філософія Давнього Китаю”

- I. Риси давньокитайського світогляду це: 1, 2, 3
- II. Етико-соціальна доктрина конфуціанства зводиться до: 2
- III. До основних пам'яток давньокитайської культури належать: 3, 4
- IV. Основні поняття давньокитайської культури: 3
- V. Легісти в главу кута ставлять: 4
- VI. Для давньокитайського суспільства характерно: 2
- VII. Концепція даосизму полягає в: 3, 6
- VIII. Моїсти переконують дотримуватись: 1, 2
- IX. Специфіка давньокитайської культури полягає в: 1

До теми
“Антична філософія”

- I. Розквіт давньогрецької культури припадає на: 3
- II. Початок законотворчої діяльності в Афінах заклав: 2
- III. Софісти були: 5
- IV. Першодвигун Арістотеля: 1
- V. Для давньогрецького мислення характерний: 3
- VI. Для діяльності семи давньогрецьких мудреців характерно: 4
- VII. Софісти й Сократ були однодумцями в: 2
- VIII. Для римсько-елліністичної епохи характерно: 6
- IX. Особливості влади в давньогрецьких полісах характеризуються: 3
- X. Давньогрецька афінська держава була: 2
- XI. Арістотель критикував теорію ідей Платона за: 4
- XII. Доба еллінізму характеризується: 5
- XIII. Відмову від підкорення будь-яким законам пропагували: 2
- XIV. “Зроби сам себе щасливим”. закликав: 4

До теми
“Філософія західноєвропейського суспільства і доби Відродження”

- I. Центральним світоглядним принципом Середньовіччя є: 3
- II. Основою світогляду середньовічної людини була віра в: 3
- III. У середньовічному суспільстві були такі верстви населення: 1
- IV. У добу Середньовіччя відзначений розвиток: 3
- V. Середньовічному суспільству відповідає така суспільно-економічна формація: 2
- VI. Сутність людини в середні століття мислилися як: 2
- VII. Для середньовічної концепції влади характерна: 3
- VIII. Основи середньовічного світогляду заклав: 4
- IX. До рис середньовічного світогляду можна віднести: 6
- X. Для номіналізму характерні: 1, 2
- XI. Креаціонізм це: 3
- XII. Есхатологія визнає: 2
- XIII. Ренесансна культура ґрунтувалася на: 2
- XIV. Особливостями філософії доби Відродження були: 2, 4
- XV. Основними ідеями Еразма Роттердамського були такі: 3, 5
- XVI. Марсиліо Фичино розглядав такі філософські проблеми: 1, 5

До теми
“Філософія Нового Часу і Просвітництва (XVII – XVIIIст.)”

- I. У Новий час розроблялася концепція влади, що ґрунтується на: 2
- II. Рисами індустріальної цивілізації є: 3
- III. Діячі Просвітництва виступили проти: 5
- IV. Раціоналізм спирається на пізнання: 4

- V. У Новий час одержала розвиток ідея: 1
- VI. До основних класів суспільства Нового часу можна віднести: 1, 4, 6
- VII. Процес індустріалізації пов'язаний з: 4
- VIII. Для епохи просвітництва характерне звеличування: 3

До теми

“Німецька класична і неklasична філософія”

- I. Критична система І. Канта спрямована на: 1
- II. Систему І. Канта характеризують як: 2
- III. Об'єктивне пізнання в системі Канта спирається на: 3
- IV. В етиці І. Канта первинними є: 4
- V. Г. Гегель визнавав, що: 2, 3
- VI. Систему Г. Гегеля можна охарактеризувати як: 1
- VII. А. Шопенгауер і Ф. Ніцше виступили з критикою: 6
- VIII. Соціально-економічну теорію К. Маркса визначають як: 3
- IX. Філософії ХІХ ст. орієнтувалася на: 1
- X. Поняття волі в А. Шопенгауера характеризується: 3
- XI. Поняття життя у Ф. Ніцше характеризується: 6
- XII. Ніцше проповідував: 2

До теми

“Філософська думка в Росії”

- I. Суспільний лад давніх слов'ян являв собою: 3
- II. Монархія в Росії була: 3, 4
- III. Для Російського менталітету характерно: 2
- IV. Офіційне християнство було запроваджено на Русі в: 2
- V. Ідеологія слов'янофілів ґрунтувалася на принципах: 2
- VI. Російська філософія початку ХХ ст. тяжіла до: 4, 5
- VII. Центральними темами філософії В. Соловйова є: 5
- VIII. Західники прагнули до: 5
- IX. М. Бердяєв був: 2, 3
- X. С. Булгаков стверджував: 4
- XI. М. Бердяєв вважав, що: 3

До теми

“Сучасна філософія Заходу”

- I. Послідовником О. Конта був: 1
- II. Остання стадія розвитку людського духу і суспільства визначається Контом як: 4
- III. Характерною рисою позитивізму є: 4
- IV. Основними ідеями О. Конта були такі: 2
- V. Основними ідеями неопозитивізму були такі: 4
- VI. Екзистенціалізм орієнтується на: 4

- VII. Основними ідеями екзистенціалізму були такі: 2, 4
- VIII. Неофрейдист Карл Юнг стверджував: 2
- IX. Герменевтика орієнтується на: 1
- X. Еріх Фромм стверджував: 2
- XI. До різновидів позитивізму ХХ ст. можна віднести: 4
- XII. Визначними рисами постпозитивізму є: 3
- XIII. Основними представниками філософської антропології були: 1, 3
- XIV. Філософська антропологія, за Шеллером, - це наука про: 2
- XV. Фрейд розглядав несвідоме як: 3
- XVI. Для постмодерну характерні: 1
- XVII. Основними ідеями прагматизму були такі: 3
- XVIII. Французький філософ Тейяр де Шарден стверджував: 3

До теми

“Становлення і розвиток філософської думки в Україні”

- I. Характерними рисами філософської думки в Україні були: 5
- II. Основними темами філософування Києворуської доби (XI – XII ст) були: 5
- III. Філософсько-гуманістичну думку в Україні XV – XVII ст. розвивали: 3
- IV. Станіслав Оріховський-Роксолан: 2, 3
- V. Основними представниками Острозького культурно-освітнього осередку були: 3
- VI. Основними філософськими ідеями професорів Києво-Могилянської академії були такі: 3, 4
- VII. Антропологічна спрямованість філософської думки Г.С. Сковороди підтверджується такими твердженнями: 4

До теми

“Розвиток філософської думки в Україні у XIX – XX ст.”

- I. Основними представниками українського романтизму були: 4
- II. Основними ідеями українського романтизму були: 4
- III. Основними темами філософії Памфіла Юркевича були: 5
- IV. Основними ідеями Михайла Драгоманова були: 2, 4
- V. Основними ідеями Івана Франка були: 4
- VI. Леся Українка вважала, що: 3
- VII. Теорія конкордизму, автором якої був Володимир Винниченко, полягає у наступному: 3, 5
- VIII. В'ячеслав Липинський вважав, що: 3
- IX. Світоглядними позиціями Дмитра Донцова були: 3

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

АБСОЛЮТ (лат. *absolutus* – довершений, безумовний, необмежений) – те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютот розуміють Бога, субстанцію, ідею (Г. Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

АБСОЛЮТНИЙ ДУХ – найвища форма духа у “Філософії духа” Г. Гегеля порівняно із суб’єктивним і об’єктивним духом. Суб’єктивний дух – це властивість людини, що виявляється в її душі, свідомості і самосвідомості. Об’єктивний дух – світ, який створює людство, сукупність суспільного життя.

АБСОЛЮЦІЯ (або **ІДЕАЦІЯ**) – здатність людської свідомості створювати у полі свого інтелектуального споглядання ідеальні, тобто завершені, еталонні виміри суцього, завдяки яким свідомість набуває здатності орієнтуватися в предметній дійсності, оцінювати її.

АБСТРАКЦІЯ (лат. *abstractio* – відалення) – мислене відокремлення певних властивостей предметів і перетворення їх на самостійні об’єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість тощо). Більшість наукових понять утворені в такий спосіб.

АБСУРД (лат. *absurdus* – немилозвучний, безглуздий) – нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії А. Камю — одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

АВТЕНТИЧНІСТЬ (грец. – справжній) – відповідність власній природі.

АВТОРИТАРИЗМ – антидемократична, антиправова концепція влади.

АВТОХТОННА КУЛЬТУРА (грец. – корінний, місцевий) – культура, яка розвивається на певній території настільки довго, що вступає в органічний зв’язок з природними умовами цієї території.

АГНОСТИЦИЗМ (грец. *agnostos* – непізнаний) – напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність суті речей, об’єктивної істини (Д. Юм, І. Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ, як він нам даний (пізнаваний), і світ як такий (принципово неосяжний). Знання, з їх точки зору, не дають відображення сутності дійсності, а в кращому разі обслуговують утилітарні потреби людей. Агностицизм закорінений у принциповій незавершеності процесу пізнання.

АКСІОЛОГІЯ (грец. *axia* – цінний) — вчення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу — етичне, естетичне, релігійне та ін.

АКСІОМА (грец. *axioma* – значуще, сприйняте положення) – твердження, яке при побудові теорії приймається за очевидну істину, на якому ґрунтуються інші твердження.

АКСІОМАТИЧНИЙ МЕТОД – спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

АКЦИДЕНЦІЯ (лат. *accidentia* – випадковість) – неістотна, випадкова, змінна, минуша властивість предмета (явища).

АЛОГІЗМ – непослідовність у міркуваннях, зумовлена порушенням законів логіки.

АЛЬТЕРНАТИВА (лат. *alternare* – чергувати, змінювати) – вибір між двома суперечливими можливостями.

АЛЬТРУЇЗМ – моральний принцип, в основі якого бажання блага іншому. А. протилежний егоїзму.

АМОРАЛІЗМ – нігілістичне ставлення до моральних норм.

АНАЛІЗ – метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

АНАЛОГІЯ – умовивід, в якому на підставі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їх можливу схожість за іншими ознаками. А. складає основу моделювання.

АНАМНЕЗИС (грец. *anamnesis* – пригадування) – термін платонівської філософії, який означає стан людської душі, яка згадує про бачене нею у світі потойбічному.

АНІГЛЯЦІЯ (лат. *ad* – до і *nil* – ніщо) – взаємодія елементарних частинок і відповідних античастинок, унаслідок якої вони перетворюються на кванти випромінювання або інші частинки.

АНІМІЗМ (лат. *anima*, *animus* – душа, дух) – віра в існування душі як надприродного носія життя людини.

АНТАГОНІЗМ (грец. *antagonisma* – суперечка, боротьба) – одна з форм суперечностей, яка характеризується гострою непримиренною боротьбою ворогуючих сил, тенденцій.

АНТЕЇЗМ – світоглядно-ментальна риса української філософії. Термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, що черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею.

АНАРХІЗМ – суспільно-політична течія, яка проголошує звільнення людини від усіх форм державної влади.

АНТИНОМІЯ (грец. *antinomia* – суперечність у законі) – суперечність між двома твердженнями, що ґрунтується не на логічних помилках, а на обмеженості системи тверджень, з якої вони виводяться. Зустрічаються у філософії (І. Кант) і математиці. Поняття А. близьке до апорії.

АНТИТЕЗА (грец. *antitesis* – протиставлення) – твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

АНТИТЕТИКА – метод зведення суперечливих тверджень (тез, антитез), жодному з яких неможливо віддати перевагу.

АНТРОПОЛОГІЗМ – філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА – філософське вчення про людину (М. Шелер, А. Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

АНТРОПОМОРФІЗМ (грец. *антропос* – людина і *морфе* – вигляд, форма) – наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також

надприродних істот (духів, богів) зовнішністю і фізичними властивостями людини.

АНТРОПОСОФІЯ (грец. антропос – людина і софія – мудрість) – релігійно-містичне вчення, що ставить на місце Бога обожену людину.

АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – філософський принцип, згідно з яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

АПОЛОГЕТИ (грец. apologetikos – захисний) – ранньохристиянські письменники III ст. (Юстин, Тертуліан, Ориген), які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, учень.

АПОРІЯ (грец. aporia — непрохідність, безвихідь) – проблема, що важко піддається вирішенню, пов'язана із суперечністю між даними спостереження і досвідом та їх аналізом у мисленні; суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив А. Зенон з Елеї (апорії руху – Ахілл і черепаха, простору і часу). Поняття А. близьке за змістом до антиномії.

АПОСТЕРІОРИ (лат. a posteriori – з наступного) – знання, набуте досвідним шляхом.

АПРІОРИ (лат. a priori – з попереднього досвіду) – ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії І. Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції вроджених ідей. Протилежним до А. є поняття апостеріорі.

АРІАНСТВО – течія в християнстві IV – VI ст., яка обстоювала вчення александрійського пресвітера Арія про нетотожність Сина Божого Богу-Отцю, яке суперечило церковному догмату про єдиносутність Бога-Отця і Сина.

АРХЕ (давньогрец. – початок; перший, вихідний, головний пункт; засада) – у давньогрецькій філософії – універсальний початок усього суцього.

АРХЕТИП – первинні, вроджені психічні структури, первинні схеми образів фантазії, що містяться в так званому колективному несвідомому й апріорно визначають активність уяви; складають основу загальнолюдської символіки, виявляються у міфах і віруваннях, снах, творах літератури тощо.

АСКЕТИЗМ (грец. asketes – добре навчений, подвижник) – моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.

АТАРАКСІЯ – (грец. ataraxia – спокій, незворушність) – поняття давньогрецької етики про душевний спокій як мету й форму поведінки, до якої повинна прагнути людина.

АТМАН – дух, душа, активне свідоме начало в індійській ведичній традиції.

АТОМ – дослівно: неподільний; найменша частка речовини, яка не підлягає ніяким змінам; за Демокритом, наявність такої частки є запорукою незнищеності світу.

АТРИБУТ (лат. attributum – додане) – невід'ємна властивість речі, субстанції. За Р. Декартом, А. матерії є протяжність, душі – мислення.

АФЕКТ (лат. affectus – хвилювання, пристрасть) – сильне короткочасне емоційне переживання.

БІОЕТИКА – галузь філософсько-етичних досліджень, смисловим осердям яких є ставлення до життя, смерті, здоров'я.

БРАХМАН – світова душа, абсолютне духовне начало в індійській ведичній філософії.

БУДДИЗМ – одна з трьох світових релігій (поряд із християнством та ісламом). Виходячи з положення, що життя є страждання, в основі якого лежать бажання, буддисти пропонують свій шлях подолання страждань. Визначальними для буддистів є вчення про перевтілення душі (сансара); закон відплати за скоєне (карма). Метою життя буддиста є досягнення нирвани – злиття з божественною першоосновою Всесвіту.

БУТТЯ – 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Г. Гегель). Перш ніж визначити, якою є річ, констатують факт її буття; 2) найзагальніша властивість усього суцього (матеріальні речі та ідеї, цінності мають буття й об'єднуються людиною в єдиний світ); 3) буття як об'єктивне існування на противагу фантому, ілюзії.

ВЕДИЗМ – релігія Стародавньої Індії доби Вед, в основі якої лежить міфологічна свідомість із визнанням культу багатьох богів (Агні, Адіті, Індра, Сур'я, Варуна, Сома та ін.), що уособлюють сили та явища природи (вогонь, землю, блискавку, небо, місяць).

ВЕЛИКІ СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ (макросоціальні спільноти) – довготривалі, сталі спільноти людей, що існують у масштабах усього суспільства.

ВЕРИФІКАЦІЯ – (лат. verus – істинний і facto – роблю) – встановлення істинності наукових тверджень у процесі їх емпіричної перевірки.

ВИПАДКОВІСТЬ – філософська категорія на означення тих феноменів дійсності, які людина сприймає як буття, що має місце, але якого “могло і не бути”, тобто воно не є необхідністю.

ВІДКРИТІСТЬ – фундаментальна характеристика людини, її здатність унаслідок біологічної неспеціалізованості змінюватися, поставати незавершеною, відкритою різним вимірам культурно-історичного процесу та напрямам людської діяльності: відкритість також слід розуміти і в сенсі людського життя: поки людина живе і діє, сенс її життя постає невизначеним до кінця, бо вона може його суттєво трансформувати.

ВІДНОСНА ІСТИНА – неповне, неточне, часткове відображення об'єкта, яке через свою неповноту змінюється, поглиблюється в процесі розвитку пізнання.

ВІДЧАЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ (або тотальний) – за С. К'єркегором, стан, до якого людина може прийти внаслідок щирого самопізнання та самозаглиблення: шукаючи і не знаходячи ні в чому свого життєвого кореня, людина впадає у відчай — відчуття абсолютної самотності та відчуження від усього; це відчуття може привести людину до осмислення свого абсолютного відношення до абсолютного, тобто до Бога, в якому єдиному знаходить своє виправдання наша індивідуальність.

ВІДЧУЖЕННЯ – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні, це відношення між творцем і творінням, яке повстало і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцеві; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Й. Фіхте, Г. Гегель, Л. Фейєрбах) і марксизмі.

ВІДЧУТТЯ – відображення у свідомості людини певних аспектів, якостей предметів, які безпосередньо впливають на органи чуття.

ВІРА – впевненість в існування будь-якого предмета чи явища, визнання їх реального буття.

ВОЛЮНТАРИЗМ (лат. voluntas – залежність від волі) – течія в метафізиці (і психології), яка основою світових процесів (і психологічного життя людини) вважає волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники – А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, які проголосили основою всіх явищ світу і людського життя волю.

ВОЛЯ – не пояснюване, ірраціональне прагнення до самоздійснення, просте поривання до буття, що, на думку А. Шопенгауера та Ф. Ніцше, лежить в основі будь-якого існування.

ВУЛЬГАРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – течія в матеріалізмі XVIII–XIX ст., представники якої (Л. Бюхнер, К. Фохт) зводили свідомість людини до фізіологічних процесів. Особливості мислення вульгарні матеріалісти вважали залежними від клімату, їжі та ін.

ГЕДОНІЗМ (грец. hedono – насолода) – етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітителі та ін.).

ГЕЛІОЦЕНТРИЗМ – висунуте М. Коперніком положення про те, що доцільніше вважати не Землю, а Сонце (Геліос) центром світу (або планетної системи); за часів М. Коперніка та пізніше геліоцентризм розглядали як аргумент проти релігійних тверджень про особливе становище людини в світі.

ГЕНЕТИЧНИЙ МЕТОД (грец. geneticos – походження) – метод дослідження явищ на основі аналізу їх розвитку.

ГЕРМЕНЕВТИКА (грец. hermenevein – пояснювати, тлумачити) – філософський метод тлумачення і розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, в якому вони існували, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

ГЛЮЗОЇЗМ (грец. hile – речовина, матерія, зое – життя) – вчення про те, що матерія наділена чуттєвістю, яка різною мірою властива неживим, живим тілам і людині (Дж. Бруно, Б. Спіноза, Ж. Робінс).

ГІПОТЕЗА – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване на підставі певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

ГІПОТЕТИКО-ДЕДУКТИВНИЙ МЕТОД – спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводять твердження про емпіричні факти.

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ – такі проблеми, що виникли внаслідок суттєвого зростання можливостей людського впливу на природу: у XX ст. масштаби людських дій стали дорівнювати масштабам планетних природних

процесів, але ці дії досить часто руйнують природу, ставлячи під загрозу саме людське існування на планеті.

ГНОСЕОЛОГІЯ – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.

ГРАНИЧНА СИТУАЦІЯ – поняття екзистенційно орієнтованої філософії, яке фіксує кризові стани людини, що приводять до актуалізації особистісного начала. Така актуалізація виявляється у загостренні самосвідомості, переосмисленні сенсу життя.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їх об'єднань.

ГУМАНІЗМ (лат. *humanos* – людський) – 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить із «вічних цінностей, і природних прав». Г. долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеження у ставленні до людини.

ДАО – одне з основних понять китайської філософії, першопричина, що породжує речі, шлях, долю, пустоту.

ДАОСИЗМ – філософське вчення, згідно з яким природа і життя людей підпорядковані не волі неба, а загальному божественному закону дао.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА (від лат. *deviation* – відхилення) – поведінка, яка відхиляється від норми.

ДЕДУКЦІЯ (лат. *deductio* – виводжу) – метод пізнання від загального до одиничного.

ДЕЇЗМ (лат. *deus* – Бог) – філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, давши першопоштовх, і надалі не втручається у справи.

ДЕКАДЕНТСТВО (франц. *decadence*, пізн. лат. *decadencia* – занепад) – загальна назва настроїв безнадії; несприйняття життя, індивідуалізму.

ДЕМАГОГІЯ (грец. *demagogia* – букв. – керівництво народом) – засіб впливу на маси шляхом введення їх в оману нездійсненними обіцянками, популярними гаслами, навмисним викривленням фактів.

ДЕМІУРГ (грец. *demiurgos* – ремісник, творець) – в ідеалістичній філософії творче начало, творець Всесвіту; в теології – Бог.

ДЕМОКРАТІЯ – тип держави або політичної системи управління, що ґрунтується на принципах народовладдя.

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ – верховенство, незалежність, повнота, загальність і винятковість влади держави, що ґрунтується на принципі права.

ДЕСТРУКЦІЯ – одне з центральних понять М. Гайдеггера, що означає стратегію оновлення філософської системи, її переосмислення і нове прочитання.

ДЕТЕРМІНІЗМ (лат. *determinans* – той, що визначає, обмежує) – пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип Д. є провідним у науці та матеріалістичній філософії.

ДЕФІНІЦІЯ (лат. *definitio* – визначаю) – визначення поняття через підведення під ширше (родове) поняття і вказівку на видові особливості. Наприклад, «береза — дерево з білою корою».

ДИЛЕМА (грец. *dilemma* – подвійний висновок) – судження за принципом або... або.

ДИСКРЕТНІСТЬ (лат. *discretus* – перервність) – розподільність, перервність.

ДИСКУРСИВНИЙ (лат. *discursus* – міркування, доказ, аргумент) – той, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудковий, опосередкований.

ДІАЛЕКТИКА (грец. *dialektike* – мистецтво ведення бесіди, полеміки) – 1) у давньому значенні: мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника; 2) у сучасному розумінні: а) об'єктивний процес розвитку явищ на основі виникнення, боротьби і розв'язання притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – термін на позначення філософії К. Маркса в радянському марксизмі. Діалектика Г. Гегеля була ідеалістичною, а матеріалізм Л. Фейєрбаха – недіалектичним (метафізичним). К. Маркс поєднав матеріалізм і діалектику.

ДОБРО – основна позитивна категорія моралі, що є певною протилежністю зла і відображає відчуття усвідомлення людиною своєї здатності творити благо.

ДОГМА (грец. – думка, рішення, вчення) – положення, ідея, все те, що сприймається безальтернативно, поза будь-яким сумнівом, і не передбачає можливість критичного перегляду.

ДОСВІД – сукупність переживань людини. Існує зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, що ґрунтується на саморефлексії, роздумах.

ДУАЛІЗМ (лат. *dualis* – двоїстий) – принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) – духу і матерії, ідеального і матеріального.

ДУХ – ідеальне начало (принцип) на противагу природі як матеріальному началу. В людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух – настанову на всезагальне: моральні, релігійні та правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА – сукупність процесів, пов'язаних із продукуванням у суспільно-історичному процесі інтелектуальних образів, ідей, настроїв, поведінкових стереотипів тощо.

ДУХОВНИЙ КАНОН ЖИТТЯ, або канонічне джерело (у межах деяких, переважно традиціоналістських цивілізацій) – збірка найдавніших, освячених авторитетом, часом і традицією переказів, міфів, оповідей про богів або божественні з'яви, що виконує роль норматива, регулятора життєдіяльності

людей у всіх сферах суспільного життя («Веди» – у Стародавній Індії, «П'ятикнижжя» – у Стародавньому Китаї, «Коран» – у мусульманських країнах).

ДУША – індивідуальна своєрідність внутрішнього світу людини.

ДУМКА – акт мислення, частина процесу мислення або його результат, зміст, продукт мислення, ідея.

ЕВДЕМОНИЗМ – (грец. eudaimonia – щастя) – етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя; особистого – індивідуалістичний Е., або суспільного-соціальний Е. Близький до гедонізму.

ЕВРИСТИКА (грец. hevristike — знаходжу) – наукова дисципліна, яка досліджує процес творчості й намагається віднайти його закономірності.

ЕГОЇЗМ (фр. egoisme – себелюбство) – спосіб мислення і поведінки, який виходить із власних інтересів.

ЕГОЦЕНТРИЗМ (лат. ego – я і centrum – осереддя, центр): 1) філософський та етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається центром Всесвіту; 2) негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

ЕКЗЕГЕТИКА – мистецтво тлумачення текстів Святого Письма, пояснення змісту і сенсу божественного об'явлення; середньовічні теологи-екзегети виділяли, як правило, 4 шари сенсів у змісті Святого Письма, реальний, історичний, символічний і священний.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (лат. existentia – існування) – філософське вчення, за яким вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.

ЕКЗИСТЕНЦІЯ (лат. існування) – термін, витлумачений С.К'єркегором у його вихідному значенні як «вихід за межі встановленого, усталеного», – означення провідної особливості людського існування: відсутності надійних, однозначних коренів буття.

ЕКЛЕКТИКА (грец. eklektikos – той, що вибирає, вибраний): 1) у первісному значенні – механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; 2) напрям в античній філософії II ст. до н. е. – II ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між вченнями й школами.

ЕЛЕАТИ (за назвою м. Елеї) – представники давньогрецької філософської школи VI-V ст. до н.е., які протиставляли мислення чуттєвому сприйняттю, розробили вчення про ілюзорність усіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття.

ЕЛЕМЕНТ – прийнятий у певній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма і т. ін.). Взаємозв'язок елементів називається структурою. В сучасній науці на зміну дослідженню одноканальних причинних зв'язків приходять багатоканальний (системний або системноструктурний) метод, який допомагає найповніше відтворити всі зв'язки елементів.

ЕМАНАЦІЯ (грец. emanatio – витікання) – у вченні неоплатоніків «випромінювання» вищими формами буття нижчих.

ЕМПІРИЗМ – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ – французькі мислителі-просвітителі (Д. Дідро, Ж. Д'Аламбер, Ш. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж.Руссо та ін.), які брали участь у виданні «Енциклопедії» – першого твору, де були систематизовані наукові знання того часу.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ (грец. epistemologia – теорія пізнання) – складова філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та його результат основи і межі; достовірність і недостовірність. Вживається переважно на означення вчення про наукове пізнання.

ЕСТЕТИКА (грец. esteticos – чуттєво сприймане) – філософське вчення про прекрасне, про художнє освоєння дійсності. Основні категорії Е.: «прекрасне», «трагічне», «комічне». Основна проблема – специфічне оцінне ставлення людини до дійсності.

ЕСХАТОЛОГІЯ (грец. eschatos – останній) – вчення про кінцеву долю людства і світу; складова будь-якої релігії.

ЕТАТИЗМ (франц. etat – держава) – активне втручання держави в економічну, політичну, духовну та інші сфери життя суспільства.

ЕТИКА (лат. ethica – звичай, характер) – філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

ЖИТТЯ – за Ф.Ніцше, єдина справжня реальність, бо все у світі є лише різними проявами життя; в основі життя лежить «прагнення до волі», тобто бажання виявити воління як таке.

ЗАКОН – об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

ЗАПЕРЕЧЕННЯ – протиставлення твердженню (тезі) протилежного за змістом твердження (антитези). Наприклад, теза «Ця подія випадкова»; антитеза «Ця подія не випадкова».

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ – один з основних принципів діалектики Г. Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез) долає протилежності тези й антитези: «Ця подія і випадкова, і не випадкова».

ЗМІСТ – категорія філософії; те, що підлягає «формуванню» – елементи (складові) певної системи (форми). В процесі пізнання відбувається формалізація змісту (переведення його в графіку, формули).

ЗНАК – предмет, який для людини заступає інший предмет. Завдяки знакам отримується, зберігається і передається інформація.

ЗНАННЯ – особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), яка характеризується усвідомленням їх істинності.

ЗНАЧЕННЯ – зміст, пов'язаний із певними знаками, зокрема з мовними виразами.

ІДЕАЛ (фр. ideal – поняття, уявлення) — взірець досконалості, який є орієнтиром для людини.

ІДЕАЛІЗАЦІЯ – один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворенні їх на ідеальні об'єкти, наприклад, абсолютно чорне тіло тощо.

ІДЕАЛІЗМ – напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне начало – Бога, дух, розум тощо. Згідно з постулатами І. духовна субстанція є творцем світу. Розрізняють об'єктивний (Платон, Г. Гегель) і суб'єктивний (Дж. Берклі, Е. Мах) ідеалізм.

ІДЕАЛЬНЕ – протилежне матеріальному. До сфери ідеального належать поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; ідеальне позбавлене цих рис.

ІДЕОЛОГІЯ – сукупність взаємопов'язаних ідей, уявлень і переконань, покликаних об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій. Ідеологія подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

ІДЕЯ – форма осягнення дійсності в думці, яка включає усвідомлення мети та способи подальшого пізнання і перетворення світу.

ІЄРАРХІЯ – структура світоустрою у християнському світобаченні; оскільки кожна річ має свою власну й унікальну міру причетності до абсолюту, світ постає складною багаторівневою будовою, замкненою на свій смисловий центр; тому ієрархія передбачає 2 типи зв'язків суцього: взаємоузгодженість і підпорядкування, тобто зв'язок порядку та цінності.

ІМАНЕНТНИЙ (лат. immanens – властивий, притаманний чомусь) – внутрішньо притаманний предметам або явищам, той, що впливає з їх природи; напрям у філософії, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта.

ІНДЕТЕРМІНІЗМ (лат. in – не) – заперечення детермінізму, причинності.

ІНДИВІДУАЛІЗМ – тип світогляду, сутність якого полягає в абсолютизації позиції окремого індивіда в його протиставленні суспільству.

ІНДИВІДУАЦІЯ – унікальна людська властивість належати до людського роду, але втілювати його в собі в неповторному вигляді, тобто здатність людини бути персоною, особистістю, мати своєрідний універсум свого життєвого самоздійснення.

ІНДУКЦІЯ (лат. inductio – наведення) – логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, життєдіяльність якого ґрунтується на засадах машинного виробництва.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ – різновид прагматизму, прибічники якого вважають свідомість (за Дж. Дьюї, інтелект) одним із засобів пристосування до мінливих умов середовища, а тому логічні поняття, ідеї, наукові закони, теорії суть лише інструменти (звідси й назва), знаряддя, «ключі до ситуації», «плани дії».

ІНТЕГРАЦІЯ (лат. integratio – відновлення) – момент розвитку, який полягає в поєднанні розрізненого в ціле.

ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ (лат. intelligibilis – пізнаваний, мислимий) – той, що осягається тільки розумом, мисленням

ІНТЕНЦІЯ (лат. intentio – стремління) – спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні дерево, будинок, у міркуванні — числа, у фантазії — русалки і т. ін.

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНИЙ – такий, що існує лише в межах взаємодії суб'єктів. Інтерсуб'єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб'єктивні й не об'єктивні.

ІНТРОСПЕКЦІЯ (лат. introspectre – дивитися всередину) – спостереження за перебігом власних психічних процесів; один із допоміжних методів пізнання в психології.

ІНТУЇТИВИЗМ – течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (А. Шопенгауер, А. Бергсон).

ІНТУЇЦІЯ (лат. intueiri – пильно, уважно дивитися) – безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі І. лежить вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають осягнути сутність явища, минаючи опосередковані ланки.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ – учення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.

ІРРАЦІОНАЛЬНЕ – таке, що не підлягає розумінню, раціональному поясненню і тлумаченню.

ІСТИНА (лат. intuitio, від intueor – уважно дивлюсь) – спосіб осягнення істини через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд, на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

ІСТОРИЗМ – принцип пізнання, згідно з яким будь-яке явище слід розглядати у розвитку. І. у науці набув поширення після Ч. Дарвіна.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ – соціальна концепція марксизму, згідно з якою історичний розвиток суспільства визначається економічними чинниками. Взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин, за К. Марксом, визначає основні етапи (формації) історії людства: первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм. Претендував на роль провідної наукової теорії суспільства.

ІСТОРИЧНОГО КОЛОВОРОТУ ТЕОРІЯ – історичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін., згідно з якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індуська, греко-римська, західноєвропейська, російська та ін.), що розвиваються циклічно: дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

ІСТОРІЯ – процеси дійсності, що виникають і зникають як складова космічних процесів, але складова особлива, пов'язана зі свідомою діяльністю людини та зі свідомими фіксаціями сукупності подій, що її супроводжують; через це історія розвивається прискореними темпами, весь час розширює сферу своїх проявів і можливостей, а отже, постає як простір творення та реалізації людиною своєї свободи.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ – галузь філософських знань, предметом яких є закономірності й особливості пізнання взаємин людини та світу на різних етапах розвитку філософії.

КАРМА – в буддизмі, джайнізмі та індуїзмі закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє у випадку перевтілення людини після смерті в іншу істоту.

КАРТЕЗІАНСТВО – напрям у філософії у XVII–XVIII ст., теоретичним підґрунтям якого було вчення Р. Декарта (латинізоване ім'я – Картезіус), який обстоював раціоналізм у теорії пізнання і механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

КАТЕГОРИЧНИЙ ІМПЕРАТИВ – безумовний моральний обов'язок, веління. Термін запроваджений І. Кантом. Суть К. і. Кант сформулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

КАТЕГОРІЇ – загальні структури або властивості суцього: речей, процесів, живого, ідеальних предметів (усього, що утворює світ); загальні форми мислення.

КАУЗАЛЬНІСТЬ (лат. *causa* – причина) – те саме, що і причинність.

КІЛЬКІСТЬ – число, величина, чисельна визначеність; відмінність речей однієї якості (вага, довжина) або міра сукупності речей однієї якості. За Г. Гегелем, К. на певному етапі переростає в якість.

КЛЕРИКАЛІЗМ (лат. *clericalis* – церковний) – політичний напрям у західних країнах, представники якого домагаються керівної ролі церкви і духовництва в державі та в житті суспільства.

КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ – філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом «зручності», «економії мислення».

КОНФУЦІАНСТВО – філософське вчення, яке у відношеннях людини та світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять.

КОСМОПОЛІТИЗМ – учення, що ґрунтується на заклик відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля вселюдської культури та традицій.

КОСМОС (давньогрец. – порядок, краса, влаштування, оздоблення) – розуміння Всесвіту як розумного і закономірно впорядкованого.

КРЕАЦІОНІЗМ (лат. *creatio* — творення) — вчення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.

КУЛЬТУРА – соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах буття.

ЛІБЕРАЛІЗМ (лат. *liberalis* – вільний) – вільнодумство, заперечення традицій, звичаїв і догм. У політиці Л. протистоїть консерватизму, в економіці означає вільну конкуренцію, невтручання держави: підкреслює цінність особистості.

ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ – напрям у сучасній філософії, представники якого вважають головним завданням аналіз буденної мови (Дж. Райл, Дж. Остин, пізній Л. Вітгенштейн).

ЛОГІКА – наука про закони та форми людського мислення. Арістотель відкрив основні її закони: закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього. Дотримання законів і правил Л. є запорукою істинного мислення.

ЛОГОС – у давньогрецькій філософії — світовий розум, закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків – думка і слово Бога.

МАКРОКОСМ І МІКРОКОСМ – поняття, на означення фундаментальних орієнтирів європейського світобачення доби Відродження: макрокосм – великий світ, мікрокосм – малий світ, або людина. Ці поняття співвідносні: мікросвіт є концентрацією і виявом властивостей великого світу, а останній споріднений з якостями людини.

МАЛІ СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ (мікросоціальні спільноти) – спільноти, які об'єднують незначну кількість людей (до кількох десятків) на основі безпосередніх тісних контактів, постійного спілкування, певних цінностей і норм поведінки.

МАРКСИЗМ – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і теорію революційного перетворення буржуазного суспільства на соціалістичне і комуністичне (так званий науковий соціалізм).

МАТЕРІАЛІЗМ – напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього суцього, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Протистоїть ідеалізму і релігії. М. був притаманний давньогрецьким філософам (Демокріт), просвітителям XVII–XVIII ст. (Д. Дідро, Ж. Ламетрі), К. Марксу.

МАТЕРІЯ (лат. *materia* – речовина) – філософська категорія на позначення об'єктивної реальності, незалежного від свідомості буття, даного людині суб'єктивно її свідомістю.

МЕТАФІЗИКА – (грец. *met* а та *physika* – «після фізики») – 1) в історії філософії термін вживається для позначення філософських вчень про надчуттєві, недоступні досвідові начала буття; 2) протилежний діалектиці спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

МЕТОД – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем.

МЕХАНІЦИЗМ – спрощений підхід до складних біологічних і соціальних явищ, який намагається тлумачити їх на основі законів механіки. Властивий мислителям XVII–XVIII ст.

МИСЛЕННЯ – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на підставі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

МІРА – філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних і якісних ознак предмета. М. – це протяжність (інтервал) кількісних

змін, у межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі – означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

МІСТИЦИЗМ (гр. *mistikos* – таємний) – релігійно-філософський світогляд, який уможлиблює осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу, від світу і занурення в глибини власної свідомості; віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом шляхом злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох релігійних культів, філософських учень (Я. Бьоме, Е. Сведенборг та ін.).

МІФ (грец. *mythos* – слово, оповідь, переказ) – 1) історично перша світоглядна форма відображення дійсності. М. є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства; 2) вигадка.

МОВА – спеціалізована інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

МОДЕРНІЗМ (франц. *modernisme*, від *moderne* – новітній, сучасний) – 1) загальна назва формалістичних течій у мистецтві ХХ ст., яким притаманні заперечення реалізму, утвердження суб'єктивного в художній творчості, відмова від спадщини художньої класики; 2) церковно-богословські напрями в сучасних релігіях, які прагнуть пристосувати ідеологію, культуру, організаційну структуру церкви до існуючих соціально-економічних цінностей і духовних умов життя суспільства.

МОКША – стан вічного щастя і блаженства, якого можуть досягнути ті душі, які у своїх життєвих втіленнях уникали зла, чинили лише благодіяння.

МОНАДА (грец. *monas* – одиниця, неподільне) – основне поняття філософської системи Г. В. Лейбніца. Найпростіша, неподільна духовна єдність, першопочаток, основа явищ.

МОНІЗМ (грец. *monos* – один, єдиний) – протилежний дуалізові і плюралізові філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії або духу.

НАРОДНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ – концентрована єдність повноважень і правочинності, сили і права, що поширюється на все населення, всю країну і визначається зміст законів та порядок суспільного буття.

НАТУРАЛІЗМ – філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього сущого.

НАУКА – спеціалізований і спеціально культивований вид пізнавальної діяльності, спрямований на продукування достовірних перевірених знань; у реальному житті суспільства Н. постає у трьох виявах: як сукупність знань; як спеціальна пізнавальна діяльність; як сукупність соціальних організацій та інститутів, що забезпечують провадження такої діяльності.

НАЦІЯ – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільноти, що склалася історично на певній території та характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, усвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території («життєвого простору»).

НЕОПЛАТОНІЗМ – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши його з ідеями Арістотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

НЕОПОЗИТИВІЗМ – один із основних напрямів філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму.

НЕСВІДОМЕ – приховані глибинні шари людської психіки, результат проявів у ній найглибших інстинктів життя (а за твердженнями деяких дослідників, і набутих людськими поколіннями навичок культурної поведінки): несвідоме посутньо впливає на процеси свідомості, особливо на творчість, уявлення про цінності, життєвий вибір, мотивацію дій.

НОМІНАЛІЗМ – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять). Представники Н. стверджували, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

НООС (або **НУС**) (давньогрец. – розсудок, розум, мудрість) – у давньогрецькій філософії — Світовий розум, розпорядник та упорядник усього суцього у світі.

ОБ'ЄКТ – те, що пізнається (природа, суспільство, людина тощо).

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ – перетворення суб'єктивного (властивостей, притаманних суб'єкту) на об'єктивне (на властивості об'єкта), що відбувається в процесі суспільної практики.

ОБ'ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ – філософська система, згідно з якою першоосною світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об'єктивно, незалежно від суб'єкта. Представниками О.і. є Платон, Г. Гегель, неотомісти.

ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС СВІДОМОСТІ – здатність людської свідомості мати у своєму змісті те, чого без свідомості або поза свідомістю не існує й існувати не може; йдеться, насамперед, про предметність, цілеспрямованість, саморефлексію.

ОНТОЛОГІЯ – вчення про першооснови буття.

ОПЕРАЦІОНАЛІЗМ – учення, згідно з яким значення понять зводяться до сукупності операцій, за допомогою яких вони були утворені. О. пов'язаний з ім'ям професора Гарвардського університету П. В. Бріджмена.

ОПИС – етап наукового пізнання, який полягає у фіксації даних експерименту, спостереження мовою науки. Розрізняють емпіричний і теоретичний (наприклад, математичне) опис явищ.

ОЦІНКА – ставлення людини (суспільства) до суспільних норм і цінностей, яке полягає у схваленні чи осуді їх, а також в їх субординації на підставі важливості.

ОЧЕВИДНІСТЬ – вихідний принцип деяких філософських систем (Р. Декарт, Е. Гуссерль), який полягає в прийнятті певних істин як безумовних і безсумнівних, побудові на них усієї системи філософії. За Г. Гегелем, будь-яке знання є безпосереднім (очевидним) і опосередкованим.

ПАНОЛОГІЗМ – філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, як мисляча субстанція, що мислить себе, «розум, що сам себе пізнає» (Г. Гегель).

ПАНПСИХІЗМ – погляд, згідно з яким всі явища світу наділені душею, оскільки саме світова душа є джерелом життя й активності космосу; такий підхід дозволяє розглядати зірки, планети, мінерали як одухотворених істот.

ПАНТЕЇЗМ – філософське і релігійне вчення про присутність Бога в естві самої природи, ототожнення Бога з природою, розчинення Бога в природі або, навпаки, природи у Богові.

ПАРАДИГМА (давньогрец. – взірець) – у філософії та наукознавстві усталений взірець (еталон) мислення або науково виправданих міркувань, що повинні забезпечувати достовірні результати наукового пошуку.

ПАРАДОКС у широкому розумінні – неоневидне висловлювання, істинність якого встановити досить важко; з огляду на це парадоксальними вважають будь-які неочікувані висловлювання, особливо коли неочікуваність їх смислу виражена в дотепній формі. В логіці П. називають висловлювання, які (в точному сенсі слова) суперечать логічним законам.

ПАТРИСТИКА (лат. pater – батько) – сукупність філософських доктрин християнських мислителів («отців церкви») II–VII ст.

ПЕРВИННІ ЯКОСТІ – згідно з ученням матеріалістів XVII–XVIII ст. (Т. Гоббса, Дж. Локка) – якості, що притаманні самим речам і можуть бути описані механікою (протяглість, величина, фігура).

ПЕРЕРВНІСТЬ (ДИСКРЕТНІСТЬ) – категорія діалектики, що характеризує квантовість, роздрібненість, порційність просторово-часових параметрів речей, фізичних сил.

ПЕРИПАТЕТИКИ – учні та послідовники Арістотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

ПЕРСОНАЛІЗМ – релігійно-філософська течія, представники якої вищою реальністю і цінністю вважають персону – людину, Бога (американське відгалуження – В. Гокінг, французьке – Е. Муньє, Ж. Лакруа), а Світ сприймають як сукупність духовних персон (на зразок монад Г. Лейбніца).

ПІДСВІДОМЕ – одне з основних понять психоаналізу З. Фрейда, яке означає психічні процеси, що виникають і перебігають поза свідомим контролем. П. виявляється у снах, обмовках та ін.

ПІЗНАННЯ – процес цілеспрямованого відтворення дійсності людиною в абстрактних образах (поняттях, теоріях). П. пов'язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

ПІФАГОРИЗМ – напр.ям у давньогрецькій філософії, послідовники якого абсолютизували й обожнювали поняття числа і проголошували його першоосновою світу і сутністю речей.

ПЛЮРАЛІЗМ (лат. pluralis – множинний) – філософське вчення, яке визнає множинність субстанцій (Демокріт, Г. Лейбніц); вчення, яке визнає множинність істин, поглядів на світ. П. характерний для соціологічних течій Заходу.

ПОЗИТИВІЗМ (франц. positivisme – умовний, позитивний, побудований на думці) – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

ПОЗИТИВНЕ – провідне поняття філософських міркувань О.Конта: ясне, реальне, спостережуване, корисне, те, що повинна вивчати наука, відкидаючи примарне, непевне, непотрібне людині та суспільству.

ПОНЯТТЯ – форма мислення, яка відображає істотні ознаки предметів і явищ.

ПОСТУЛАТ (лат. *postulatum* – вимога) – вихідне твердження, яке при побудові теорії приймається без доведення. Те ж, що й **аксіома**.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – держава, в якій панує право, метою якої є утвердження правової форми та правового характеру взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою і підвладними структурами як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини та громадянина.

ПРАВОВА РІВНІСТЬ – рівність вільних і незалежних суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою.

ПРАВОВИЙ ЗАКОН – адекватне вираження права в його офіційному визнанні, загальнообов'язковості, визначеності й конкретності.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ – міра усвідомлення особою правових норм, правил, що чинні у конкретному суспільному середовищі.

ПРАГМАТИЗМ (грец. *pragma* – справа, дія) – філософська течія, яка зводить суть понять, ідей, теорій до практичних операцій підпорядкування довкілля і розглядає практичну ефективність ідей як критерій їх істинності.

ПРАКСЕОЛОГІЯ – наукова дисципліна, що вивчає умови та методи ефективної практичної діяльності.

ПРАКТИКА – цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу. Практична діяльність — спосіб існування людини.

ПРЕДМЕТ (мислення і пізнання) – частина об'єкта, виділена, помічена і відзначена людиною шляхом віднесення її до певних еталонних систем відліку та визначеності; через це той самий об'єкт може поставати у визначеннях різних предметів для різних галузей пізнання.

ПРИЧИННІСТЬ (каузальність) – взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок). П., як, основний принцип наукового пояснення світу, протистоїть диву (в релігії) — явищу, яке не має природних причин. В історії філософії Д. Юм та І. Кант, а також неопозитивісти заперечували об'єктивність П., зводили її до суб'єктивної форми впорядкування досвіду.

ПРОБЛЕМА – форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує пізнання.

ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ – тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил, Божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

ПРОГРЕС – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

ПРОЕКТ – у філософії екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр) спосіб реалізації людиною своєї свободи: постійне і неминуче здійснення вибору, що, врешті, постає не лише як вибір дій, а як вибір життєвої долі.

ПРОСВІТНИЦТВО – ідеологія молоді буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Найбільш яскравими представниками П. є Дж. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо та ін.

ПРОСТІР – одна з основних ознак матеріальності речей; форма існування матерії, що фіксує їх протяжність і порядок розташування. Субстанційна концепція простору і часу (І. Ньютон) визнає можливість існування їх без матерії, реляційна (Г. Лейбніц, А. Ейнштейн) вважає, що П. і час є характеристиками матерії, які без неї не існують. П. взаємопов'язаний з часом, визначається через час і навпаки. Якісно відмінним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

ПРОТИЛЕЖНІСТЬ – поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну (наприклад, полюси в електриці).

ПСИХОАНАЛІЗ – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

РАЦІОНАЛІЗМ (лат. *rationalis* – розумний) – філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

РЕАЛІЗМ (лат. *realis* – суттєвий, дійсний) – філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей.

РЕДУКЦІЯ (лат. *reductio* – відсування назад, повернення до колишнього стану) – процеси, які призводять до спрощення структури будь-якого об'єкта.

РЕЛЕВАНТНИЙ (англ. *relevant* – відповідний) – відповідний, схожий, подібний.

РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ – система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

РЕЛІГІЙНИЙ КУЛЬТ (лат. *cultus* – поклоніння) – один з основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне.

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення та культу, системою організаційних принципів, правил і ролей.

РЕЛЯТИВІЗМ (лат. *relativus* – відносини) – підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Р. притаманний суб'єктивістським напрямам філософії (софізму, сенсуалізму, суб'єктивізму).

РЕФЛЕКСІЯ (лат. *reflexio* – вигин, відображення) – акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, «Я». Пізнання можна досліджувати через результати – зміну наукових ідей, теорій (за допомогою об'єктивного методу) або шляхом аналізу суб'єктивної діяльності пізнання (за допомогою Р.). В цьому розумінні термін використовувався Р. Декартом, Дж. Локком, Е. Гуссерлем.

РОЗВИТОК – за Г. Гегелем, такий тип зв'язку, який резюмує, підсумовує всі можливі зв'язки та взаємодії дійсності, тобто йдеться про «зв'язок усіх зв'язків»; тому лінія розвитку багатша за змістом, ніж будь-які інші типи

зв'язку, а тому пізнання розвитку ущільнює пізнання, робить його більш насиченим і ефективним.

РОЗСУДОК – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

РОЗУМ – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією.

РОМАНТИЗМ – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції.

САМІСТЬ – термін німецької класичної філософії, який набув поширення у філософських і психологічних концепціях ХХ ст., де він позначає внутрішній центр людської особистості, концентрацію особистих якостей людини.

САМОСВІДОМІСТЬ – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

САНСАРА – зафіксовані в текстах «Вед» давньоіндійські уявлення про переселення душі з одного тіла в інше після його смерті; душа, на відміну від тіла, вважається безсмертною. Подальше для душі втілення може підносити або знижувати статус попереднього життя залежно від добрих або поганих вчинків людини. Вже в давні часи С. усвідомлювалася швидше в негативних оцінках, ніж позитивних: нескінченне блукання душі поставало лише як накопичення страждань. Тому в середині I тисячоліття до н.е. у Стародавній Індії виникли духовні течії (або рухи), що шукали шляхів подолання С.

СВІДОМІСТЬ – прямо чи опосередковано пов'язаних відображення дійсності у формах, із практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає С. як потік актів (сприймання, пригадування, міркування та ін.), спрямованих на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організованих часовим потоком свідомості.

СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ – нова якість психічної діяльності, за допомогою якої дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку.

СВІТОГЛЯД – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

СВОБОДА – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. С. є підставою моральності людини. В політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (лат. saecularis – мирський, світський) – процес звільнення всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства від впливу релігії.

СЕМАНТИКА (грец. semanticos – той, що означає) – розділ логіки, що вивчає співвідношення виразів мови (знаків) і позначуваних ними об'єктів та смислів, які вони виражають.

СЕМІОТИКА – наука про знакові системи, основоположником якої є Ч. Пірс.

СЕНСУАЛІЗМ (лат. *sensus* – почуття, відчуття) – напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. С. пов'язаний з іменами Дж. Локка, Дж. Берклі, Е. Маха та ін. С. близький за змістом до емпіризму.

СЕРЕДНІ (ЛОКАЛЬНІ) СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ – спільноти людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональною та іншими ознаками.

СИЛОГІЗМ (грец. *sylogismos*) – дедуктивний умовивід, в якому на підставі двох суджень (засновків) робиться висновок.

СИЛОГІСТИКА – розділ формальної логіки, що вивчає силлогізми.

СИНЕРГЕТИКА (грец. *sinergia* – спільна дія) – науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації в природних, соціальних і когнітивних системах.

СИНТЕЗ – метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле.

СИСТЕМА ЗНАННЯ – за Г. Гегелем, будь-яке знання, що претендує на істинність, має бути системно впорядкованим, адже лише за цієї умови воно постане позбавленим однобокості та випадковості; взаємний зв'язок усіх компонентів знання не лише робить його надійним, а й доступним для перевірок.

СІМ'Я – соціально-біологічна спільнота, що існує на підставі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми та відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

СКЕПТИЦИЗМ (грец. *skepticos* – той, що розглядає, досліджує) – філософський напрям, який сповідує сумнів у можливості осягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV–III ст. до н.е., яка розвивала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

СОЛПСИЗМ (лат. *solus* – один, єдиний та *ipse* – сам) – форма суб'єктивного ідеалізму; визнання справжньою реальністю лише суб'єкта, що мислить, а решту оголошується таким, що існує лише у свідомості індивіда.

СОФІЗМ – хибний силлогізм (умовивід), якому надається підкреслено правильна форма з метою навмисного введення співрозмовника в оману.

СОФІСТИ – давньогрецькі мислителі V ст. до н.е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина — міра всіх речей). С. суб'єктивізували та релятивізували істину, не гребуючи різними засобами, щоб збити суперника з пантелику.

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ – сукупність дій, що їх мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі.

СОЦІАЛЬНА СПІЛЬНОТА – реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується, відрізняється відносною цілісністю і є самостійним суб'єктом соціальної дії.

СПЕКУЛЯТИВНЕ – термін, під яким розуміється тип теоретичного знання, що виводиться без звернення до досвіду, за допомогою рефлексії і спрямовується на осягнення граничних основ буття.

СПРИТУАЛІЗМ (лат. *spiritualis* – духовний) – інша назва ідеалізму, вчення, яке вважає, що основою світу є духовне начало.

СПРИЙНЯТТЯ – цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні, в сукупності всіх його аспектів, синтез певних окремих відчуттів.

СПРОСТУВАННЯ – процес встановлення хибності або недоведеності деякого твердження за допомогою логічних засобів та уже доведених раніше твердження.

СТОЇЦИЗМ – напрям давньогрецької філософії доби еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя.

СТРАТА – реальна, емпірично фіксована спільнота, що об'єднує людей на певних загальних засадах або на підставі спільної справи, яка зумовлює конституювання даної спільноти в соціальній структурі суспільства і протиставлення її іншим соціальним спільнотам.

СТРУКТУРА – закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

СТРУКТУРАЛІЗМ – напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії і розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. С. мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. С. пов'язаний з іменами К. Леві-Стросса, М. Фуко та ін.

СУБ'ЄКТИВІЗМ – філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

СУБ'ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ – напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини творить об'єктивний світ. Існують сенсуалістичний С. і. (Дж. Берклі, Д. Юм, Е. Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і трансцендентальний С. і. (І. Кант, Й. Фіхте, неоканціанці, феноменологи, екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

СУБ'ЄКТИВНІСТЬ – нав'язування свого мірила об'єкта, не узгодженого з його властивостями.

СУБЛІМАЦІЯ – непряме, опосередковане (іноді символічне) виявлення несвідомого у діяльності людини.

СУБСТАНЦІЯ (лат. substantia – сутність) – незмінна першооснова всього сущого. Згідно з уявленням прихильників субстанційної моделі світу, С. породжує всі явища світу і є їх об'єднувачим началом. Матеріалісти вважали С. матерію, ідеалісти — Бога.

СУПЕРЕЧНІСТЬ – порушення закону несуперечності, згідно з яким два судження, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними. У філософії Г. Гегеля (діалектиці) С. розглядається як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

СУТНІСТЬ – внутрішні, усталені, суттєві риси, які досягаються розумом. Одні філософи стверджують, що людина здатна пізнати лише явище (Дж. Берклі, Д. Юм, Кант, позитивісти), натомість діалектики ведуть мову про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

СХОЛАСТИКА (грец. schole – вчена бесіда, школа) – тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

СЦІЄНТИЗМ (лат. scientia – знання, наука) – світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивних аспектів впливу природничих наук на розвиток культури.

ТЕЛЕОЛОГІЯ (грец. telos – мета) – вчення про мету, доцільність, згідно з яким все для чогось призначене, все має свою мету.

ТЕОЛОГІЯ – богослов'я, вчення про Бога, система християнських догматів.

ТЕОРІЯ (грец. theoria – спостереження, дослідження) – найбільш розвинута форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних і сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

ТЕОЦЕНТРИЗМ – принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття і смисл існування всього живого.

ТЕХНІКА в широкому значенні – особлива форма людського утвердження в бутті та взаємодії зі світом, коли людина за допомогою кінцевого, контрольованого, впорядкованого намагається опанувати нескінченним, спонтанним, хаотичним; ця форма людського самоутвердження може набувати простих, а також надзвичайно складних виявів.

ТЕХНОЛОГІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – перехід до якісно нових способів технічної та виробничої діяльності, можливість яких відкрилася разом із досягненнями в галузях електроніки, інформаційної техніки, генної інженерії; всі вони повинні спричинитися до того, що людина здійснюватиме свою діяльність не за принципами грубого зовнішнього втручання у природні процеси, а шляхом їх внутрішнього регулювання на засадах урахування власних законів та властивостей.

ТЕХНОЛОГІЯ – вип.равдані способи застосування техніки та поєднання окремих ланок процесів людської діяльності.

ТЕХНОТРОННЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, яке ґрунтується на досягненнях технологічної революції, володінні інформацією, лібералізації суспільних відносин.

ТОМІЗМ – філософське богословське вчення Т. Аквінського і його послідовників, яке наприкінці ХІХ ст. трансформувалося в неотомізм.

ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКИЙ І ПРОГРЕСИСТСЬКИЙ ТИПИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ – характеристики цивілізацій за їх фундаментальними ціннісними установками, запропоновані Р. Геноном: традиціоналістська цивілізація цінує традицію і спрямована швидше до минулого, натомість прогресистська цивілізація цінує новачі та більше орієнтована на майбутнє. Традиціоналістські орієнтації характерні для східних цивілізацій, прогресистські — для західних.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНЕ (лат. transcendens – той, що виходить за межі) – поняття, яке в деяких філософських системах означає правила (принципи) функціонування свідомості. У свідомості можна виокремити індивідуальні

чуттєві (психічні) акти й однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, що їх кантіанці та феноменологи називають трансцендентальними і що є потойбічними щодо чуттєвого «матеріалу» свідомості. І. Кант, зокрема, вважав трансцендентальними категоріальні схеми, за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ – той, що зумовлює можливості пізнання.

ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ – той, що перебуває за межами свідомості й пізнання.

УМОВИВІД – форма мислення, завдяки якій на підставі попередньо здобутого знання з одного чи кількох суджень виводиться нове знання, теж у вигляді судження.

УНІВЕРСАЛІЇ – загальні родові поняття. Питання про природу У. було предметом дискусії між номіналістами та реалістами.

УНІВЕРСУМ – філософський термін на означення всієї буттєвої реальності (як досяжної, так і недосяжної для людини) у часі та просторі.

УТИЛІТАРИЗМ (грец. utilitas – користь, вигода) – етичне вчення, згідно з яким основу моральних вчинків людини складає вигода. Основоположниками У. є французький просвітитель П. Гольбах і англійський філософ Є. Бейтам.

УЯВЛЕННЯ – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуттів у минулому, але тепер уже не сприймається.

ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ – принцип демаркації науки від «метафізики» (як альтернатива принципу верифікаціонізму), згідно з яким універсальне твердження є істинним, якщо жодне одиничне твердження, яке логічно випливає з нього, не є хибним. Запропонований К. Поппером.

ФАТАЛІЗМ (лат. fatalis – визначений долею) – концепція, за якою хід подій у природі, суспільстві, житті кожної людини наперед визначено Богом, його волею.

ФЕНОМЕН (грец. phainomenon – те, що з'являється) – в буденній мові – унікальне явище; у філософії – чуттєві дані, взяті безпосередньо, самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця є Ф., і він сприймає його як даність, для вченого це явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ (грец. phainomenon – те, що з'являється) – філософське вчення про феномен, який постає не чим іншим, як появою певної реальності. Ф. не розкриває реальність, а засвідчує її такою, якою вона є.

ФЕТИШИЗМ (фр. fetichisme – амулет) – викривлене відображення в суспільній свідомості певних явищ, за якого речі наділяються не притаманними їм властивостями (фетишизація грошей, золота, символів влади тощо).

ФІДЕЇЗМ (лат. fides – віра) – напрям філософської думки, який намагається підмінити знання релігією, поставити віру над розумом.

ФІЗИКАЛІЗМ – одна з концепцій неопозитивізму, за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, «фізикалій».

ФІЛОСОФІЯ – теоретичний світогляд, учення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, в людині та суспільстві. Ф. вибудовується із сумнівів і обґрунтувань, доведень, живе у вільних дискусіях, а тому по-справжньому можлива лише в демократичному суспільстві. Філософськими дисциплінами є *метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика* та ін. Ф. вивчає всі феномени культури під кутом зору всезагальності, тобто з'ясування їх суті, місця і функцій у культурі.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – напрям у так званій некласичній філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст., представники якого проголосили життя (в біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Ф. ж. пов'язана з іменами Ф. Ніцше, В. Дільтея, А. Бергсона, З. Фрейда.

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ – сфера філософського знання про загальність і сутнісність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА – розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності, форм існування, цінності та ролі у житті людини, держави, суспільства.

ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ – сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ – вчення про природу і сутність людини.

ФОРМА — зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

ФОРМАЛІЗАЦІЯ – відоображення змістового знання у формалізованій мові, яка створюється для точного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння.

ФУТУРОЛОГІЯ (лат. futurum – майбутнє і логія) – галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів; вчення про майбутнє.

ХІЛІАЗМ (грец. chilioi – тисяча) – релігійне вчення про тисячолітнє «царство Боже» на землі, що нібито настане перед «кінцем світу».

ХОЛІЗМ (лат. hoios – цілий, увесь) – «філософія цілісності» -напрямок у сучасній західній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаваним «фактором цілісності».

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. civilis – громадянський, державний) – 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 3) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні(наприклад, антична цивілізація, римська цивілізація). Термін запровадив В. Р. Мірабо (1757 р.).

ЦІЛЕ – інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають у результаті їхньої взаємодії у певній системі зв'язків.

ЦІННІСТЬ – значущість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них вибору, надання переваги тощо). Ц. наявна лише в актах оцінювання, коли обирають, вибудовують ієрархічну структуру

цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (П. Ріккерт, М. Вебер, М. Шелер та ін.).

ЯКІСТЬ – сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднюють її з подібними до неї.

Я і ТИ – відношення, яке у філософії Л. Фейєрбаха постає єдиною справжньою підставою і умовою людського спілкування: лише тоді, коли ми вбачаємо у співрозмовникові «Ти», тобто принципово рівне нашому «Я» і споріднене з ним, можливий справжній, виправданий діалог між людьми.

СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ

АДОРНО ТЕОДОР (1903–1969) – німецький філософ і соціолог мистецтва ліворадикальної орієнтації, один з видатних представників Франкфуртської школи. Основні твори: «Філософія нової музики» (1949), «Негативна діалектика» (1966).

АНСЕАЪМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ (1033–1109) – теолог і філософ, намагався раціонально обґрунтувати догмати християнства.

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 до н.е.) – давньогрецький філософ і вчений, засновник таких наук, як логіка, метафізика, політологія, поетика тощо. Головна філософська праця - «Метафізика».

БАХТІН МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (1895–1975) – російський філолог, літературознавець, теоретик мистецтва, фахівець у галузі теорії пізнання, культурології. Основний філософсько-естетичний твір - «Естетика словесної творчості» (1979).

БЕКОН ФРЕНСІС (1561–1626) – англійський філософ, засновник матеріалізму та експериментальної науки Нового часу; займав високий державний пост лорда-канцлера. Автор трактату «Новий Органон» (1620).

БЕРГСОН АНРІ (1859–1941) – французький філософ, представник інтуїтивізму і філософії життя. Основні твори: «Матерія і пам'ять» (1896), «Вступ до метафізики» (1903), «Творча еволюція» (1907).

БЕРДЯЄВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1874–1948) – засновник вітчизняного екзистенціалізму, релігійний філософ і публіцист. Основні твори: «Смисл творчості» (1916), «Світогляд Достоєвського» (1923), «Російська ідея» (1946), «Самопізнання» (1949).

БЕРКЛІ ДЖОРДЖ (1685–1753) – англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст, протягом майже двадцяти років – єпископ в Ірландії. Основні твори: «Досвід нової теорії зору» (1709), «Трактат про начала людського знання» (1710), «Три розмови між Гіласом і Філонусом» (1713).

БУЛГАКОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1871–1944) – російський релігійний філософ, богослов, економіст. Основні твори: «Філософія господарства» (1912), «Про боголюдство. Трилогія» (1933–1945), «Філософія імені» (1953).

ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1863–1945) – український природодослідник і мислитель, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології. Основні твори: «Початок і вічність життя» (1922), «Біосфера» (1926), «Нариси геохімії» (1927).

ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН (між 1545–1550 – бл. 1620) – український письменник, критик, сатирик, мислитель. Філософське світосприйняття ґрунтувалося на текстах Святого письма, творах представників східної патристики. Виступав полум'яним захисником православ'я. Основні твори: «Книжка», «Розвінчання диявола-миродержця», «Послання до всіх взагалі в Лядській землі живучих», «Позорище мисленневе» та ін.

ВІТГЕНШТЕЙН ЛЮДВІГ (1889–1951) – австрійський філософ і логік, один із засновників аналітичної філософії. Основні твори: «Логіко-філософський трактат» (1921), «Філософські дослідження» (1953).

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1053–1125) – державний і політичний діяч Київської Русі, мислитель, один із родоначальників християнського гуманізму. Автор «Повчання Володимира Мономаха», яке стало не тільки духовним заповітом його дітям і нащадкам, а й взірцем утвердження ідеалу князівського правління, що найбільш відповідало інтересам єдності Русі.

ГАЙДЕГГЕР МАРТИН (1889–1976) – німецький філософ, один з основоположників німецького екзистенціалізму. Основна праця – «Буття і час» (1927).

ГЕГЕЛЬ ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ (1770–1831) – німецький філософ, об'єктивний ідеаліст, представник німецької класичної філософії, творець оригінальної філософської системи. Основні твори: «Феноменологія духу» (1807), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817), «філософія права» (1821).

ГЕЛЬВЕЦІЙ КЛОД АДРІАН (1715–1771) – французький філософ-матеріаліст, послідовник сенсуалізму Локка. Основні твори: «Про розум» (1758), «Про людину» (1769).

ГЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ (бл. 544 – бл. 483 до н.е.) – давньогрецький філософ, вважав вогонь першоелементом світу (космосу). Твір «Про природу», що дійшов до нас у фрагментах, славився в давнину глибиною, претензією на пророцтво і загадковістю викладу, за що сучасники прозвали Геракліта «Темним».

ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ (бл. 1600–1683) – культурний і церковний діяч, історик, філософ. Народився в Пруссії. Вступив до Києво-Могилянської академії, потім на кошти П. Могили вчився в Польщі та в Англії. Після повернення був обраний професором філософії Києво-Могилянської академії, а в 1646 р. – її ректором. З 1650 р. – ігумен київських Кирилівського та Миколаївського монастирів, з 1656 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. Автор праць «Про істинну віру», «Стара віра», «Мир з богом чоловіку», «Праця з загальної філософії» та ін.

ГОББС ТОМАС (1588–1679) – англійський філософ-матеріаліст і сучасник англійської буржуазної революції, під час якої емігрував у Париж, де написав свої головні твори – «Філософські елементи вчення про громадянина» (1642) і «Левіафан» (1651). У вченні про суспільство захищає теорію суспільного договору, що лежить в основі становлення держави.

ГОГОЦЬКИЙ СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ (1813–1889) – український і російський філософ, представник української академічної філософії. Свої погляди називав теїстичними, а саму філософію розглядав як змоглядну моральну науку. Основні твори: «Критичний погляд на філософію І. Канта», «Філософський лексикон» (в 4 т.), «Огляд системи Гегеля».

ГУССЕРЛЬ ЕДМУНД (1859–1938) – німецький філософ, засновник феноменології. Основні твори: «Філософія арифметики» (1894), «Логічні дослідження» (1901).

ДЕКАРТ РЕНЕ (1596–1650) – французький філософ, математик, фізик, фізіолог. Родоначальник раціоналізму в європейській філософії. Основні твори: «Розмірковування про метод» (1637), «Начала філософії» (1644).

ДЕМОКРИТ ІЗ АБДЕРА (бл. 460 – бл. 370 до н.е.) – давньогрецький філософ-матеріаліст, перший енциклопедист серед греків. Визнавав два начала – атоми і порожнечу; вважається одним з родоначальників атомістики.

ДІДРО ДЕНІ (1713–1784) – французький філософ, просвітник, керівник – засновник та редактор «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел», письменник, критик мистецтва. Основні твори: «Думки до пояснення природи» (1754), «Розмова д'Аламбера з Дідро» (1769), «Філософські обґрунтування матерії і руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774-1780).

ДІЛЬТЕЙ ВІЛЬГЕЛЬМ (1833–1911) – німецький філософ, психолог та історик культури. Провідний представник філософії життя, засновник філософської герменевтики. Основні твори: «Вступ до наук про дух», «Критика історичного розуму» (1883), «Описова психологія» (1896), «Виникнення герменевтики» (1900) та ін.

ДРОГОБИЧ ЮРІЙ (бл. 1450–1494) – український вчений, доктор медицини і філософії, представник раннього гуманізму в Україні. Освіту здобув у Краківському та Болонському університетах. З 1487 р. – професор медицини та астрономії Краківського університету. Праці Дрогобича були відомі в багатьох країнах Європи.

ДЮРКГЕЙМ ЕМІЛЬ (1858–1917) – французький соціолог і філософ, родоначальник французької соціологічної школи. Основні твори: «Про розподіл суспільної праці» (1893), «Самогубство» (1897), «Елементарні форми релігійного життя» (1912).

ЕНГЕЛЬС ФРІДРІХ (1820–1895) – німецький вчений і громадський діяч, родоначальник марксизму як цілісної соціально-економічної концепції. Особистий друг і помічник К Маркса, співавтор багатьох праць з теорії комунізму і критики капіталізму. Основні твори: «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» (1886), «Анти-Дюрінг» (1878), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Діалектика природи» (1873–1882).

ЕРАЗМ РОТТЕРДАМСЬКИЙ (1469–1536) – гуманіст епохи Відродження, голова «північних гуманістів», філолог, письменник. Родом з Роттердама. Автор «Похвали Глупоті» – сатири, що висміює звичаї та пороки сучасного йому суспільства. Відіграв велику роль у підготовці Реформації, але не прийняв її. Ворог релігійного фанатизму. Не протиставляє віру і знання, оскільки знання слугує зміцненню віри, розумінню Святого письма.

ІЛАРІОН КИЇВСЬКИЙ (XI ст.) – давньоруський письменник, перший Київський митрополит з русичів. Перший відомий нам давньоруський книжник і мислитель, який зробив своїм предметом розмірковування про долю людства, спробував розглянути основні тенденції і рушійні сили історії. Його погляди знайшли відображення у праці «Слово про закон і благодать» - першій пам'ятці вітчизняної культури мислення.

КАМЮ АЛЬБЕР (1913–1960) – французький письменник і філософ, представник атеїстичного екзистенціалізму, лауреат Нобелівської премії 1957 р. Основні твори: «Міф про Сізіфа» (1942), «Бунтуюча людина» (1951) та ін.

КАНТ ІММАНУЇЛ (1724–1804) – німецький філософ і вчений, родоначальник німецького класичного ідеалізму. Основні твори: «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790).

КОНИСЬКИЙ ГЕОРГІЙ (1717–1795) – український церковний діяч, філософ, визначний мислитель XVIII ст. Керував кафедрою філософії в Києво-Могилянській академії, читав курс загальної філософії, був професором богослов'я і ректором академії. Праці: «Воскресіння мертвих» і 80 промов та проповідей, які майже всі опубліковані.

КОНТ ОГЮСТ (1798–1857) – французький філософ, один з основоположників позитивізму і соціології. Основні твори: «Курс позитивної філософії» (1830-1842), «Система позитивної політики» (1851–1854).

КОНФУЦІЙ (бл. 551–479 до н. е.) – давньокитайський філософ і педагог, засновник конфуціанства. Суть його вчення викладено в книзі «Лунь юй» («Бесіди та судження»). Концепція людяності в уявленні Конфуція – це система декількох найважливіших ідей: відданість імператору, вірність обов'язку, повага синів.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР (1895–1980) – український філософ, громадський і культурно-освітній діяч української діаспори. Вивчав філософію у Львівському університеті і в Сорбонні, був професором філософії і психології Українського Вільного Університету в Мюнхені. Автор 130 статей і монографій з психології, етнографії, антропології, філософії, педагогіки, літературознавства, германістики. Писав англійською, німецькою, французькою, українською мовами.

ЛОКК ДЖОН (1632–1704) – англійський філософ-матеріаліст, діяльність якого належить до епохи Реставрації в Англії. Він взяв участь у боротьбі партій Англії як філософ, економіст і політичний письменник. Основна праця - «Досвід про людський розум» (1690).

ЛОСЄВ ОЛЕКСІЙ ФЕДОРОВИЧ (1893–1988) – філософ, філолог, автор ряду фундаментальних праць з античної естетики, логіки, мовознавства, перекладач філософської і художньої літератури зі стародавніх мов. Основні твори: «Ерос у Платона» (1916), «Античний космос і сучасна наука» (1927), «Діалектика художньої форми» (1927), «Діалектика міфу» (1930), «Антична міфологія в її історичному розвитку» (1957), «Історія античної естетики» (1963-1980), «Володимир Соловйов та його час» (1990) (вийшла посмертно).

МАМАРДАШВІЛІ МЕРАБ КОСТЯНТИНОВИЧ (1930–1990) – грузинський і російський філософ, спеціаліст з мета-філософії, теорії пізнання, методології науки, історії філософії. Основні твори: «Класичний і неklasичний ідеали раціональності» (1984), «Як я розумію філософію» (1990).

МАРІТЕН ЖАК (1882–1973) – французький філософ-неотоміст. Основні твори: «Інтегральний гуманізм» (1936), «Символ віри» (1941).

МАРКС КАРЛ (1818–1883) – німецький соціолог, філософ, економіст, основоположник марксизму. Основні твори: «Капітал» (1867–1894), «Злиденність філософії» (1847), «Святе сімейство» (1844–1845), «Німецька ідеологія» (1845–1846) та ін.

МОГИЛА ПЕТРО (1596–1647) – український церковний, політичний, культурно-освітній діяч, реформатор, Київський митрополит з 1632 р. Створив Київський колегіум (1632), відкрив колегію в Кремінці (1636), слов'яно-греко-латинську академію в Яссах (1640). Дбав про розвиток Києво-Печерської лаврської друкарні, сам підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного, філософського та моралізаторського характеру. Все своє майно, кошти, бібліотеку заповів академії.

МОНТЕНЬ МІШЕЛЬ (1533–1592) – французький філософ-гуманіст. Головний твір – «Досліди» (1580–1588).

НІЦШЕ ФРІДРІХ (1844–1900) – німецький філософ, професор філології в Базелі (Швейцарія), культуролог, етик. Основні твори: «Так казав Заратустра» (1883-1884), «По той бік добра і зла» (1886), «Воля до влади» (1906).

НОВИЦЬКИЙ ОРЕСТ МАРКОВИЧ (1806–1884) – український філософ, перший професор філософії Київського університету. Автор праць: «Про дорікання, які роблять філософії...», «Керівництво до логіки», «Поступовий розвиток давніх філософських вчень у зв'язку з розвитком язичницьких вірувань».

ОРТЕГА-І-ГАСЕТ ХОСЕ (1883–1955) – іспанський філософ, соціолог, культуролог. Основні твори: «Дегуманізація мистецтва» (1925), «Повстання мас» (1929-1930).

ПАСКАЛЬ БЛЕЗ (1623–1662) – французький релігійний філософ, письменник, вчений, один з основоположників науки Нового часу, що стояв біля витоків теорії ймовірностей, диференціального числення, творець гідростатики і т. д. Однак стверджував перевагу віри над розумом. Основна філософська праця - «Думки».

ПІФАГОР САМОСЬКИЙ (бл 570 – бл. 500 до н.е.) – давньогрецький філософ, релігійний і політичний діяч, засновник піфагореїзму.

ПЛАТОН (428 – 347 до н. е.) – давньогрецький філософ, політолог, учень Сократа, засновник об'єктивного ідеалізму. Основні твори: текст промови «Апологія Сократа», 25 достовірно ідентифікованих діалогів, «Держава», «Закони».

ПРОКОПОВИЧ ФЕОФАН (1681–1736) – український і російський церковний та громадський діяч, письменник, учений, філософ. Найосвіченіша людина того часу в Росії. Радник Петра I з питань освіти й церкви, глава «вченої дружини» царя.

РАССЕЛ БЕРТРАН (1872–1970) – англійський філософ-позитивіст, логік, громадський діяч. У книзі «Чому я не християнин» вказав на страх як на основу релігії, вважав науку засобом самоствердження людини.

САКОВИЧ КАСІАН (бл. 1578–1647) – український письменник, культурно-освітній діяч, філософ. Освіту здобув у Замойській академії і

Краківському університеті. Основні твори: «Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини...», «Трактат про душу».

САРТР ЖАН-ПОЛЬ (1905–1980) – французький філософ і письменник, голова французького атеїстичного екзистенціалізму. Філософські погляди суперечливі. Основні твори: «Уява» (1936), «Буття і ніщо» (1943), «Екзистенціалізм -це гуманізм» (1946), «Критика діалектичного розуму» (1960), «Ситуації» (1947-1964).

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ САВИЧ (1722–1794) – видатний український філософ, поет, просвітитель. Найвидатніші серед праць - «Сад божественних пісень», «Байки Харківські», «Нарцис», «Асхань», «Алфавіт світу», «Жона Лотова», «Потоп зміїн» та ін.

СОКРАТ (бл. 469–399 до н.е.) – давньогрецький філософ, зчення якого повернуло мислителів від матеріалістичного натуралізму до ідеалізму. Жив і навчав в Афінах, де його слухали численні учні – Платон, Антісфен, Арістіпп, Евклід з Мегари. Про вчення Сократа, який принципово нічого не писав, можна судити зі свідчень Платона і Арістотеля. Будова світу, фізична природа речей – таємниця; пізнати ми можемо тільки самих себе. Найвище завдання знання – практичне, це мистецтво жити.

СОЛОВ'ЙОВ ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ (1853–1900) –російський релігійний філософ-містик. У своїх працях «Читання про боголюдуство» (1877–1881), «Виправдання добра» (1897–1899) та ін. намагався створити всеохоплююче філософсько-богословське вчення - «метафізику всеєдності».

СОРОКІН ПИТИРИМ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1889–1968) – російський психолог і соціолог, активний учасник Лютневої революції 1917 р. в Росії, емігрант з 1922 р. Жив у США, був названий «американським соціологом № 1»; автор оригінальної концепції соціальної культури. Основна праця, видана в Росії, - книга «Людина. Цивілізація. Суспільство» (1992).

СПЕНСЕР ГЕРБЕРТ (1820–1903) – англійський філософ і соціолог, один з родоначальників позитивізму. Основна праця – «Система синтетичної філософії» (1862-1896).

СПІНОЗА БЕНЕДИКТ (1632–1677) – нідерландський філософ, пантеїст. Основні твори: «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика» (1677).

ТАРД ГАБРІЄЛЬ (1843 – 1904) – французький соціолог і криміналіст, один з основоположників соціальної психології. Основні твори: «Закони наслідування» (1890), «Соціальна логіка» (1894).

ТЕЙЯР ДЕ ШАРДЕН, П'ЄР (1881–1955) – французький вчений-палеонтолог, філософ, теолог. Прагнув зняти протилежність науки і релігії. Католицька церква засудила вчення як модерністське, але його еволюціоністська теорія набула поширення. Головна праця – «Феномен людини» (1956).

ТЕРТУЛЛІАН КВІНТ СЕПТИМІЙ ФЛОРЕНС (бл. 160 – після 220) – християнський апологет, прихильник концепції «чистої» віри.

ТОМА АКВІНСЬКИЙ (1225–1274) – католицький теолог, намагався обґрунтувати християнське віровчення з філософської точки зору. У 1323 р. його було визнано святим. Папа Лев XII в енцикліці у 1879 р. назвав

філософську систему Аквінського «єдиною істинною філософією католицизму».

ТРУБЕЦЬКОЙ ЄВГЕНІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1863–1920) – російський філософ, громадський діяч, активний учасник релігійно-філософського товариства пам'яті В. Соловйова. Головна книга – «Сенс життя» (1918).

ТРУБЕЦЬКОЙ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1862–1905) – російський філософ, громадський діяч, публіцист. Основні твори: «Про природу людської свідомості» (1890), «Основи ідеалізму» (1896), «Вчення про Логос і його історію». У 1905 р. його було обрано ректором Московського університету.

ФЕДОРОВ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ (1828–1903) – російський мислитель, представник релігійно-філософського напрямку космізму. Основна праця - «Філософія загальної справи» (1903).

ФЕЙЄРБАХ ЛЮДВІГ (1804–1872) – німецький філософ-матеріаліст і атеїст. Основні твори: «До критики філософії Гегеля» (1839), «Сутність християнства» (1841), «Основи філософії майбутнього» (1843).

ФІХТЕ ЙОГАНН ГОТЛІБ (1762–1814) – німецький філософ, другий за часом після Канта діяч німецького класичного ідеалізму. Основна робота - «Науковчення» (1794).

ФЛОРЕНСЬКИЙ ПАВЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1882–1943) – російський релігійний філософ, вчений, богослов. Основна робота – «Історія нової філософії» (1897–1907).

ФРАНК СЕМЕН ЛЮДВІГОВИЧ (1877–1950) – російський релігійний філософ, послідовник В. С Соловйова, учасник збірника «Віхи»; емігрував у 1922 р. У філософії розвивав ідеї всеєдності й боголюдства. Основні твори: «Сенс життя» (1926), «Нарис методології суспільних наук» (1922), «Світло в темряві» (1949), «Реальність і людина» (1950).

ФРЕЙД ЗІГМУНД (1856–1939) – австрійський лікар-психіатр і психолог, засновник психоаналізу і фрейдизму. Основні твори: «Тлумачення сновидінь» (1900), «Психопатологія повсякденного життя» (1904), «Тотем і табу» (1913), «Я і Воно» (1923).

ФРОММ ЕРІХ (1900–1980) – німецько-американський філософ, соціолог і психолог, один з провідних представників неофрейдизму. Основні твори: «Втеча від свободи» (1941), «Психоаналіз і релігія» (1950), «Революція надії» (1964).

ЧИЖЕВСЬКИЙ ДМИТРО ІВАНОВИЧ (1894–1977) – український філолог, філософ, історик філософії. Освіту здобував у Петербурзі, Києві, Німеччині. Працював в українських і німецьких університетах, був одним з організаторів Української вільної академії в Аугсбурзі, професором філософії Українського Вільного університету в Мюнхені. Автор понад 900 наукових праць з різних галузей знання.

ЮМ ДЕВІД (1711–1776) – англійський філософ-ідеаліст, психолог, історик. Завдання знання вбачав не в осягненні буття самого по собі, а в здатності бути керівництвом для практичного життя. Єдиний об'єкт пізнання, який може бути доведено, за Юмом, - це об'єкти математики, решту можна осягнути лише з досвіду, а оскільки досвід індивідуальний, то й знання

індивідуальні: суб'єктивні. Основні твори: «Трактат про людську природу» (1739-1740), «Дослідження про людський розум» (1748).

ЮНГ КАРЛ ГУСТАВ (1875–1961) – швейцарський психоаналітик, психіатр, культуролог. Засновник аналітичної психології. Основні твори: «Метаморфози і символи лібідо» (1912), «Трансцендентна функція» (1916), «Дійсність душі» (1934) та ін.

ЮРКЕВИЧ ПАМФІЛ ДАНИЛОВИЧ (1826–1874) – український філософ, видатний представник української академічної філософії. Безпосередній вчитель В. С Соловйова. Написав ряд глибоких праць з історії філософії, духовності.

ЯСПЕРС КАРЛ (1883–1969) – німецький філософ-екзистенціаліст. Основні твори: «Розум і екзистенція» (1935), «Філософія» (1932), «Атомна бомба і майбутнє людства» (1958), «Сенс і призначення історії» (1949).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ТЕМА 1. ПОНЯТТЯ ФІЛОСОФІЇ, ЇЇ ПРОБЛЕМИ І РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ	5
ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ ДАВНЬОГО СХОДУ	17
ТЕМА 3. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ	39
ТЕМА 4. ЕЛЛІНІСТИЧНО-РИМСЬКА ФІЛОСОФІЯ.....	52
ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА І ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ	64
ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ І ПРОСВІТНИЦТВА (XVII – XVIII ст.).....	91
ТЕМА 7. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ І ФІЛОСОФІЯ МАРКСИЗМУ	109
ТЕМА 8. НЕКЛАСИЧНА НІМЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ.....	122
ТЕМА 9. ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В РОСІЇ	131
ТЕМА 10. СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ ЗАХОДУ	140
ТЕМА 11. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	165
ТЕМА 12. РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ У XIX – XX ст.....	176
ВІДПОВІДІ НА ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ.....	188
СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ	192
СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ.....	217

Навчальне видання

Тарелкін Юрій Павлович

Цикін Веніамін Олександрович

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ В СТИСЛОМУ ВИКЛАДІ

Навчальний посібник для підготовки до семінарських
занять і екзаменів

Суми: Видавництво СумДПУ, 2010 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск **А.А. Сбруєва**
Комп'ютерний набір та верстка **Т.О. Кравченко**

Здано до складання 15.09.09. Підписано до друку 25.12.09.
Формат 60x84/16. Гарн. Times. Папір офсет. Друк ризогр.
Умовн. друк. арк. 14,1 Обл.-вид. арк. 14,8.
Тираж 300 прим. Вид. 16.

Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено на обладнанні СумДПУ ім. А.С. Макаренка

